

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені М. Т. Рильського

На правах рукопису

МАЛІКОВ ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 572.925(477)«18/19»-057.16:340.141

ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ НАЙМИТУВАННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Скрипник Ганна Аркадіївна
академік, доктор історичних наук

Київ – 2012

Зміст.

Вступ	3
Розділ I. Історія вивчення інституту наймитування	10
Розділ II. Джерела і методи дослідження	36
2.1. Джерельна база	36
2.2. Методологія та методи дослідження	46
Розділ III. Наймання сільськогосподарських робітників в українській етнокультурній традиції другої половини XIX – початку XX століть.	58
3.1. Соціально-економічні основи звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть	58
3.2. Договірний характер звичаєво-правових відносин наймання	75
3.3. Наймитування у процесі соціалізації дітей та підлітків	98
3.4. Статевікові особливості традиції наймитування	109
3.5. Самоорганізація селян у наймах	118
Розділ IV. Звичаєво-правові та світоглядні уявлення щодо наймитування в українській традиційній культурі	129
4.1. Народні уявлення про наймитування та наймитську долю	129
4.2. Звичаєво-правові норми щодо відносин наймання та найманої праці	146
4.3. Вплив обрядової практики на звичаї наймання сільськогосподарських робітників	159
Висновки	174
Список джерел і літератури	183

ВСТУП

Темою дисертаційної роботи є дослідження звичаєво-правового інституту наймитування в українській народній культурі другої половини XIX – початку XX століть.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що вивчення народних звичаєво-правових норм традиційного суспільства сприятиме цілісному розкриттю особливостей його світосприйняття і свідомості, а відповідно – осягненню й реконструкції ментально-світоглядних характеристик етносу й використанню отриманої інформації для оптимізації міжетнічних відносин і міжкультурного діалогу. Дослідження інституту наймитування як важливої сфери громадського життя українського села зазначеного періоду, дозволить розкрити особливості відносин між наймитами та господарями й визначити погляди селянства на наймитів, їхній соціальний статус у громаді та соціокультурну роль у традиційному українському суспільстві. Інститут наймитування є невід’ємною складовою частиною звичаєво-правової культури українців другої половини XIX – початку XX століть, тісно пов’язаний з трудовими процесами й відносинами в середовищі українського селянства. Відносини наймання справляли значний вплив на різні сфери життя тогочасного селянина. Без ретельного вивчення інституту наймитування неможливо дослідити традиційне господарство українців, оскільки наймана праця використовувалася в усіх без винятку видах їхньої господарської діяльності. Загальновизнаним є й важливе значення наймитування в системі економічних та соціальних зв’язків селянства з іншими станами суспільства. Вивчаючи звичаєво-правовий інститут наймитування, можна простежити моральні цінності українців, їхнє ставлення до праці, відповідальності. Звичай наймитування залишили помітний слід у фольклорі українців: з відносинами наймання пов’язаний цілий жанр наймитської пісенності, низка народних паремій, сюжетів і мотивів українських казок.

Посилення інтересу сучасних вітчизняних етнологів та правознавців до звичаєвого права українців у цілому актуалізує вивчення окремих сфер народної звичаєво-правової культури, помітну роль серед яких відігравав саме такий інститут звичаєвого права українців як наймитування. А багаторічна плідна діяльність дореволюційної інтелігенції у справі вивчення тогочасного народного побуту на основі ґрунтовного аналізу великого й різноманітного масиву джерел уможливило цілісне осмислення звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть.

Звичаєво-правовий інститут наймитування цього періоду функціонував у суспільстві, яке переживало складні й драматичні зміни внаслідок процесів модернізації та розвитку нових на той час капіталістичних відносин, що породжувало низку соціальних та економічних проблем, які стосувалися й найманої праці. Перед сучасним українським суспільством так само постає широке коло завдань у соціально-економічній та правовій площинах, пов'язаних зі становленням та подальшим розвитком ринкової економіки на початку XXI століття. Тож вивчення інституту наймитування може бути корисним і для розуміння та пошуку шляхів вирішення проблем у сучасній трудовій сфері. Це, беззаперечно, вказує на актуальність дослідження даної теми для розуміння ключових особливостей української етнокультури та трудових правостосунків в історичній ретроспективі.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України «Українська етнокультурна спадщина в сучасному культурно-інформаційному просторі» (шифр 0107U002297).

Об'єктом наукового дослідження постає українське селянство як носій звичаєво-правової традиції наймання робітників.

Предметом вивчення є звичаєво-правовий інститут наймитування та пов'язаний з ним комплекс звичаєво-правових уявлень та відносин наймання, який проявляється у народних звичаях, виробничій та обрядовій практиці, фольклорі та повсякденній діяльності українського селянства другої половини XIX – початку XX ст.

Мета дослідження: розкрити сутність, значення та особливості функціонування звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть, висвітлити його місце в системі селянського господарсько-побутового комплексу даного періоду.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати стан розробки даної теми в дослідженнях вчених другої половини XIX – початку XXI століть і джерельну базу;
- окреслити соціокультурну роль наймита в українській традиційній народній культурі;
- розкрити сутність і місце інституту наймитування в господарській сфері українського села;
- проаналізувати функціонування інститутів самоорганізації у звичаєво-правовій традиції наймання на сільськогосподарські роботи;
- розкрити основні складові договору наймання сільськогосподарських робітників за звичаєвим правом;
- встановити характер відносин між господарями і наймитами, особливості їхнього регулювання;
- дослідити статевовіковий аспект звичаєво-правового інституту наймитування;
- виявити значення наймитування в процесі соціалізації особистості в українському селі;
- з'ясувати роль відносин наймання у громадському житті українського села;
- розкрити світоглядні уявлення українців щодо наймитування та наймитської долі;

- виявити основні звичаєво-правові уявлення та норми щодо відносин наймання;
- розглянути місце й роль обрядовості, пов'язаної з сільськогосподарськими роботами українського селянина, в побутуванні досліджуваного звичаєво-правового інституту.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX століть. Наймана праця як складова капіталістичних відносин є пізнє явище, яке набуло особливого розповсюдження з другої половини XIX століття у зв'язку з реформами 1848 року в Австрійській імперії та 1860-70-х років у Росії. Традиції ж наймання робітників почали формуватися ще задовго до XIX століття, вільнонаймана праця в українських землях фіксується дослідниками ще з середньовічних часів. Однак саме економічні зміни другої половини XIX століття привели до серйозних змін у селянському господарстві й до масового поширення заробітчанства. Повсюдне використання найманої праці в Наддніпрянщині та західноукраїнських землях спиралося передусім на звичаєво-правовий інститут, що регулював відповідну сферу господарських і громадських відносин селянства. Звичаєво-правові уявлення пов'язані з цим інститутом і погляди селян на наймитування знайшли в період другої половини XIX – початку XX століть найяскравіше відображення у джерелах. Верхня межа – початок XX століття – обумовлена як рубіж істотних змін в традиційній народній культурі, соціально-економічному й політичному становищі українців.

Територіальні межі дослідження включають українські землі, які в другій половині XIX – на початку XX століть перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Переважання джерел щодо даної теми з українських земель у складі Російської імперії не стає на заваді узагальнення традиції наймання сільськогосподарських робітників в межах всієї України. Враховуючи наявну регіональну та локальну специфіку реалізації звичаєво-правових норм та використання найманої праці, є підстави стверджувати

певну подібність і навіть ідентичність звичаєво-правових відносин українців, в тому числі договірно-зобов'язальних відносин окресленої сфери Полісся, Подніпров'я, Поділля, Волині, Галичини, Буковини, Закарпаття, Слобожанщини й Півдня України.

Методи дослідження. Вивчення звичаєво-правового інституту наймитування здійснюється в контексті світоглядних засад української традиційної народної культури. В основу дисертаційної роботи покладено структурно-функціональний аналіз інституту наймитування та використано інтердисциплінарний підхід. В якості методів наукового пізнання в дослідженні застосовуються компаративний, типологічний методи та конкретно-історичний аналіз.

Наукова новизна даної роботи полягає в тому, що вперше інститут наймитування розглядається в контексті інтердисциплінарного підходу, із залученням здобутків етнології, соціальної й економічної історії, фольклористики та правознавства. Це дозволяє цілісно і всебічно розкрити сутність даного явища як складової української етнокультури другої половини XIX – початку XX століть. Звичаєво-правовий інститут наймитування розглянуто автором як систему взаємопов'язаних звичаєво-правових уявлень та норм, договірних умов, обрядової практики, соціальних ролей, форм організації трудової діяльності, комунікації та знань з терену наймання робітників.

Уперше дослідження звичаєво-правових норм наймання робітників та наймитування як соціального явища проводиться на основі повноцінного залучення та аналізу вагомої сукупності різномірних джерел, серед яких матеріали етнографічних спостережень, судочинства, статистики та фольклор українців другої половини XIX – початку XX століть.

Більш детально та систематично, у порівнянні з попередніми дослідженнями, проаналізовано основні складові частини договірних відносин наймання та їх обумовленість соціальними, звичаєво-правовими,

моральними настановами й уявленнями, так само як і господарськими потребами українців другої половини XIX – початку XX століть.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів для створення наукових узагальнюючих праць з етнокультури українців другої половини XIX – початку XX століть. Отримані результати можуть стати базою для подальшого поглибленого вивчення звичаєво-правових відносин в українській культурі, а також унаочнені в навчально-методичних посібниках і підручниках з етнології, звичаєвого права, історії української культури, використані при розробці програм, лекцій, семінарів відповідних нормативних і спеціальних дисциплін.

Структура роботи побудована за проблемним принципом. Основна частина дослідження складається з чотирьох розділів. У першому розділі проведено аналіз історіографії щодо інституту наймитування. У другому розділі охарактеризовано джерельну базу, методологічні підходи та методи дослідження. Третій розділ присвячено вивченню основних складових і сутності звичаєво-правового інституту наймитування та особливостей його побутування в громадському та господарському житті українського селянства, дослідницька увага зосереджена на питаннях організаційних форм наймитування, статевовіковому аспекті відносин наймання та ролі наймів у процесі соціалізації особистості. У четвертому розділі досліджуються звичаєво-правові та світоглядні уявлення українців щодо наймитування, а також вплив обрядової практики на відносини наймання сільськогосподарських робітників у другій половині XIX – на початку XX століть.

Апробація дисертації здійснена у формі доповідей на декількох наукових конференціях. Серед них: Всеукраїнська наукова конференція «Десяті Сумцовські читання» (Харків, 2004); Міжнародна наукова конференція «Традиція і культура» (Київ, 2005); Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених (Харків, 2004, 2006, 2007); конференція молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008);

Міжнародна наукова конференція «ІІІ Харківські студентські філософські читання» (Харків, 2006); Міжнародна науково-теоретична конференція студентів і аспірантів «Україна і світ: минуле, сучасне та майбутнє» (Харків, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012); Міжнародна наукова конференція «Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі» (Київ, 2007); Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті П. П. Чубинського (Київ, 2009); Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» (Харків, 2010, 2011, 2012); Четверті всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській (Київ, 2010); науково-практичні конференції «Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді» (Харків, 2012); «Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство» (Харків, 2012) та інші. Основні положення дисертації обговорено на засіданні відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 22 публікаціях, серед яких 10 статей (з них 5 вміщено у фахових виданнях, затверджених ДАК МОНмолодьспорту України) та 12 тез доповідей.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ІНСТИТУТУ НАЙМИТУВАННЯ

Наймиткування як характерне явище соціального й економічного життя селянства в Україні другої половини XIX – початку XX ст. привертало і привертає увагу дослідників у багатьох аспектах. У даній частині роботи висвітлюються основні риси історіографії вивчення наймиткування за проблемно-хронологічним принципом.

Вивчення звичаєво-правового інституту наймання передбачає історіографічне дослідження праць з економічної та соціальної історії, історико-етнографічних праць та робіт зі звичаєвого права, в яких проблематика наймитства другої половини XIX – початку XX століть була в межах дослідницького інтересу. Використання різнотипних джерел потребує відповідного історіографічного огляду джерелознавчих проблем щодо вивчення звичаєвого права. Зокрема, широке залучення фольклорних джерел у цій роботі потребує використання здобутків фольклористики, тоді як для аналізу рішень волосних та повітових судів важливо залучити праці правознавців. Характеризуючи ступінь розробленості даної теми в науковій літературі, окремо виділяються теоретичні напрацювання вчених різних напрямів гуманітарного знання щодо звичаєвого права і здобутки емпіричних досліджень явища наймиткування українських селян того часу. Такий поділ носить умовний характер, оскільки в одному й тому самому дослідженні можуть бути висвітлені як емпіричні дані, так і виявлятися теоретичні рефлексії й концепції дослідника щодо наявних знань. Однак посилена увага до цього питання є необхідною, оскільки стосовно даної теми результати дослідження залежать не тільки від рівня фактичних знань про наймиткування в українській етнокультурі, а й від методологічних підходів до його вивчення. Тож у даному розділі висвітлюється історіографія теоретичних рефлексій дослідників другої половини XIX – початку XXI століть щодо звичаєво-правових відносин в цілому, наймиткування як соціального феномену, особливостей становища наймитів у селянській громаді. На основі узагальнення досвіду наукових досліджень селянського наймиткування

проводиться періодизація історіографії даної теми і виокремлення основних пов'язаних із вивченням наймитування проблем, вирішення яких перебувало в центрі дослідницької уваги в кожному з виділених періодів.

У пореформений період звернення уваги науковців на звичаєве право селянства пояснюється розгортанням гострих теоретичних дискусій і політичної боротьби щодо шляхів розвитку суспільних відносин і держави з найдавніших часів. Особливе посилення інтересу до звичаєвого права спостерігається в середині – другій половині XIX століття у зв'язку із обговоренням необхідності й варіантів реформування системи судочинства та вдосконалення законодавства в Російській імперії [76, с. 3–30]. Такий контекст обумовив і коло вчених, які переймалися дослідженням звичаєвого права селянства, і характер дискусії стосовно даної теми. Відповідно великий практичний інтерес стосовно цих питань мали тогочасні видатні правознавці С. Пахман [216], Д. Мейер [199], К. Кавелін [154], Н. Дювернуа [132], І. Оршанський [206], О. Леонтьєв [186], Н. Загоскін [146], О. Кістяківський [157], які висловлювали власні, подекуди дуже різні, погляди щодо реформування системи російського законодавства в наукових працях та лекціях. Вони розглядали необхідність урахування й залучення звичаєвого права селянства для застосування в тогочасній судовій практиці Російської імперії. Серед широкого поля студій звичаєвого права окреме місце отримали і звичаї наймитування селян.

У багатьох дослідженнях існував погляд на звичай не тільки як на об'єкт, але також як на суб'єкт, який здійснював всеохоплюючий вплив у всіх сферах життя селянства і передусім на економічні відносини в його середовищі. Проте порівняно із вивченням умов і причин формування того чи іншого звичаю, вплив звичаєво-правових уявлень на різні сфери життя досліджено меншою мірою. Так, у поле зору потрапляють переважно господарські відносини, що сформувалися під впливом певних звичаєвих норм. Зокрема, О. Єфименко визнає вплив звичаєвого права на усі сторони життя селянства [133, с. 1], але, як і інші дослідники того часу,

зосереджується на вивченні передусім економічних аспектів цього впливу.

Д. Мейер вбачає вплив звичаю на дійсність у заповненні «білих плям» у законодавстві, у тлумаченні закону чи в запереченні останнього. Варта уваги його думка про те, що завданням законодавчої влади було вловити юридичне уявлення народу і надати йому форми закону або ж дозволити йому власними силами здійснитися шляхом звичаю [199, с. 69–70]. І. Франко підтримував думку, що суперечності між законом та звичаєм мають бути подолані за рахунок пристосування нововведень у законодавстві до юридичних поглядів народу [264, с. 133–136]. У цих твердженнях відображаються панівні погляди історико-юридичної школи на взаємини права і звичаю в другій половині XIX століття.

Звичаї розглядалися тогочасними чиновниками як такі, що не мають обов'язкової сили закону. Тому дозвіл на дії у відповідності зі звичаєвим правом був великою проблемою. У тогочасній юридичній думці визнається необхідним підпорядкування селян загальному законодавству, враховуючи при цьому особливості селянського побуту. Тобто звичаєве право протиставлялося дії закону, їх співіснування розглядалося як сповнене протиріч. Таке протистояння між звичаєм і законом було небезпечним насамперед для останнього, оскільки звичай міг маргіналізувати закон, залишивши його на папері. Із цих міркувань були спроби знайти компроміс між звичаєм і законом, простежити, щоб закон не пригнічував селян у їх звичаях, а звичай відповідав поняттям справедливості, моральності й не порушував громадський порядок. Важливою для даного дослідження є й думка про те, що звичаї внаслідок постійного й тривалого їх застосування отримали в народі силу закону. Але всі ці поступки в бік звичаю бачилися явищем тимчасовим, до прийняття сільського статуту, який однак так ніколи й не був виданий [94, с. 30–32].

Одне з чільних місць у вивченні звичаєво-правових відносин українського селянства належить П. Чубинському. У «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» було

зібрано етнографічні матеріали, зокрема щодо звичаїв наймання сільськогосподарських робітників та їхнього побуту [60; 62]. У звичаєво-правових дослідженнях П. Чубинського традиціям найму робітників відведено окреме місце [271, с. 60–65; 273, с. 12, 15, 19, 30–32, 40]. Науковець дотримувався позиції, за якою наймана праця розглядається як асоціація робітника і капіталіста, наймита і хазяїна, в якій один бере участь працею, а інший – майном. Результат, отриманий від цієї взаємодії, розподіляється між ними, і таким чином робітник стає учасником результатів праці [251, с. 40]. П. Чубинський також звернув увагу на роль наймів у процесах соціалізації особистості, залученні до трудової діяльності, відносинах між дітьми й батьками в селянських родинах [273, с. 13, 15].

Розгляд наймитування в контексті трудової кооперації в різних сферах традиційного господарства українців є властивим і для іншого видатного дослідника селянського побуту В. І. Василенка [175; 176; 99]. Цей вчений детально та системно вивчав договірні умови наймання, різновиди наймів та ступінь їх поширеності, оплату праці, причини, характер та значення наймитування в сільському господарстві, ремеслах і промислах українських селян і тому подібне. В результаті власного глибокого розуміння основ звичаєво-правової культури українців та їх господарського життя дослідник зібрав та узагальнив надзвичайно цінні матеріали щодо відносин наймання зокрема у Полтавській губернії.

У працях Ф. Вовка [102; 103; 104; 105; 204] висвітлено широке коло питань щодо відносин наймання у різних сферах господарювання українців досліджуваного періоду. Зокрема, у статті дослідника «Українське рибальство в Добруджі» проаналізовано особливості організації робітників у даному промислі та розподілу трудових обов'язків, розкрито умови їх праці та винагороду за неї, показано соціально-майнове становище рибалок [103]. В окремій статті Ф. Вовк висвітлив наймитування селянства як характерне соціальне й економічне явище в українських землях, підняв актуальні для тогочасного суспільства проблеми, пов'язані з цим явищем, та запропонував

можливі шляхи їх вирішення. Вчений розкрив особливості наймання робітників і відповідні договірні умови, проаналізував сфери застосування та терміни найму, показав типові риси праці та побуту наймитів [204].

Відносини наймання як частина звичаєвого права українців дістали узагальнення в другому томі енциклопедії «Український народ в його минулому та сучасному»[136]. Т. Єфименко узагальнила наявні на початок ХХ століття дані, пов'язані з договором наймання та дотриманням його умов, особливостями спільщини та скіпщини, значенням відхожих промислів та артільного начала в житті українського селянина. У цій роботі підкреслено важлива роль матеріалів волосних судів для дослідження складових договору наймання, з'ясування основних обов'язків та особливостей настання відповідальності сторін, зроблено висновок про хліборобський трудовий характер звичаєвого права українців [136, с.654–656, 663].

У наукових працях видатного дослідника звичаєвого права українців О. Левицького зверталася увага на причини поширення наймитування селян, несприятливі умови продажу своєї робочої сили [182, с. 263–264].

Проаналізувавши тогочасний стан ремесел та промислів у Чернігівській губернії, О. Русов розглядає наймитування («відхожий промисел») передусім як один із способів поповнення селянського сімейного бюджету, рівний за своєю прибутковістю до інших промислів та ремесел [240, с. 259–260].

Отже, у дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ століть було піднято широке коло питань стосовно наймитування, вивчалася його роль у декількох сферах життя суспільства. З одного боку, відхід у найми розглядався як економічне явище, яке набуло масового характеру в пореформений час [135; 154; 237; 275]. У центрі уваги економічних розвідок щодо наймитства опинилися питання причин поширення наймитування, визначення основних кількісних та якісних характеристик нових процесів, встановлення ролі і значення заробітчанства в економіці держави, окремих її частин, а також значення для тих господарств, які залучали найману працю, і

тих, які їй надавали. Інтерес до вищезазначених питань виявляється і в публікаціях статистичних даних та описах економічного становища в окремих губерніях [34; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 51; 53; 54; 55; 56; 261]. Дослідницькі погляди зосереджувалися довкола питань форм господарювання на землі: застосування «спільщини», «скіпщини», «вільного найму», «відробітків»; співвідношенню найманих робітників за терміном найму: поденні, строкові і річні; зв'язку наймитів із землею, проблеми відриву їх від власних сімейних господарств. На основі широкого узагальнення даних статистики вчені вели пошуки причин та залежностей коливань оплати праці в хронологічному та територіальному зрізах, аналізували питання попиту та пропозиції на ринку сільськогосподарської праці [237, с. 132–133, 178–179; 35, с. 154–155, 160, 175–177; 99, с. 218–252].

Наймиткування розглядалося і як важливе соціальне явище пореформеного часу. Предметом вивчення стали самі наймити: їх соціальне та економічне становище, територіальне походження, форми організації, виробничий побут та звичаї, а також проблеми жіночої та дитячої праці (зокрема, несправедливої оплати їй), незадовільних повсякденних умов життя робітників. Зразковим дослідженням форм організації праці селянства у різних його промислах, зокрема й у відході в найми, є дослідження Ф. Щербини [278]. Вчений проаналізував функціонування різних форм артілей та показав їх історичний розвиток, вказавши на причини формування та зміни форм організації селянства. До таких причин дослідник відносив зміни соціально-економічного життя, зосередивши значну увагу на питанні наймитської праці. Окрім Ф. Щербини, значення селянських артілей у наймитуванні, особливості їх структури та функцій досліджували також А. Н. Овсянніков [35], П. Єфименко [258], Ф. Вовк [103], В. Василенко [99].

Важливе значення для даної роботи має дослідження науковцями другої половини XIX – початку XX століть наймитування саме як складової частини звичаєво-правової культури українців. Етнографічні дослідження були сфокусовані на селянському житті, функціонуванні селянського

сімейного господарства та значенні наймитування в традиційній народній культурі. Науковці на основі етнографічних спостережень висвітлили сфери застосування наймитської праці в господарюванні українського селянства, описали ключові компоненти договору наймання працівників (терміни і час наймання, виконувані роботи, умови платні, харчування, права та відповідальність сторін), давши узагальнену характеристику договірно-зобов'язальним відносинам між наймитами та господарями [99; 134; 138; 149; 271; 273].

Серед тогочасних етнографів варто згадати ім'я М. Ф. Сумцова, який в контексті вивчення народного побуту Слобожанщини неодноразово звертався до відносин наймання [251, с. 91–92, 98–101, 103, 106, 108, 109–111, 115, 118–122, 144–147]. Вчений простежує зв'язки між наймитуванням та економічним і моральним становищем народу, його конкретними звичаєво-правовими та загальними світоглядними уявленнями про справедливість, наголошує на плідності залучення як рішень волосних судів так і фольклорних джерел для вивчення звичаєвого права. Цінними вказівками у проведенні даного дисертаційного дослідження є думка М. Сумцова про трудове життя, працю як основу народного світогляду, а також висвітлення особливостей статевого поділу праці. При дослідженні звичаєво-правових уявлень щодо наймитування та залишків архаїчних вірувань, пов'язаних із випасанням великої рогатої худоби, у другій половині XIX століття особливе значення має праця П. С. Єфименка «Договор найма пастухов» [134], яка є комплексним дослідженням щодо побутування звичаїв наймів пастухів на території північних та центральних російських губерній, а також на українських землях, підвладних Російській імперії. Автор залучає значний масив джерел для свого дослідження (польові матеріали, судові справи, місцеву пресу, свідчення, надіслані його кореспондентами), на основі якого розкриває і способи випасання худоби та складові частини договору, який укладався з пастухом, і окреслює соціокультурне становище пастуха в другій половині XIX століття.

Цінні відомості про організацію пастухування, відносини між найманими пастухами та господарями худоби, а також особливості побуту чабанів Південної України, а саме яскраві характеристики їх матеріальної культури, повсякденних трудових процесів, подає у своєму оповіданні Я. Кухаренко [178].

В етнографічних працях того часу була поставлена і знайшла своє висвітлення проблема ролі наймитування у процесі соціалізації особистості. Важлива роль наймитування у субкультурі дитинства показана в праці М. Грушевського [119], окремі емпіричні дослідження торкаються питання участі молоді в заробітчанському відході [35; 62; 271]. Дослідники зосереджуються на значенні наймів у моральному становленні дитини та підлітка, при звичаюванні до праці, і водночас їх господарській цінності для сім'ї.

Виконувані за наймом роботи входили до календарної обрядовості українського селянства. Єдність профанного і сакрального у народній культурі зумовлює нерозривність трудових процесів і супровідної обрядової практики. Тож до історіографії проблеми були включені також наукові праці, в яких досліджувалася обрядовість, пов'язана із сільськогосподарськими роботами. Шляхом висвітлення сакральної складової розкрито утилітарне значення обрядів для виконуваних робіт, господарів та працівників у полі, пастухів (наймитів) [27; 35; 104; 134; 149; 252].

Окремим питанням для даного історіографічного огляду виступає використання різних джерел вивчення звичаєвого права в цілому та наймитування зокрема. При цьому дослідники другої половини XIX – початку XX століть звертали особливу увагу не тільки на фактичне побутування звичаєво-правових відносин, а й на систему відповідних народних уявлень, поглядів, норм та ідей, які були складовою народного світогляду. Пізнання останніх є необхідним для розкриття даної сфери звичаєвого права. Так, П. Чубинський залучає етнографічні описи, матеріали волосних судів, фольклорні тексти. Характеризуючи значення рішень

волосних судів як джерела, дослідник відзначає, що вони становлять важливий матеріал для вивчення народних юридичних звичаїв та слугують відображенням морального та інтелектуального стану народу взагалі [271, с. 9–11]. П. Чубинський вказує на те, що побутові казки мають зокрема повчальний характер, викликають слухачів на роздуми про моральні поняття й обов'язки [59, с. 2].

На думку М. Сумцова, для пізнання народного світогляду потрібно шукати саме відповідні для цього джерела, оповідання, казки, пісні, прислів'я. Світогляд народу проявляється також і «в його звичаях, в почуттях і розумінні правничім що правда і що кривда, прикладаючи їх до окремої особи, до громадянства, до держави» [251, с. 143]. Головним джерелом для ознайомлення зі звичаєвим правом для М. Сумцова виступає волосний суд. «В постановах волосних суддів відбився не тільки писаний закон, а й почуття правди та справедливості, яке має український народ взагалі» [251, с. 144]. Окрім того, в його дослідженнях можна знайти вказівки на мотиви наймитування в тогочасній художній літературі як джерелі вивчення народного побуту.

На важливість залучення фольклорних джерел до вивчення явищ звичаєвого права, вказує у своїх роботах і В. Охримович. Він же демонструє приклади успішного застосування аналізу фольклорних матеріалів для з'ясування звичаєво-правових поглядів, уявлень, ідей, зокрема стосовно прислів'їв та приказок [208; 209].

Таким чином, вивчення інституту наймитування в українській етнокультурі було започатковане дослідниками другої половини XIX – початку XX століть у контексті всебічного аналізу життя українського селянства з метою вирішення ряду актуальних для тогочасного суспільства проблем. Саме тому коло цих дослідників склали правознавці, економісти, етнографи, фольклористи, історики та громадські діячі, які в дусі позитивістської парадигми водночас збирали і формували величезний масив джерел, матеріалів щодо наймитування та ставили і вирішували складні

теоретичні питання щодо сутності наймитування, його причин та значення для різних сфер народного життя, проводили систематизацію звичаїв і форм наймання робітників. Зроблений цими дослідниками внесок у методологію вивчення відносин наймання, систематизацію джерел та знань про наймитування надав необхідний імпульс і можливості для поглиблення досліджень цього звичаєво-правового інституту в подальшому.

Новий етап дослідження звичаєво-правових відносин у 1920-х – на початку 1930-х років пов'язаний, перш за все, із діяльністю науково-дослідних інституцій ВУАН, а саме Етнографічної комісії (1920 – 1932 рр.) та Комісії для виучування звичаєвого права України (1918 – 1934 рр.). У цих наукових установах вивченню звичаєво-правових уявлень щодо наймитування була приділена особлива увага. З одного боку, таке спрямування досліджень було продовженням досягнень дореволюційної школи етнографів і правознавців, розвитком її надбань. З іншого боку, цей напрям науково-пошукової діяльності відповідав «потребам культурного і громадсько-політичного життя радянського народу» [83, с. 128].

Розширилася тематика науково-пошукових робіт зі звичаєвого права. Також наголос робився на використанні досягнень попередніх дослідників у даній сфері [195, с. 3]. Особлива увага була приділена джерелам вивчення звичаєвого права. Розроблено програми всебічного вивчення звичаєвого права українського села і, зокрема, традицій наймання робітників, побуту наймитів [232]. Наукові пошуки, пов'язані зі звичаєво-правовим інститутом наймитування, в період 1920 – початку 1930-х рр. проводилися в декількох напрямках, однак не оформилися в спеціально присвячені цій тематиці наукові праці.

Серед фольклористичних праць конкретно-соціологічного характеру, які безпосередньо відносяться до досліджуваної нами теми, слід відзначити статті дослідниці В. Білецької «Наймитські пісні» [87] та «Жіночі наймитські пісні» [85], а також брошуру «Заробітчанські пісні» [86]. Поряд із ретельним фольклористичним дослідженням наймитської пісенності авторка в цих

роботах торкнулася питання соціального й майнового розшарування села; виокремлення селянських груп та взаємовідносин між ними; соціального становища наймитів. Дослідниця зробила спробу визначити місце наймитів у соціальній структурі суспільства як передпролетаріату, з'ясувала як економічні, так і особисті причини наймитування, які виводила із самого способу селянського життя і господарювання. Залучивши тексти наймитських пісень, В. Білецька охарактеризувала побут робітників, взаємовідносини наймита і хазяїна, приділила увагу статевовіковому аспекту звичаєвого інституту наймитування. Твердження дослідниці про те, що наймитські пісні «правдиво відбивають наймитське життя на сумному тлі побутової дійсності» [87, с. 144], є доволі важливим для формування кола джерел вивчення звичаєво-правового інституту наймитування та цінною вказівкою щодо їх інтерпретації. Варто відзначити й висвітлення В. Білецькою окремих аспектів взаємодії між інститутами наймитування та соціалізації особистості в народній культурі [85].

Важливі питання наймитування в контексті процесу соціалізації особистості в традиційній народній культурі та його місце в світі дитинства були досліджені також в монографії Ніни Заглади «Побут селянської дитини» [145]. Проведе нею дослідження охоплює 20-ті роки ХХ століття, але, враховуючи специфіку дослідженої місцевості та зафіксованих даних, зібрані нею матеріали є корисними і для нашої дисертаційної роботи. На основі етнографічних свідчень з Чернігівщини авторка розкрила ряд питань стосовно наймитування дітей та особливостей їх заробітків, сфери застосування дитячої наймитської праці, організацію робіт та пов'язаних з цим елементів матеріальної культури, участі дітей у громадському житті, їх трудового побуту, а також ставлення селянства до дитячої праці. Дослідниця, проаналізувавши значення пастухівництва і наймитування в житті дитини, висвітлила складові елементи звичаєво-правового інституту наймитування та нормативно-ціннісні настанови, за якими існував цей інститут [144, с. 232, 243, 274–275, 298–302, 310]. При вивченні цих питань у своєму

монографічному дослідженні Ніна Заглада також показала деякі особливості обрядовості при випасанні худоби пастухами (дітьми), зокрема, виконання магічних обрядів, пов'язаних з доглядом за худобою [144, с. 298–301].

До фундаментальних досліджень землеробської обрядовості в етнологічній науці належать праці Д. К. Зеленіна. За наявним фактичним матеріалом і рівнем теоретичного осмислення важливою є його праця щодо жниварської обрядовості. Дослідник наголошує на важливому значенні обряду «Спасова борода» для забезпечення гарного врожаю в даному господарстві на наступний рік та на безпосередній причетності жінок до цих магічних дій [147]. Це дає розуміння того, що жінці-наймити як виконавці жниварського обряду володіли магічними важелями впливу на майбутній врожай хазяїна, які могли використовувати в регулюванні трудових відносин із ним.

Отже, дослідження, проведені вітчизняними вченими у пореволюційне десятиліття, сприяли подальшому вивченню звичаєво-правового інституту наймитування, збагативши його методологічну складову та розширивши джерельну базу. Перші результати, отримані науковцями на основі залучення і ретельного аналізу різнорідних джерел, а також дослідження окремих явищ звичаєво-правової культури в контексті всебічного вивчення українського села, показали плідність таких підходів. Ними керується й автор даного дисертаційного дослідження. Але не зважаючи на багатообіцяючу постанову завдань і попередні напрацювання, тогочасні етнологи та фольклористи не встигли оформити їх у комплексні узагальнюючі дослідження, присвячені звичаєвому праву українців в цілому та звичаєво-правовим відносинам наймання робітників зокрема. Реалізація цих завдань була покладена вже на наступні покоління дослідників, які працювали в умовах рішучих перетворень у вітчизняних гуманітарних науках. За результатами Першої всесоюзної конференції істориків-марксистів і Народною етнографією Москви та Ленінграда в 1929 році відбулися докорінні зміни у становищі етнографії як науки [249]. Було задекларовано новий директивного характеру курс

розвитку етнографії. Згідно з ним передбачалось: визначити шляхи, якими повинна розвиватися радянська етнографія; впровадити марксистсько-ленінську методологію в етнографічні дослідження; з'ясувати роль і місце етнографії в радянському будівництві [84, с. 80]. В українській етнографічній науці ці методологічні зміни у дослідженнях позначилися вже на початку 1930-х років.

Повоєнний період розвитку вітчизняної етнографії та фольклористики становив собою новий етап розробки проблеми наймитування, вивчення звичаєво-правових уявлень наймання сільськогосподарських робітників, побуту і світогляду наймитів. Виділити цей етап у якості самостійного в розробці даної тематики дозволяють нам не тільки вагомі зміни в етнографічній науці порівняно з періодом 20-х років XX століття – перехід до методологічного монізму у вигляді історичного матеріалізму і класового підходу та нова плеяда вчених, але й поява спеціальних досліджень, присвячених даній тематиці. Поряд з тим необхідно відзначити певну спадкоємність між вченими другої половини XX століття та їх попередниками другої половини XIX – початку XX століття у дослідженні наймитування як соціально-економічного та звичаєво-правового явища пореформеного українського села. Це стосується і ряду теоретичних положень щодо звичаєвого права та його особливостей традиційній культурі українців, й оцінки ролі наймитування в різних сферах життя тогочасного селянства, і використання тієї значної сукупності джерел, яка була зібрана дореволюційними вченими. Результати такої плідної взаємодії між різними поколіннями вчених окреслені нижче.

У тогочасній науковій думці провідним був погляд на наймитів у сільському господарстві пореформеної доби як на частину пролетаріату, найбільш чисельної армії найманих робітників, хоча і з найменш розвиненою класовою свідомістю [236, с. 196]. Вважалось, що бідні селяни за капіталістичних відносин неминуче мусили вдаватися до заробітчанства в сільському господарстві чи промисловості, таким чином пролетаризуючись

[152, с. 113]. Сільськогосподарські наймані робітники розглядалися як окрема, хоча й неоднорідна, соціальна група. Відповідно з'ясовувалося її регіональне та соціальне походження, національний, статевовіковий склад, майнове становище. Розглядався також сам процес щорічного відходу селян на заробітки, зокрема на південь України. Дослідники зосереджувалися на розкритті соціально-економічних причин наймитування, побуту сільськогосподарських робітників, формах їх соціального протесту і боротьби [152, с. 111–130].

За повоєнний період вийшло декілька наукових статей та монографій вітчизняних етнологів щодо наймитування та наймитів в Україні другої половини XIX – початку XX століть. До наукових праць, в яких використовувався вищезначений комплексний підхід до вивчення сільськогосподарських робітників, належать вагомі дослідження О. І. Лугової та А. Я. Поріцького.

Вагомий внесок у дослідження традицій наймання на сільськогосподарські роботи належить А. Я. Поріцькому, який у ряді статей [223; 224; 225; 228] підняв питання організації трудових процесів та заробітчанського відходу, форм суспільної активності заробітчан, устрою дорожніх та землеробських заробітчанських артілей, їх значення в існуванні заробітчанського відходу як такого і в захисті та підтримці наймитів. Цей автор дослідив функціонування звичаєво-правових відносин наймання, їх структурні елементи, особливості договірно-зобов'язальних відносин між наймитами та господарями в південноукраїнських губерніях. А. Я. Поріцький охарактеризував місце наймитування в селянській традиційній культурі та прослідкував зміни, пов'язані з поширенням відходу в ній, зокрема в матеріальній культурі, на основі вивчення побуту сільськогосподарських робітників.

Непересічними науковими працями, в яких проводиться вивчення інституту наймитування, є кандидатська дисертація та монографія А. Я. Поріцького [226; 227]. В цих роботах детально висвітлено матеріальну

культуру, громадський та сімейний побут наймитів у контексті традиційної культури українського селянства та її трансформацій. Дослідник провів системний аналіз явища наймитування в контексті звичаєво-правової культури та соціально-економічних відносин українців, усебічно охарактеризував становище наймитів як сільськогосподарського пролетаріату на межі XIX – XX століть, розкрив їх потужні зв'язки з українським селянством у різних аспектах життя й діяльності наймитів.

У працях О. І. Лугової [192; 193] проведено соціально-економічне дослідження розвитку сільського господарства південних українських губерній та найманої праці у пореформений період. На основі багатого фактичного матеріалу дослідниця визначила особливості формування, соціально-економічного становища, побуту заробітчан півдня України, трудових взаємовідносин, висвітлюючи зокрема договірно-зобов'язальні відносини і елементи звичаєвого права у цій сфері. Авторка приділяє особливу увагу соціально-економічним причинам наймитування як необхідності, невідворотності та єдиної можливості для селян ліквідувати нестачу коштів у власному господарстві, стверджуючи логічність наймів як єдиного можливого виходу [193, с. 82–93]. Такі положення є співзвучними до висновків вчених кінця XIX – початку XX століть [136, с. 654]. Поряд із соціально-економічними причинами О. І. Лугова визнає одним з чинників поширеності сільськогосподарського наймання традиційність землеробських занять селянина [193, с. 94]. До цінних надбань роботи авторки варто віднести ретельний розгляд питань жіночої та дитячої найманої праці, з'ясування причин, характеру та значення цих явищ у наймитуванні.

Наукова праця О. М. Кравець є цінною для даного дисертаційного дослідження насамперед тим, що в ній дістали висвітлення економічна роль наймитування та особливості його вплив на селянську сім'ю кінця XIX – початку XX століть [168].

Окрему увагу звичаям наймання працівників на сільськогосподарські роботи приділила у своїй праці О. Ф. Кувеньова [174]. Дослідниця

розглянула економічні причини, які спонукали селян йти в найми, договірні умови наймання «в зажин», звичай «басаринок». Слідом за В. І. Василенком [99, с. 230–236] авторка віднесла скіпщину до поширеної форми сільськогосподарського найму в Україні [174, с. 24].

Важливий внесок у справі дослідження наймитської, заробітчанської і емігрантської пісенності було зроблено в 70-х роках ХХ століття вітчизняними етнологами й фольклористами М. Г. Бочко [92] та С. Й. Грицою [30], у фольклористичних працях яких поряд із власне вивченням заробітчанської та емігрантської пісенності розглядаються й питання соціального становища наймитів, побуту заробітчан, стосунки між хазяїнами й наймитами, а також сукупність народних уявлень щодо цих питань. При аналізі пісень авторами звертається увага на зміни в світогляді й свідомості селянина: критичні погляди на дійсність, гострі соціальні суперечності.

У 1980-х роках було опубліковано пареміологічні праці М. М. Пазяка [210; 211; 212] та дослідження В. М. Сироткіна [245]. У цих роботах на основі досягнень тогочасної пареміології було проведено ґрунтовний аналіз прислів'їв та приказок як джерел звичаєво-правових уявлень українців; при цьому окреме висвітлення отримали в цьому контексті звичаї наймання сільськогосподарських робітників, їх погляди на своє життя та працю.

Вивчаючи найману працю у сільському господарстві В. О. Бузанова досліджує питання платні, умов праці і побуту, платні та ринків найму, зайнятості у виробництві та норм експлуатації, правового становища та соціальної активності наймитів. Дослідниця зауважує, що виникаючи в умовах феодального способу виробництва, наймана праця за капіталізму обертається з побічного, існуючого як виключення заняття на необхідне [96]. Дисертація В. О. Бузанової – одна з останніх історичних праць щодо наймитування, написана на основі історичного матеріалізму та класового підходу, в якій проведений системний аналіз соціально-економічного становища наймитів у дореволюційний період.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть спостерігається посилення інтересу до вивчення звичаєвого права українців. Серед досліджень вчених, які обрали сферою своїх наукових інтересів звичаєве право, в тому числі й щодо наймитування і трудових відносин селянства, потрібно вказати на ґрунтовні праці Ю. Гошка [113], В. Сироткіна [245; 247], М. Тиводара [255; 256; 257], Г. Горинь [111; 112], М. Гримич [115; 116] та інших, основні досягнення яких у даній темі окреслені в наступній частині.

У своєму дослідженні громадського побуту Українських Карпат Г. Горинь розглядає звичаєве право як сукупність неписаних норм, що виросла на традиціях давньоукраїнського права, впливала з народної психіки, відбивала світогляд українського народу, та характеризує його як право хліборобів, українського селянства, що не піднімалося вище рівня відносин сільського трудового життя [111, с. 84]. Дослідниця виділяє та ретельно аналізує основні елементи договірних відносин найму в скотарстві, землеробстві та промислах, особливості їх регулювання, а також індивідуальну та колективну форми організації наймитської праці.

Вагомий внесок у дослідження звичаєвого права Українських Карпат в цілому та інституту наймитування зокрема належить Ю. Г. Гошку. У монографії цього вченого [113], присвяченій дослідженню проблем зайнятості населення Українських Карпат в солеварній, деревообробній, залізодобувній сферах, а також в допоміжних селянських промислах і ремеслах, висвітлюються питання використання найманої праці, особливостей договірних відносин між господарями та наймитами. Особливо цінним є те, що дослідник ретельно розглядає коло обов'язків наймитів та наймачів, умови договору, професійні вміння та розподіл праці, заохочення та покарання, побут наймитів саме в такій важливій сфері традиційного господарства українців як ремесла та промисли.

Марина Гримич [115] опублікувала комплексне дослідження звичаєвого права українців на основі залучення вагової джерельної бази та використання сучасної методології. Дослідниця висвітлила історіографію

вивчення українського звичаєвого права з другої половини XIX століття та зосередила увагу на методологічних підходах попередників, їх теоретичних здобутках, водночас визначивши їх внесок у розширення та поглиблення тематики й проблематики досліджень звичаєвого права, в тому числі щодо економічних та договірно-зобов'язальних відносин, а також введення в обіг нових даних. Окремі частини монографії авторки присвячені трудовим звичаям, наймові на роботу, звичаям «спільщини» та «скіпщини», комплексному вивченню цих явищ. М. Гримич з'ясовує питання часового та просторового побутування цих звичаїв, їх основних характеристик, економічних, соціальних передумов, причин та значення їх існування для селянства, локальних особливостей, змінам і розвитку цих явищ.

Окремо варто відзначити дослідження, присвячені трудовим традиціям, адже останні перебувають у надзвичайно тісному зв'язку зі звичаєво-правовим інститутом наймитування. Одним з таких досліджень є дисертація Н. Дуди, в якій усебічно розкриті трудові традиції українців Карпат [131]. Авторка ретельно висвітлює питання організації різних видів селянських робіт, статевовікового поділу праці, ролі наймитування в сімейних трудових відносинах [131, с. 85–89, 95–103, 109–114]. У своєму дисертаційному дослідженні Наталія Дуда особливу увагу приділила й проблемі соціалізації у сфері праці, а саме передачі трудових традицій українських селян на межі XIX – XX століть від покоління до покоління [131, с. 120–130].

Дослідження С. В. Проскурової [233] присвячено соціокультурному явищу чумацтва. У своїй дисертаційній роботі авторка зауважує соціально-майнову диференціацію чумаків пореформеного періоду, за якої найбільш чумаки ставали наймитами, тоді як успішні чумаки почали використовувати найману працю як для цього промислу, так і для польових робіт. При цьому, на думку дослідниці, за тих економічних умов наймити не мали перспективи стати на власні ноги і вести самостійне господарство у майбутньому. Поширення наймів у чумацтві руйнувало традиційні артілі, висуваючи натомість чумацькі валки пайовиків, «хазяйські» та «наймитські» валки.

С. Проскурова робить аналіз і порівняння структури та ролей учасників артілей чумаків-власників і «наймитських» валок [233, с. 145–146].

Надзвичайно цінне системне дослідження М. Тиводара щодо традиційного скотарства Українських Карпат [256] охопило й цілий ряд питань, пов'язаних із наймитуванням у даній сфері господарських відносин українських селян. Особливо важливим у цьому плані є виокремлення організаційних форм випасу худоби. Функціонування урбаріальної общини та її особливості, адміністративно-господарська діяльність сільських громад, збереження толоко-царинної системи землеробства і традицій вільного весняного і осіннього випасу всіх ґрунтів, на думку вченого, стали основою для складання багатьох організаційних форм колективного та індивідуального випасу худоби [256, с. 218]. У цих формах випасу могла застосовуватися наймана праця пастухів. М. Тиводар ретельно розглядає випас худоби пастушими спілками із залученням найнятих пастухів. Дослідник наголошує, що на цю форму випасу значний вплив мала державна влада та її розпорядження [256, с.229, 232]. На думку вченого, особливості діяльності пастухів обумовлювалися природно-географічними характеристиками, соціально-економічними відносинами, усталеними господарсько-побутовими та трудовими традиціями, святково-обрядовими звичаями та віруваннями. Колективи пастухів не тільки забезпечували успішне ведення випасу худоби, але й виконували функцію збереження і передачі скотарських господарських традицій. Колектив пастухів розглядається дослідником як мала тимчасова соціальна група, створена для догляду за худобою, обробки молока і виготовлення молочних продуктів, за її допомогою зберігаються і передаються пастівницькі традиції до наступних поколінь [256, с. 247]. Варто зазначити, що в нашому дисертаційному дослідженні при вивченні звичаєво-правових відносин наймання у скотарстві наукова праця М. Тиводара використана як одна з базових і стосовно методологічних підходів до розуміння відповідних явищ народної культури, і

стосовно зібраного дослідником багатого фактичного матеріалу у даній сфері.

У дисертації М. І. Гладкого [108] розглядаються питання професійної спеціалізації в селянському середовищі другої половини ХІХ століття, традиційних знань, навичок з випасу худоби, скотарських звичаїв, обрядів та вірувань, досвіду організації, життя, побуту і дозвілля пастухів, а також соціальної та вікової градації пастухів, їх статусу у громаді. У цій науковій роботі систематизовано й матеріали про поширеність застосування найманої праці в традиційному скотарстві Полісся та вищезначені характеристики діяльності найнятих пастухів.

Статевікові аспекти трудових традицій висвітлено в працях Г. Горинь [111; 112], Н. Жмуд [139; 140] та О. Кісь [160; 161; 162; 163], зокрема дослідниці торкаються питань визначення і дотримання народних настанов щодо «чоловічого», «жіночого» та «спільного діла». Окрему увагу питанням традиційного статевікового поділу праці українців Карпат приділяє Н. Дуда. Авторка визначає перелік робіт, які мали виконуватися чоловіками чи жінками, простежує зміни в селянських уявленнях і господарській практиці щодо цього поділу, відзначає вторинність вікового поділу праці в порівнянні зі статевим. Основа традиційного поділу праці вбачається передусім у народних уявленнях та віруваннях і меншою мірою у господарських потребах і фізичних можливостях. Дослідниця вивчає вплив виконуваних робіт на становище жінки в сім'ї та громаді [131, с. 95–102].

У сучасних дослідженнях робляться спроби цілісного дослідження окремих норм, принципів та ідеалів звичаєвого права українців. Так, А. М. Зуєва на основі аналізу народних паремій та даних попередніх дослідників аналізує принцип справедливості, зокрема і в договірному звичаєвому праві. У даній сфері такий принцип може зводитися до сукупності вільних і взаємовигідних обмінів. Справедливість розглядається як дотримання правил і норм суспільства, діяння в межах загальноприйнятого порядку, гармонізація суспільних відносин [148].

Важливість даного принципу для відносин між наймитом і господарем є очевидною.

Вагоме та цінне дослідження заробітчанства на основі матеріалів з Правобережжя другої половини XIX століття було проведене В. Пашуком [217]. Дане дослідження вирізняє проблемний підхід до явища заробітчанства у контексті соціальних процесів у пореформений час. Автор зробив спробу переосмислити сутність заробітчан та їх місце в структурі суспільства, частково розкритикувавши, а частково підтримавши методологічні підходи й оцінки радянських дослідників до цієї групи як до сільськогосподарського пролетаріату. Дослідник на основі широкого кола залучених ним джерел розкрив питання причин формування і поширення заробітчанства, його соціального та національного складу на Правобережжі, спробував виділити групи заробітчан, визначити їх соціально-правове, економічне становище та побут, а також вивчив громадську організацію заробітчан. У своїй праці В. Пашук розглядає буття і вплив заробітчанства в соціальному контексті на рівні держави, класів, стану. Окреме увагу дослідник приділив вивченню наймитства в національному вимірі, впливові на етнічну ідентифікацію заробітчан, етнічні процеси у регіонах поширення заробітчанства, на міжнаціональні відносини та процеси націєтворення. Вплив наймитування на особистісному рівні розглядається в межах дореволюційного дискурсу: часткове і неоднозначне вирішення економічних проблем, поява проблем зі здоров'ям, вплив на моральність та культурний рівень селянства.

Дослідник соціоментальної історії українського селянства пореформеного періоду Ю. Присяжнюк наголошує на зв'язку між найманою сільськогосподарською працею та соціальною поведінкою селянства, спрямованою на реалізацію своїх життєвих пріоритетів, зокрема розбудову власного самостійного господарства [230].

У наукових працях І. В. Десятнікова [125; 126; 127] наймана праця всебічно вивчається як явище соціально-економічного життя Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX століть. Серед іншого дослідник

проаналізував умови, характер та особливості використання найманої праці, розкрив структуру та соціально-економічне становище найманих робітників, дійшовши висновку про закономірний характер наймитства, відповідний рівневі розвитку сільського господарства і станів ринку праці. До сильних сторін проведеного І. В. Десятниковим дослідження можна віднести аналіз особливостей найманої праці, в тому числі видів робіт та їх оплати, в залежності від статевовікових характеристик наймитів.

Серед сучасних наукових робіт усвідомлення важливості залучення фольклорних джерел до вивчення українського селянства демонструє ряд праць істориків та правознавців. Дослідниця А. М. Зуєва розглядає прислів'я та приказки як форми існування звичаєвого права [148, с. 111]. О. О. Крижановська у своєму дослідженні висуває наступні твердження. «У піснях, особливо історичних, у приказках та прислів'ях й інших зразках фольклорної спадщини українського народу є цінна інформація стосовно соціально-економічного становища селян, їх господарської практики й матеріального добробуту, ролі грошових і торгових відносин, майнового й соціального розшарування на селі». «Не меншу цінність використання фольклору становить для з'ясування світогляду селян, їх ставлення до основних категорій буття й оточуючого світу на кожному історичному етапі їх формування і розвитку, а тим більше – менталітету. У пам'ятках народної словесності відображаються уявлення селян про інститути влади, ставлення останніх до відповідних структур та втілюваної ними політики, їхнє відчуття часу, розуміння історії, права, суспільних устроїв. Із них черпаємо певну інформацію про селянські страхи і надії, радощі й смуток, про їх ставлення до праці, буднів та свят, віку, старості, хвороб, смерті, сексуальності, кохання, родини, природи, довкілля свого і чужого, іновірців» [170, с. 225].

Слід зауважити, що методологічні підходи істориків селянства до фольклору безпосередньо впливають на результати залучення фольклорних джерел до історичних досліджень, зокрема в соціальній та економічній історії, які охоплюють і тему наймитування. Так, у вказаному вище

дослідженні і в інших подібних важливою проблемою виступають різні, навіть протилежні оцінки у фольклорних текстах одних і тих же явищ селянського життя. У практиці історичних досліджень превалює буквально розуміння фольклорного тексту, використання зразків як ілюстрацій до наперед відомих історичних реалій. Поряд з тим О. Крижановська розкриває на основі аналізу пісень, прислів'їв та приказок певний плюралізм народних уявлень, залежність їх від різних соціальних позицій творців та носіїв фольклору.

Активізувалася увага істориків та краєзнавців і до матеріалів волосних судів як джерел. Так, Ю. Легун справедливо вважає, що матеріали волосних судів відзначаються такою спільною для усіх джерел судово-поліцейського походження перевагою як надзвичайна інформативність. Така властивість матеріалів волосних судів виводить їх на одне з чільних місць у справі вивчення побуту, звичаїв, суспільно-економічних відносин українського села другої половини XIX – початку XX століть, а особливо це стосується дослідження правової системи українців, норм звичаєвого права [183, с. 290].

Останнім часом з'являються окремі праці, присвячені звичаєво-правовим відносинам наймання робітників і громадському життю українського села, авторами яких виступають правознавці. Тож інтерес до вивчення звичаєвого права посилюється і в сучасній юридичній науці, яскравим свідченням чого є дослідження М. М. Жовтобрюха [141], в якому зроблена спроба систематизації та узагальнення наявних знань щодо звичаєвого права. Особлива зацікавленість проявляється стосовно проблеми ролі звичаєвого права селянства у діяльності волосних судів. Однією з робіт з даного питання є стаття О. В. Рум'янцева [239]. При цьому сучасні правознавці спираються на наукову спадщину етнологів, фольклористів, істориків, правознавців XIX – XX століть та активно залучають отримані останніми результати до своїх досліджень. Прикладом такого синтезу окремих досягнень різних поколінь попередніх вчених стосовно звичаєво-правового інституту наймитування є праці В. М. Лазуренка та С. С. Крохмаль

[180], В. Іванова та Л. Маринич [151]. Однак необхідно відзначити нестачу належних узагальнюючих робіт щодо інституту наймитування в контексті звичаєво-правової культури українців, в яких було б систематичне вивчення цієї теми з належною методологічною рефлексією та залученням широкого кола напрацювань попередніх дослідників, як у теоретичному осмисленні засад звичаєвого права загалом, так й емпіричних досліджень щодо наймитування зокрема, а також залучення вагомої та різноманітної сукупності відповідних джерел.

У цілому, в сучасній історіографії, яка охоплює наукові праці ряду видатних етнологів, істориків та правознавців, можна побачити великий інтерес до наймитування як важливого явища соціально-економічного життя селянства другої половини XIX – початку XX століть та складової частини звичаєвого права українців в межах традиційної народної культури. Отримані дослідниками результати дають можливість комплексного усебічного вивчення звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокulturі.

Вивчення звичаєво-правових відносин наймання українців було розпочато юристами та етнологами другої половини XIX – на початку XX ст. в межах проблематики, визначеної суспільними потребами в пореформених Австро-Угорській та Російській імперіях та окресленої історико-юридичною школою. Договір наймання розглядався дослідниками як один з різновидів цивільних угод за звичаєвим правом селянства. Відповідно в центрі дослідницької уваги перебували питання процедури укладання договору, його форма та основні складові: терміни і час наймання, виконувані роботи, умови платні, харчування, права та відповідальність сторін. Такий підхід обумовив і створення значної кількості детальних описів відносин наймання. Саме дослідники другої половини XIX – початку XX століть практично сформували та зібрали і теоретично обґрунтували невичерпний корпус джерел для вивчення звичаєвого права українців, зокрема й звичаєво-правового інституту

наймитів. Вони ж започаткували методику роботи з цими джерелами. У цей період були зроблені перші спроби комплексного теоретичного осмислення звичаєво-правового інституту наймитів у різних сферах господарського життя українців. Вчені з'ясовували причини та передумови побутування цілого ряду форм відносин наймання. Вищезначене дозволяє стверджувати, що дослідники другої половини XIX – початку XX століть всебічно вивчали наймитів як важливе економічне й соціальне явище своєї епохи, а також невід'ємну частину народної звичаєво-правової культури. Результати їх наукових праць у сфері народних морально-етичних та релігійних уявлень, трудових відносин та процесів соціалізації в середовищі українського селянства дали змогу наступникам простежити взаємозв'язки вищезначених сфер народної культури і наймитів як її частини.

Етнологи та фольклористи 1920 – початку 1930-х років поставили завдання комплексного дослідження звичаєво-правових відносин українського селянства, особлива увага приділялася звичаєво-правовим уявленням щодо наймитів. Методологічною основою їхніх досліджень були застосування нормативістського і антропологічного підходів та спадковість відносно здобутків дореволюційних етнологів та правознавців. Однак дослідження звичаєво-правових відносин наймання не оформилися в спеціально присвячені цій тематиці наукові праці. Новим явищем даного періоду стала поява фольклористичних праць, присвячених наймитству.

Перехід до класового підходу та історичного матеріалізму в етнологічних та історичних працях 30-х – 80-х років XX століття з особливим науковим інтересом до становлення капіталізму та розвитку робітничого руху в дореволюційний період дав потужний імпульс для дослідження звичаєво-правових відносин наймання та побуту наймитів. У цілому сталими, в порівнянні з попередніми періодами, залишалися напрями дослідження звичаєво-правового інституту наймитів та наймитства як значного соціально-економічного явища другої половини XIX – початку XX століть, однак наголос робився на соціальних контрастах й антагонізмах, прискіплива

увага приділена побуту наймитів та формам їх організації. Важливі досягнення були зроблені етнологами та фольклористами у вивченні заробітчанської пісенності та українських прислів'їв і приказок для розкриття звичаєво-правових уявлень щодо наймання робітників.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть спостерігається посилення інтересу до вивчення звичаєвого права українців в цілому та таких окремих його елементів як наймитування. Дослідження даної теми проводяться на основі використання найкращих здобутків вітчизняних вчених другої половини ХІХ – ХХ століть та залучення багатої джерельної бази. У наукових працях висвітлюються як окремі аспекти інституту наймитування у відповідності до дослідницьких інтересів сучасних етнологів, соціальних та економічних істориків, правознавців, так і проводяться узагальнення та осмислення цього явища в контексті соціальних та економічних процесів того часу. В етнологічних дослідженнях поставлена та успішно вирішується проблема вивчення звичаєво-правового інституту наймитування як складової частини договірно-зобов'язальних відносин українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть.

Розділ II. ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Джерельна база

Джерельну базу дослідження становлять етнографічні, статистичні та економічні джерела матеріали судової практики та фольклор українців другої половини XIX – початку XX століть.

Найціннішою для даного дослідження є група етнографічних джерел, до якої відносяться передусім матеріали опитувань та складені на їх основі історико-етнографічні описи, які уможливають визначення традицій наймитування сільськогосподарських робітників та пов'язаних з ними звичаєвих норм в українських землях другої половини XIX – початку XX століть.

Проблеми джерелознавчого аналізу етнографічних праць достатньо чітко й вичерпно охарактеризовані О. Христофоровою. Специфіка цього виду джерел полягає в тім, що відомості, які містяться в них, опосередковані методологічними позиціями їхніх авторів. У своїх роботах етнографи наводять унікальний матеріал, отриманий у ході польових досліджень. Можна виділити дві основні форми подачі цього матеріалу. У першому випадку дослідник використовує отримані дані для опису іншої культури в рамках власної епістемологічної парадигми. У результаті ці дані виявляються "вплавленими" в аналітичний текст. В іншому випадку дослідники наводять добірки текстів тлумачень, що належать носіям традиції, у перекладі на російську мову. Характер такого роду публікацій найчастіше також детермінований налаштуваннями автора, хоча і не настільки явно, як у першому випадку. Мається на увазі, що й у способі добору (у тематичному відношенні), і у відтворенні структури текстів матеріал виявляється вже препарованим дослідницьким поглядом автора [267].

У збиранні етнографічних матеріалів брали участь волосні судді, вчителі, мирові посередники, писарі, священики. Використання програм для збирання етнографічних матеріалів [158; 232] вмотивоване потребами джерелознавчого аналізу отриманих таким чином етнографічних даних зі

звичаєвого права у сфері наймання, способів ведення господарства, землеробської та скотарської обрядовості.

Зокрема, важливі дані щодо побутування звичаїв наймання на сільськогосподарські роботи були опубліковані в «Харківському збірнику» [67], матеріали, зібрані на Слобожанщині, публікувалися і в ряді інших видань. Зокрема, у вагомій праці «Життя і творчість селян Харківської губернії» під редакцією В. В. Іванова зібрано багаторічні спостереження етнографів над явищами звичаєво-правової культури слобожан, а в етнографічних матеріалах І. С. Шаровкіна з особливою увагою і докладністю описані народні звичаї щодо наймання та пов'язані з ними ситуації у житті селян [70; 71]. Етнографічні спостереження дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ століть з даної тематики охопили по суті усі українські етнічні території того часу [17; 18; 20; 25; 35; 37; 52; 59; 61; 72; 82; 98; 119; 134; 135; 138; 149; 165; 175; 176; 177; 207; 258; 259; 260; 261; 269; 278]. Розлогі етнографічні описи, наведені в дослідженнях ХІХ – початку ХХ століть, статистико-економічні та географічні описи П. Чубинського, Б. Грінченка, В. Шухевича, Н. Данильченка, М. Максимовича, М. Грушевського, М. Сумцова, П. Єфименка, Н. Березина, Ф. Щербини, Е. Святловського, П. В. Іванова, В. Овсяннікова, П. Шинкарьова, Н. Ілларіонова та інших містять найрізноманітніші відомості з широкого кола питань стосовно відносин наймання робітників у тогочасному українському селі. Серед них причини, що спонукали селянство вдаватися до наймів, записані зі слів самих наймитів, описи матеріального, соціального та морального становища селян, які йшли в найми; види робіт, які виконувалися наймитами, враховуючи їх статевовікові та професійні характеристики; сфери діяльності та регіони, в яких була затребувана наймитська праця; договори наймання, їх умови, строки й платня, порядок виконання робіт, права й обов'язки сторін, а також відповідальність у разі порушення договору; форми самоорганізації наймитів для пошуку роботи і пересування до місць найму, а також для виконання сільськогосподарських робіт; традиційна обрядовість, яка супроводжувала

сільськогосподарські роботи і мала важливе значення для функціонування звичаєво-правового інституту наймитування.

У роботі були використані опубліковані фольклорні тексти, зафіксовані всередині XIX – на початку XX століть в усіх етнографічних районах українських земель. При проведенні даного дослідження автор використав записи наймитських, косарських, жнивварських пісень, подані в працях і збірках П. Чубинського [60; 61], П. В. Іванова [20], Б. Грінченка [17], М. Максимовича [27; 50], А. Коціпинського [24]. Основний масив проаналізованих автором текстів наймитських і заробітчанських пісень склали близько 400 зразків, опублікованих Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР [30]. Окрім того, до аналізу були залучені й тексти чумацьких пісень, опублікованих І. Я. Рудченком [40] та О. І. Деєм [69], адже чумаки вдавалися до наймитської праці і відповідні мотиви зафіксовані у їх пісенності. Наймитські пісні часто зустрічаються у збірках найрізноманітніших фольклорно-етнографічних матеріалів, в тому числі у працях Я. Новицького [33]. До наймитських пісень за своєю цінністю як джерела у даному дослідженні наближаються коломийки. У зібраних В. Гнатюком [13] коломийках щодо двораків, наймитів і пастухів у виразній, простій та суб'єктивній формі простежуються уявлення наймитів про свою долю, роботу та становище.

Із метою виявлення та аналізу народних ідей, уявлень та поглядів відносно наймитування у даній роботі було також досліджено сукупність українських прислів'їв та приказок, які за своїми мотивами пов'язані зі звичаями наймання робітників у другій половині XIX – на початку XX століть. Великий масив цих народних паремій був зібраний та опублікований у численних збірках вітчизняними етнологами та фольклористами [38; 39; 63; 64; 65]. Застосування широкої в територіальному плані сукупності джерел є доволі вмотивованим. По-перше, це дає змогу побудувати цілісну картину звичаєво-правових уявлень українського селянства щодо наймання сільськогосподарських робітників. По-друге, хоча за своєю кількістю залучені

джерела нерівномірно представили різні українські землі, однак потрібно зважати на спільність договірно-зобов'язальних відносин та відповідних їм звичаєво-правових і світоглядних уявлень, які і є предметом даного аналізу фольклорних джерел, щодо Слобожанщини, Подніпров'я, Півдня України, Галичини, Волині та Поділля.

При вивченні світоглядних і правових уявлень селян щодо наймитування свідомо було обмежено коло фольклорних джерел. Завдання дослідження потребують чіткого поділу залучених фольклорних джерел на групи з відповідними підходами до кожної з них. Зокрема, виділяються наступні групи:

- наймитські та заробітчанські пісні;
- жниварські, косарські трудові й обрядові пісні;
- прислів'я та приказки;
- казки;
- народні оповідання.

Вибір саме такого кола фольклорних джерел пояснюється наявністю попередніх досягнень науковців у сфері їх дослідження, можливістю залучення сучасних підходів до їх вивчення. Разом із тим вивчення звичаєво-правових уявлень селянства в інших жанрах фольклору є перспективним напрямом дослідження.

Для аналізу фольклорних текстів застосовано прагматичний підхід, зокрема викладений у праці С. Адоньєвої [74], а також враховано результати праць теоретичного характеру Г. А. Левінгтона [181] і М. О. Шульги [276]. Особливістю підходу цих дослідників до вивчення фольклору є зосередження уваги на соціальному бутті фольклорного тексту, дослідження його структурно-функціональних рис. Виходячи з позицій прагматичного підходу, фольклор являє собою особливий соціальний інститут керування людською поведінкою. Специфіка фольклорного мовлення полягає у тому, що вона організована у відповідності до певних принципів, які задаються традицією. Дотримання цих принципів є життєво важливою умовою

відтворення соціуму у часі, оскільки традиція мовних практик, практик комунікації напряду пов'язана із утвердженням певних соціальних відносин. Фольклор розглядається як особливий семіотичний апарат, створений для конструювання часу, простору й соціальної взаємодії у заданих традицією межах [74, с. 6, 11].

Розробка прислів'їв та приказок як джерела вивчення звичаєвого права в українській народній культурі відбувається ще з другої половини XIX століття у працях таких вчених, як П. Чубинський, О. Малиновський, М. Пазяк, В. Сироткін та ін. Дослідники по-різному підходять до даних джерел. Прислів'я та приказки розглядаються і як сукупність звичаєво-правових норм та правил поведінки, і як відображення народних правових уявлень, і як джерело формування народного світогляду. Народні прислів'я дають змогу визначити народні погляди на явище наймитування, окреслити особливості соціального становища наймита у громаді. Вивчення у пареміях звичаєво-правових уявлень, пов'язаних із найманням сільськогосподарських працівників, проводиться на основі семантичного аналізу текстів прислів'їв та приказок, для чого використані відповідні праці теоретичного характеру [171]. Досвід такого аналізу мають праці М. М. Пазяка [211] і В. М. Сироткіна [246]. «На основі народних традиційних звичаєвих та правових норм – твердить М. Пазяк, - трудящі сформулювали значну кількість прислів'їв, сукупність яких і складала своєрідний кодекс кримінальності й обов'язкових правил поведінки» [212, с. 140]. Цей науковець проводить семантичний аналіз опорних слів у пареміях. Він дотримується тієї точки зору, що «паремії в своїй сукупності формували в різних поколіннях етику й естетичні смаки, виступаючи важливим чинником формування самого народного світогляду»; «Дослідження внутрішньої форми паремій, їх семантики дає змогу проникнути в глибини народного мислення, народного способу сприйняття дійсності і відображення її образним словом» [212, с. 198, 199]. Дані твердження є основоположними

при проведенні цього дослідження в цілому та аналізу народних паремій зокрема.

Наявність вагомих збірок і фольклористичних досліджень українських народних казок, розвинена методологія їх різнобічного аналізу уможлиблюють повноцінне залучення казкового фольклору в якості одного з найважливіших джерел вивчення наймитування. Серед таких досліджень варто виділити кандидатську дисертацію І. В. Хланти [266], наукові праці О. Ю. Бріциної [95], Л. Мушкетик [203]. За джерельну базу для аналізу казок були обрані збірки класиків української фольклористики й етнографії П. Чубинського [59], Б. Грінченка [16], О. Афанасьєва [4], а також ряд інших збірок [11; 12; 21; 22; 23], які разом склали вагомий доробок вітчизняної фольклористики.

На відміну від лаконічності народних паремій, придатних для аналізу основних норм, правил, принципів у звичаєво-правових відносинах наймання, казковий фольклор дозволяє розкрити ширше коло питань, пов'язаних з дослідженням наймитування. Звернення до соціально-побутових казок, казок про бідних і багатих вмотивоване тим, що саме в останніх основними героями часто виступають бідняки, наймити [266, с. 75-79]. Сюжети фантастичних казок також можуть бути пов'язані з наймитуванням. При цьому найми як побутова деталь і образ наймита є реалістичними соціальними узагальненнями. Саме тому для даного дослідження можливе використання як побутових казок, так і фантастичних.

У процесі аналізу матеріалів автор встановив коло питань щодо наймитування, які можна висвітлити на основі вивчення цих джерел. Адже відомо, що результати дослідження джерела багато в чому залежать від тих питань, які до нього поставлені. Так, у казковому фольклорі можна знайти уявлення про службу та характер праці наймита, але годі шукати точного переліку робіт, який могли виконувати останні. Можна знайти уявлення про необхідність оплати праці наймита, але немає сенсу встановлювати за казками розміри цієї оплати. Можна встановити уявлення про особливе

соціальне і матеріальне становище наймита, але неможливо поррахувати його статки.

Джерелознавче дослідження соціально-побутових та фантастичних казок, використаних у даній роботі, має значну традицію.

У дисертаційній роботі І. Хланти соціально-побутові казки розглядаються не тільки як правдиве відображення дійсності, але і як узагальнення досвіду, осмислення, відгуки, реакції щодо соціальної дійсності. Дослідник відзначає, що казки про багатих і бідних мають яскраво виражений соціальний колорит, і що в соціально-побутових казках загострення класової боротьби знайшло своє художнє осмислення. Дослідник проводить аналіз казок у контексті тогочасних соціально-економічних процесів в українському селі, стверджуючи, що дані казки свідчать про зростання суспільно-політичної свідомості селян. На думку І. Хланти, у соціально-побутових казках поміж іншим яскраво виявляються соціальні позиції й погляди трудящих мас, відтворюються загострення класових суперечностей, зображується побут і надії-сподівання селянства часів феодалізму і капіталізму. Дослідник також стверджує, що фантастичних, соціально-побутових та родинно-побутових казках фантастика набуває нової реальності, реалізується в ситуаціях максимально наближених до повсякденного життя. Сюжети казок взяті в основному з навколишньої дійсності, а діючі особи й обстановка є цілком реальними [266, с. 65–66]. Те, що основний масив народних уявлень про наймитування можна знайти у побутових казках, однак і міфологічні казки, в яких містяться значні побутові елементи, є корисними для аналізу цих уявлень, підтверджується і роботою П. Чубинського [59, с. 7]. Тобто дані казки визнавалися відповідним матеріалом для дослідження народного побуту. Але при цьому варто враховувати наявність фантастичних елементів, гіперболізації, граничного загострення і т. д., які віддаляють казку від дійсності. У проведеному аналізі казок увага приділена саме народним уявленням про наймитування та

відображенню особливостей договірних відносин наймання, побуту та занять наймита, його моральним якостям за цими фольклорними текстами.

Важливу групу джерел складають матеріали судової практики. Серед етнологів, антропологів та правознавців поширеною є думка про те, що судочинство у волосних судах здійснювалося на основі звичаєвого права, а матеріали волосних судів від перших часів вивчення склали підґрунтя для дослідження правової системи українців, зокрема норм звичаєвого права [183]. Використовуючи дану групу джерел у своєму дослідженні, М. Гримич стверджує, що не в усіх випадках при прийнятті рішень волосні суди користувались звичаєм, а посилались на закон [115, с. 347, 350]. Сучасний дослідник О. В. Рум'янцев зауважує, що волосний суд являв собою установу, яка поєднала в собі три досить різних, але однаково важливих для розуміння його суті засади: становості, судової автономії селян даного регіону й керівництва в своїх рішеннях звичаєвим селянським правом [239]. Надати селянам право самим розбиратися в суперечках без втручання держави було найлегшим варіантом в умовах звільнення від кріпацтва селянства і фактичного панування звичаєвого права в його середовищі.

Отже, у діяльності волосних судів та їх рішеннях відображені окремі випадки застосування звичаєво-правових норм у повсякденній практиці селян. Вивчення таких окремих випадків є необхідним для виявлення загальних принципів і настанов, якими користувалися наймити і господарі у відносинах між собою. Варто зазначити, що рішення волосних судів, на думку П. Чубинського, є важливим матеріалом для вивчення народних юридичних звичаїв. Таку ж довіру у сенсі відображення правосвідомості народу дослідник виявляє і до письмових договорів [62, с. IX].

Якщо брати в якості методологічної засади наявність спільних звичаєво-правових норм та уявлень щодо наймитування в межах української традиційної культури, то останні певною мірою знаходили своє відображення в рішеннях судів, мали вплив на них, взаємодіяли із ними. Кількісні та територіальні характеристики опрацьованих матеріалів волосних

судів вказують на їх репрезентативність, враховуючи те, що відношення між звичаєво-правовими нормами й діяльністю волосних судів носили загальний, закономірний характер. У дисертації розглядаються не тільки опубліковані рішення щодо відносин наймання, договорів найму, а й такі, що публікувалися стосовно інших сфер народного юридичного життя, але в яких певним чином згадувалися і наймити. Отже, розглядається матеріал, який не тільки був свідомо підібраний тогочасними дослідниками щодо відносин наймання, але й такий, в якому наявні згадки про наймитів та відносини наймання не були результатом цілеспрямованого відбору. Проблема наявності та значущості регіональних відмінностей у рішеннях волосних судів щодо наймитування виходить за межі завдань даної роботи і є перспективною для подальших досліджень.

У даному дослідженні були використані рішення волосних судів, опубліковані П. Чубинським у шостому томі “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” [62]. В основному П.Чубинський зібрав інформацію з Правобережної України за перше пореформене десятиліття (1861-1871 рр.). Безперечну інформативну цінність мають подані дослідником зразки договорів про наймання селян на польові і домашні роботи. У цих документах з боку селян і з боку господарів були зафіксовані найважливіші на їх погляд обов’язки сторін. Іншою вагомою опублікованою збіркою рішень волосних судів є «Праці Комісії з перетворення волосних судів», четвертий та п’ятий томи які присвячені українським губерніям: Харківській, Полтавській, Катеринославській та Київській [57; 58]. Серед питань, яким зазначена комісія приділила особливу увагу, були й укладання договору наймання робітників, його усного чи письмового характер, обов’язків сторін та відповідальності наймита у разі порушення договору, його дострокового припинення. Важливе значення мають і опубліковані рішення волосних судів щодо скарг наймитів або господарів на порушення зобов’язань протилежною стороною. Загалом ця група документів дає можливість з’ясувати причини, під впливом яких

селяни наймалися на польові роботи, вплив різних умов і факторів на дотримання норм у договірно-зобов'язальних звичаєвих відносинах українських селян. Обмеженість такої групи джерел як рішення волосних судів проявляється в тому, що з текстів цих рішень не завжди зрозуміло суть справи та обставини, які спричинили правову колізію. В окремих рішеннях судів можна простежити і позиції наймитів а господарів, і основні положення договорів, укладених між ними, і найпоширеніші форми порушень цих договорів та їх причини. Однак інші рішення відрізняються надмірною лаконічністю та скупістю даних, яку автор спробував компенсувати шляхом проведення аналогій та використання результатів етнографічних спостережень над селянськими відносинами того часу. Звернення автора до матеріалів повітових судів, які зберігаються в обласних архівах, зокрема Державному архіві Київської області [1; 2; 3], дало можливість більш ретельного і достовірного аналізу конфліктних ситуацій, пов'язаних зі звичаєво-правовим інститутом наймитування. За судовими справами, в яких містяться розлогі покази задіяних у них сторін та свідків, вдалося встановити широкий і різноманітний спектр взаємин між наймитами і хазяїнами, особливості народних поглядів на наймитську працю та обов'язки наймита, характер зобов'язань господаря перед наймитом та багато інших аспектів, які у своїй сукупності відкривають перед дослідником живу та мінливу картину звичаєво-правових відносин наймитування, їх традиційності та постійної актуальності для тогочасних селян.

Статистичні джерела, залучені в даному дослідженні, складаються зі зведених даних стосовно явища наймитування, економічного становища окремих груп селянства, селянських сімейних господарств, розміщених у наукових працях з цієї тематики, а також опублікованих даних земської статистики щодо українських губерній [5; 7; 8; 9; 10; 18; 34; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 51; 192; 216; 220]. Не зважаючи на розбіжності у кількісних характеристиках статистичних матеріалів, вони дозволяють простежити загальні тенденції та показники стосовно інституту наймитування.

Використання цих джерел дає нам важливу інформацію щодо загального становища селянських господарств, стану землеробства та скотарства, які можна віднести до економічних факторів, що мали вплив на побутування найму працівників на сільськогосподарські роботи. Статистичні джерела, зокрема дані Всеросійського перепису 1897 року [68], містять дані щодо поширеності наймитування та чисельності наймитів у статевовіковому розрізі та за сферою зайнятості, форм наймання на косовицю і жнива, а також розміру платні за виконання роботи для кожної української губернії.

Таким чином, джерельна база даного дослідження досить значна та різноманітна. Вона дозволяє дослідити усі сторони звичаєво-правових відносин наймання сільськогосподарських робітників та аспекти побутування цього інституту в другій половині XIX – на початку XX ст.

2.2. Методологія та методи дослідження

Дана наукова праця щодо наймитування як звичаєво-правового інституту передбачає необхідність визначення методології такого дослідження. Адже осягнення сутності інституту наймитування в українській етнокulturі перебуває у прямій залежності від теоретичних підходів до поставленої проблеми та арсеналу методів для її вирішення. При цьому варто охарактеризувати та залучити досвід попередніх дослідників у питаннях концепцій та методів вивчення звичаєвого права.

У другій половині XIX – на початку XX століть розгорнулася наукова дискусія про співвідношення звичаєвого та офіційного права або ж звичаю і закону, була визнана наявність зв'язку і взаємовпливу між ними. Такий аспект можна відзначити й при вивченні звичаєвого права українських земель Австро-Угорської імперії [264, с. 134–135]. Важливою методологічною особливістю досліджень цього періоду була наявність двох підходів до поняття звичаю: нормативістського й антропологічного. Перший базувався на баченні звичаю як незмінної обов'язкової норми, представники другого вважали головними рисами звичаю гнучкість, варіабельність,

адаптивність [115, с. 10].

Основну увагу науковці другої половини XIX – початку XX століть зосередили на питаннях сутності, побутування і функціонування звичаєвого права в селянському середовищі. Звичаєве право розглядалося як «ряд постійних і одноманітних дотримань, застосувань певного правила протягом більш-менш тривалого проміжку часу». Звичай, який побутує у селянському середовищі, розглядався Д. Мейером як «дійсне вираження юридичних поглядів народу» [199, с. 70]. Однак очевидною проблемою була надзвичайна різноманітність та суперечливість звичаєво-правової практики селянства, неодноманітне дотримання норми у звичаї. На думку Д. Мейера, ухилення від звичаю, що розглядалося як виключення, лише підтверджує звичай, який не повинен суперечити моральності [199, с. 19]. На тих же позиціях стояла й Олександра Єфименко, вказуючи на суб'єктивність селянського звичаєвого права Росії на противагу об'єктивізму римського права [133, с. 173–183]. П. Чубинський вважав загальною рисою народного звичаєвого права те, що воно слугує вираженням не формальної, а матеріальної правди; «звичаєве право не є фатальним, безумовним і буквально застосовуваним» [271, с. 30–32]. Ці дослідники обумовлювали народні правовідносини економічним побутом, моральними й релігійними уявленнями. Д. Мейер і П. Єфименко наголошували на наявності загальних і місцевих звичаїв [199, с. 19; 134, с. 3]. Оскільки саме шляхом вивчення звичаю можна пізнати звичаєво-правові уявлення народу, то виникала необхідність проведення широкої роботи щодо збирання й фіксації цих звичаїв для досконалого їх вивчення.

В основу вивчення народних звичаєво-правових норм дослідники покладали дійсне побутування відповідних їм звичаїв у середовищі селянства [158, с. 6; 149, с. 8]. Останнє з'ясовувалося шляхом тривалих і різнобічних спостережень етнографічного й статистико-економічного характеру. При вивченні звичаєвого права П. Чубинський вважав необхідним збирати матеріали, що торкаються різних сторін народного життя, даючи таким чином можливість кожному бачити народ незалежно від вражень

спостерігача. П. Чубинський здійснив і певне узагальнення та теоретичне осмислення зібраних ним матеріалів в галузі звичаєвого права [271]. Видатний вчений встановив, що на тогочасний селянський побут мали вплив не тільки усталені звичаєво-правові уявлення, але й цілий ряд соціальних та економічних чинників, а також офіційне право, проілюструвавши це судовими справами про крадіжки селянами поміщицького лісу [271, с. 9]. Розмежування та порівняння звичаєво-правових норм, принципів і настанов, з одного боку, та конкретних побутових ситуацій, з іншого, є цінним методологічним надбанням П. Чубинського.

Дане надбання, як і ряд інших, зроблених етнологами та правознавцями дореволюційного періоду, виявляється корисним при дослідженні такої складної сфери звичаєвого права як народні правовідносини, пов'язані з найманням робітників у господарських заняттях українців. Договірні відносини при найманні передбачали наявність певної сукупності обов'язків наймита та господаря, яких вони мали дотримуватися по відношенню один до одного. Після укладання угоди, порушення її вважалося неприпустимим і мало обернутися відповідними санкціями проти порушника. Проте на практиці в досліджуваний період зафіксовані випадки не тільки дотримання договірних умов, але й порушення їх як з боку наймитів, так і з боку наймачів. На порушеннях угод наголошують і тогочасні дослідники [70], і науковці другої половини ХХ століття [193].

Дореволюційні дослідники звичаєвого права визнають різноманітність ситуацій щодо наймання робітників. Однак в такому випадку підважується наступне засадниче положення при вивченні звичаєво-правових відносин. «Про наявність юридичного погляду можна казати, коли він багаторазово повторюється у своїх проявах певний час – точного часу і кількості немає; він повинен виявлятися одноманітно. Ухилення від звичаю, яке розглядається як виключення, лише підтверджує звичай; звичай не повинен суперечити моральності. Таким чином, звичаєве право – юридичне положення, яке розкривається у неодноразовому та одноманітному його

дотриманні» [199, с. 19]. І хоча методологічний принцип такого дослідника як Д. Мейер та погляди інших дослідників цього періоду на гнучкість звичаю, припускають наявність випадків відхилення від норми, проте лише у якості виключення. Характер же звичаєво-правових відносин, пов'язаних із найманням робітників, все ж таки не підпадає під цю схему. Зокрема, вкрай нерівноправне становище наймита у сільському господарстві зауважує О. І. Лугова, спираючись на ряд джерел (обстеження і описи, зроблені діячами земств, матеріали преси), в яких показано жахливі умови праці сільськогосподарських робітників у південних українських губерніях, недотримання укладених угод з обох боків [193, с. 124–184]. Відносити усі ці випадки до виключень не можна, оскільки вони були розповсюдженими, повторювалися з року в рік. Виходячи з поглядів юристів та етнологів другої половини XIX – початку XX століть, не можна пояснити і випадків, коли договірні зобов'язання без поважних причин порушуються самими наймитами і такі порушення вважаються нормальним явищем [70, с. 27]. Отже, вивчення народних звичаєво-правових уявлень за наявними в селянському середовищі звичаями, самими ситуаціями, в яких мала знаходити своє вираження звичаєво-правова норма, є багато в чому суперечливим і недостатнім. Особливості звичаєво-правових відносин наймання можна зрозуміти лише розглянувши їх в контексті всієї етнокультури українців, простеживши взаємодію різних сфер народного життя і сукупності моральних та звичаєво-правових уявлень, пов'язаних з інститутом наймитування. Не менш важливими для дослідження вище окреслених проблем виступають й особливості соціально-економічного життя тогочасного суспільства, зокрема усталений господарсько-побутовий комплекс українців та розвиток нових капіталістичних відносин у другій половині XIX – на початку XX століть.

В українських наукових установах 1920-х – початку 1930-х років методологічним питанням було приділено значну увагу. Проаналізувавши характер звичаєво-правових досліджень цього часу, можна помітити певні

риси спадковості з попереднім періодом. За результатами дослідження Юлії Крикун у 1920-ті роки в роботі Комісії для виучування звичаєвого права України ще панував певний науковий плюралізм, оскільки існувало два підходи щодо трактування звичаю. У «Програмах до збирання матеріалів звичаєвого права», вироблених в Комісії за редакцією А. Кристера (1925 р.), превалює нормативістський підхід до класифікації народно-юридичних явищ, тоді як інший науковець, член Комісії В. Камінський, демонструє бачення звичаю не як норми, а як моделі поведінки [173, с. 101]. Так само, як і їх дореволюційні попередники, етнографи і правознавці 1920-х років бачили одним із практичних завдань вивчення народної правосвідомості вдосконалення чинного законодавства з урахуванням норм звичаєвого права [173, с. III–V]. Була зроблена спроба піднести на якісно новий рівень теоретичні питання звичаєвого права взагалі і вивчення наймитства зокрема.

Вченими 1920-х років було визнано, що звичаєво-правові дослідження мають проводитися на основі всебічного вивчення села [280, с. 18]. Зазнали змін у бік розширення і погляди дослідників на джерельну базу. «Комісія повинна виучувати передреволюційне звичаєве право...; виучувати, користуючись різними джерелами: пам'ятками – етнографічними, побутовими, літературними і юридичними з історії України (казками, піснями, прислів'ями, літописами, записками чужоземних письменників, життями святих, споминами та листами сучасників і іншими творами літератури, збірниками звичаєвого права, законодавчими пам'ятками, друкованими й архівними актами, зокрема вироками волосних судів), почасти й оповіданнями старих людей» [194, с. III–IV]. Результати, отримані науковцями на основі залучення і ретельного аналізу різнорідних джерел, а також дослідження окремих явищ звичаєво-правової культури українців в контексті тогочасного побуту, показали плідність таких підходів, істотно збагатили методологічну складову дослідження.

Вітчизняні вчені другої половини XX століття підходили до вивчення звичаєвого права як сукупності традиційних неписаних норм, якими

регулювалися стосунки і поведінка людей в різних ділянках виробничого, громадського і сімейного співжиття. Вони передавалися усно з покоління в покоління [90, с. 222]. Ю. Гошко та Б. Мордаревич вказують, що звичаєве право становило важливий компонент загальної етносоціальної характеристики населення регіону в історичному минулому. Своїм нормативним змістом звичаєвий правовий кодекс безпосередньо відбивав і виступав концентрованим виразом господарсько-економічних умов життя місцевого населення, незмінно засновувався на практичній доцільності і раціональності, віковому колективному досвіді селянства [121, с. 243].

Для розуміння та залучення методологічних засад вчених повоєнного періоду й сучасності в галузі звичаєвого права варто долучити не лише праці з української етнології, а й праці дослідників звичаєвого права селянства Російської імперії в цілому, оскільки тісні наукові взаємозв'язки дослідників традиційної культури в цій сфері щодо періоду другої половини ХІХ – початку ХХ століть є очевидними. Зокрема, привертають увагу дослідження традиційного громадського та сімейного устрою російського селянства М. Громико [118], Т. Щепанської, В. Бузанової, опубліковані у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ століття. Російська дослідниця Т. Б. Щепанська провела детальний функціональний аналіз обрядової поведінки пастуха в традиційній народній культурі [277]. У цьому дослідженні авторка розглядає звичаєво-правові уявлення у тісному зв'язку зі світоглядом селянина, нашаруваннями архаїчних вірувань щодо постаті пастуха. Важливою частиною концепції Т. Б. Щепанської є дослідження становища пастуха у громаді крізь протиставлення землероб – неземлероб.

Для вирішення ряду методологічних питань щодо сутності наймитування зокрема і звичаєвого права в цілому нами було залучено також результати відповідних американських досліджень. Так, у працях Р. Андерсона і М. Конфіно, функціонування звичаєвого права нерозривно пов'язується із соціальним устроєм, господарством, сім'єю та різними аспектами повсякденного життя селянства [282; 283]. Важливим аспектом

дослідження звичаєвого права селянства другої половини XIX – початку XX століть є питання взаємодії звичаєвого і офіційного, державного права. Звичаєве право розглядалося Х. Гленном та П. Хоффером як одна із юридичних систем, рівна й повноцінна по відношенню до європейського офіційного права, так само як і певний замітник офіційного права в умовах революційних суспільно-політичних змін [284, с. 613–614; 285, с. 164]. Ці дослідницькі погляди надзвичайно подібні до тих, що їх висловлювали зазначені вище юристи та етнологи середини XIX – початку XX століть стосовно місця звичаєвого права в Російській імперії. Дж. Ф. Холлеман звернувся у своїй роботі до розробленої попередниками типології методологічних підходів до вивчення звичаєвого права, наголосивши на необхідності сприйняття явищ досліджуваної культури з точки зору представника цієї культури. Це означає шкідливість опису звичаєво-правової культури різних народів із застосуванням схожих категорій та аналітичних схем західноєвропейської юриспруденції [286, с. 585, 606].

У 1980-х рр. на сторінках журналу “The Russian Review” [283; 287; 288] відбулася плідна дискусія стосовно звичаєвого права селянства Російської імперії у пореформений період. Учасники дискусії окреслили та запропонували свої відповіді на важливі питання щодо сутності звичаєвого права та джерел його вивчення, критичного ставлення до історіографічної спадщини науковців другої половини XIX – початку XX століть, методологічних підходів до емпіричних досліджень та теоретичних узагальнень зі звичаєвого права.

М. Левін визначив, що звичаєве право селянства можна вивчати на основі аналізу соціальних інститутів та повсякденних практик сільського життя [287, с. 1–3]. К. Воробець певною мірою підтримала та розвинула ці ідеї, запропонувавши діахронічне дослідження звичаєвого права на основі структурно-функціонального підходу [288].

М. Левін виходив з того, що селянство не мало звичаєвого права у вигляді чітко фіксованих абстрактних норм, однак воно мало правові

погляди, які відповідали умовам життя і базувалися на спільних для всього селянства засадах, а тому повинні бути вивчені та кодифіковані до їх зникнення [287, с. 4–7]. Він показав наявність та дієвість звичаєво-правових начал у повсякденному житті селянства, викликаних їх стійкими автономними уявленнями про право, справедливість, власність.

Із суттєвою критикою положень М. Левіна виступив М. Конфіно. Він вказав на те, що праці другої половини XIX – початку XX століття у даній сфері мають виключно історіографічний інтерес, а тогочасні дискусії з приводу можливості існування звичаєвого права, термінологічного розрізнення «звичаєвого права» і «юридичних поглядів» є абсолютно несуттєвими для сучасності [283, с. 37–38]. Справжнім завданням є дослідження сільської дійсності, якою вона тоді була, і звичаєве право являє собою частину цієї дійсності. М. Конфіно проводить дослідження в межах структуралістського підходу у діахронічному розрізі. У своїй статті він обґрунтовує доцільність залучення теоретичних підходів французької Школи Анналів. Дослідження звичаєвого права має спиратися на дослідження «ментальності» селянства – складного набору колективних почуттів, поглядів та особливостей світосприйняття. Він запропонував дотримуватися принципу загального і зв'язного вивчення різних явищ сільського життя для з'ясування сутності звичаєвого права селянства [283, с. 40–43].

К. Д. Воробець приєдналася до погляду М. Левіна на селянську спільноту як окрему систему із власним устроєм. Однак вона звернула увагу на те, що життя селянства знаходилося під впливом зовнішніх факторів, зокрема кріпосницького спадку [288, с. 21–22]. Це вплинуло на розширення функцій традиційних селянських інститутів (наприклад, сільської громади та земельної общини) з метою збереження контролю над селянством після скасування кріпацтва і позбавлення, хоча й неповного, такої можливості поміщиків. Авторка також наголосила на важливості з'ясування впливу офіційного права на повсякденну практику селянства [288, с. 25]. Проблеми із визначенням наявності звичаєвого права у селянства дослідниця пояснює

відсутністю у нього абстрактних юридичних понять, що збивало з пантелику деяких тогочасних дослідників, оскільки селяни відповідно не розуміли термінів офіційного права [288, с. 21–22]. Тож маємо дотримуватися принципу етнологічного дослідження щодо необхідності пошуку «спільної мови» з представником традиційної народної культури. Такий принцип передбачає попереднє ретельне ознайомлення з особливостями народної культури, відчуття та розуміння її. За результатами дискусії зрозуміла перспективність вивчення сутності норм та уявлень селян щодо права, справедливості, власності, праці, а також взаємодії між офіційним, поміщицьким та звичаєвим правом.

На основі наведених вище результатів методологічних пошуків вчених другої половини XIX – XX століть в нашому дисертаційному дослідженні визнано доцільним підходити до вивчення феномену звичаєвого права селянства крізь призму його юридичних уявлень, звичаєвої практики, соціальних інститутів та статусів, форм організації трудової діяльності, народних знань та господарського життя як складників української традиційної народної культури. Це відповідає загальним методологічним настановам щодо розгляду звичаєво-правової культури українців у тогочасному соціальному і культурному контексті.

Поняття «традиційна народна культура» є одним із ключових для даного дослідження. Воно дає змогу акумулювати всі значущі культурні чинники, які протягом століть здійснювали визначний вплив на життя українського народу, формуючи духовно-культурне, морально-ціннісне, естетичне, господарсько-побутове середовище його буття. Саме на основі характерних рис традиційної народної культури можна розкрити сутність звичаєво-правового інституту наймитування та його функціонування в етнокультурі українців. До таких рис належать: цілісність світовідчуття та ритуалізація буття представників цієї культури, прагнення до гармонізації відносин людини з природою і суспільством, висока роль довіри у міжособистісних взаєминах та допомогою-обмінний характер господарських

відносин, здійснення регуляції на базі звичаїв та традиційних настанов. Поняття «традиційна народна культура» вживається у співставленні до процесів модернізації та розвитку капіталістичних відносин, які прискорилися у пореформений період. Використання даного поняття дозволяє ввести звичаєво-правові відносини наймання у контекст тогочасної трансформації української етнокультури та її інститутів на основі економіко-технологічної, соціальної та правової модернізації.

У дисертації застосовані загальнонаукові методи індукції та дедукції, аналізу і синтезу, абстрагування, узагальнення, типологізації. Структурно-функціональний метод використано в роботі з метою з'ясування ролі окремих елементів звичаєво-правового інституту наймитування для його побутування в системі соціальних і господарських відносин українців другої половини XIX – початку XX століть. Звернення до описового методу обумовлені необхідністю розкриття чинників існування даного звичаєво-правового інституту, в тому числі узагальнення складових договору наймання, соціально-економічних умов побутування звичаєво-правового інституту наймитування, розкриття особливостей різних видів виконуваної за наймом роботи та соціальних, майнових і статевовікових характеристик господарів і наймитів. Необхідною умовою проведення сучасного етнологічного дослідження з проблем звичаєво-правової культури має бути його комплексний характер, воно має спиратися на досягнення не тільки етнології, але й ряду інших наук, зокрема соціальної історії та права, фольклористики, соціології та економіки, тобто потребує застосування міждисциплінарного підходу.

Вивчення історіографії відбувалося на основі критичного аналізу наукових праць та систематизації основних проблем у дослідженні інституту наймитування. Застосування проблемно-хронологічного підходу уможливило розроблення періодизації історіографії даної теми. Відповідно до потреб дослідження у другому розділі класифіковано джерела, використані у дисертації.

Проведений порівняльний аналіз договору наймання робітників у різних сферах господарської активності українців різних регіонів українських етнічних земель дав змогу виділити основні умови договору та розкрити принципи функціонування відносин найму в другій половині XIX – на початку XX століть. Типологічний метод, порівняння та узагальнення використано при дослідженні статево-вікової специфіки наймитування, зокрема щодо рівня оплати праці та різновидів останньої у третьому розділі дисертації.

У четвертому розділі дисертації за допомогою методу ретроспективної реконструкції на основі аналізу народної творчості, судових рішень обрядової практики та повсякденної діяльності українців було розкрито сукупність їхніх світоглядних та звичаєво-правових уявлень щодо інституту наймитування. Водночас отримання таких результатів було забезпечено застосуванням інтердисциплінарного підходу із залученням досягнень соціальної історії, правознавства та фольклористики та використанням порівняльного аналізу та узагальнення. Це також дозволило встановити зв'язок та вплив звичаєво-правових уявлень останніх з основними елементами договору наймання, а також розкрити особливості народних поглядів на статус наймита і його долю.

Джерельна база дослідження – фольклорні, етнографічні, статистичні джерела та матеріали судової практики другої половини XIX – початку XX століть – дозволяє розкрити основні складові звичаєво-правового інституту наймитування, особливості його функціонування та пов'язану з цим систему світоглядних уявлень в культурі українського селянства.

Методологічною основою дослідження стали теоретичні рефлексії та методологічні напрацювання вчених другої половини XIX – початку XXI століть щодо сутності звичаєвого права та його місця в народній культурі. Доцільно підходити до вивчення феномену звичаєвого права селянства крізь призму його юридичних уявлень, звичаєвої практики,

соціальних інститутів, народних знань та господарського життя. Це відповідає загальним методологічним настановам щодо розгляду звичаєво-правової культури українців у соціальному і культурному контексті пореформеного періоду. Враховуючи досвід попередніх дослідників, було застосовано структурно-функціональний підхід до розкриття сутності інституту наймитування та його значення в українській етнокультурі. Комплексний і міждисциплінарний характер дослідження обумовлено впливом інституту наймитування на різні сфери життя українців та необхідністю залучення широкого кола джерел для його вивчення. Вжито порівняльний аналіз, узагальнення та типологічний метод при дослідженні договірних умов наймання, особливостей становища чоловіків, жінок та дітей в наймах. За допомогою методу ретроспективної реконструкції на основі аналізу народної творчості та господарської діяльності українців було розкрито сукупність їхніх світоглядних та звичаєво-правових уявлень щодо інституту наймитування.

Розділ III. НАЙМИТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ
ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

3.1. Соціально-економічні основи звичаєво-правового інституту
наймитування в українському селі
другої половини ХІХ – початку ХХ століть

Наймитування було невід’ємною частиною життя українського селянства пореформеного періоду. Чималий інтерес до наймитства з боку дослідників соціальної та економічної історії України, починаючи від другої половини ХІХ століття і до сучасності, пояснюється вагомою часткою наймитів у соціальній структурі тогочасного населення. Так, напередодні революції в Україні налічувалося 1 200 000 сільськогосподарських робітників [236, с. 196]. Враховуючи обмеженість тогочасних статистичних відомостей щодо наймитів, зокрема Всеросійського перепису 1897 року [68, с. 307], І. Десятников на основі власного дослідження цього складного питання оцінив чисельність наймитів Наддніпрянщини у 1,7 млн. осіб щорічно [127].

У вітчизняних історичних дослідженнях повоєнного періоду й сучасності [152, с. 430–431; 153; 214; 217] наймитування в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть пояснювалося і пов’язувалося з розвитком капіталістичних відносин у селі, а сільськогосподарські наймані робітники сприймалися як пролетаріат, експлуатований буржуазією, а саме поміщиками і заможним селянством. Так, О. І. Лугова послідовно обґрунтовувала тезу про те, що селяни не могли існувати без сторонніх заробітків і «по суті являли собою пролетарів», та наголошує на «безперервному зростанні пролетаризації селянства» [192, с. 86–87]. Явища, які вступали у суперечність із розвитком власне капіталістичних відносин у сільському господарстві України в другій половині ХІХ й особливо на початку ХХ століть, розглядалися як пережитки кріпацтва у загалом капіталістичних відносинах українського села. На підтвердження таких

теоретичних узагальнень наводилися дані про сотні тисяч сільськогосподарських робітників, які працювали у великих маєтках капіталістичного типу. У цих господарствах поміщики всебічно використовували в організації найманої праці безвихідне становище малоземельного селянства, що тісно пов'язувало поміщицькі маєтки з капіталістичною системою [238, с. 7]. При цьому основним джерелом наймитів, які відправлялися на заробітки в степові райони та на бурякові плантації, визнавалися сотні тисяч збіднілих селян [238, с. 10].

Підхід до вивчення наймитів як сільськогосподарського пролетаріату виявився доволі плідним для дослідження особливостей робочого та сімейного побуту наймитів. Як відомо, пролетаріат – це позбавлені засобів виробництва наймані працівники, які живуть, продаючи свою робочу силу, та є визискувані капіталом. Пролетар відчужений як від засобів виробництва, так і від результатів своєї праці. Платня його визначається сумою, необхідною для підтримання життя та відтворення сил робітника, і не залежить від вартості виробленого продукту. Дійсно, значна частина сільськогосподарських робітників, які вирушали на заробітки за межі або всередині губернії, вели злиденне життя, не маючи змоги дати лад власному господарству. При цьому варто зауважити, що охарактеризувавши наймитів як сільськогосподарський пролетаріат, М. Рубач та інші дослідники вказували на той факт, що наймитські заробітки ішли на підтримку власного господарства, додаткову оренду землі для нього, що коштувало немало [238, с. 9], тобто на підтримку саме селянського способу життя, таким чином проявлявся певний опір своєму зубожінню та пролетаризації.

Відчуженість пролетаря від засобів виробництва має означати те, що наймит повинен був не мати достатньої кількості землі, робочої худоби, реманенту, працівників, коштів для ведення власного господарства. Тобто, наймит мав бути малоземельним чи безземельним селянином, який, не маючи змоги забезпечити себе за рахунок власного господарства, змушений був вдаватися до продажу своєї робочої сили. Водночас за даними

тогочасних дослідників та земських діячів у найми йшли також члени заможних сімейств. Молода людина на порозі шлюбу також могла відправлятися в найми, щоб, заробивши гроші, отримати певну економічну незалежність від батьків, зіграти добре весілля й розпочати ведення свого окремого господарства. П. Чубинський подає договори про наймання у господарство дівчат на декілька років, які в якості платні отримували гроші, спідниці, сорочки, хустки, полотно, прядиво [32, с. 372–373], тобто предмети приданого.

У цілому ж, переважною причиною наймитування українського селянства була нестача ресурсів власного сімейного господарства для задоволення своїх основних потреб.

Важливо відзначити, що селяни проявляли гнучкість у застосуванні звичаїв найму. Так, за доброго врожаю в Печенізькій волості Харківської губернії односімейні селяни та ті, хто не мав худоби, працювали в інших із копи й значно більше заробляли, аніж давала б їм обробка своїх наділів за допомогою найманої сили, та відмовлялися від праці на власному наділі. Слідом за неврожайним роком попит на землю навпаки зростав, тобто селяни в цей час уважали за доцільніше обробляти наявну в них землю [70, с. 21–24]. Окрім того, важливим етапом соціалізації кожної дитини було виконання певних видів робіт у відповідному віці. Зокрема, діти випасали худобу, працюючи пастушками сільського стада. Тож у певних випадках наймитування могло бути лише окремим етапом, обов'язковим або варіативним, у житті селянина, а не постійною діяльністю.

Зауважимо, що вирішальний вплив соціальних та економічних змін, які відбулися в результаті впровадження низки реформ в Австро-Угорській та Російській імперіях у середині – другій половині XIX століття, на стрімке зростання явища наймитування в українських землях. Обезземелення селянства, посилення податкового тягара, поширення капіталізму в сільському господарстві й промисловості викликали стрімке збільшення потреби в найманій робочій силі та в тих результатах, які вона давала і для

хазяїнів, і для наймитів. Наймитування селянства не було виключним результатом розвитку капіталістичних відносин в українському селі після скасування кріпацтва. Воно мало свою значну традицію в українській культурі попередніх століть. За даними М. Тиводара, в Карпатах XIV століття феодали заохочували і нав'язували селянам колективний випас худоби найнятими пастухами в межах сільської общини [256, с. 223]. Дослідник також вважає, що походження колективного договору між громадою і пастухами щодо випасу худоби і черговості видачі молокопродуктів («ряду») сягає часів ранньослов'янської землеробсько-скотарської общини [256, с. 210]. Ці доволі вагомі свідчення побутування найманої праці в селянському середовищі ще на декілька століть раніше досліджуваного періоду виявлять багату традицію звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі. Про помітність, значущість та поширеність наймитства в українському суспільстві XVIII століття свідчать дослідження Ф. Білоконя на основі Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. [89, с. 40–55] та роботи В. Маслійчука [197; 198].

Важливим постулатом є те, що робітник добровільно, хоча й під тиском економічних обставин, продає свою робочу силу роботодавцеві [238, с. 5]. Тобто пролетар має виступати самостійною стороною у трудових відносинах. За етнографічними спостереженнями, вільнонаймана праця при збиранні врожаю була великою рідкістю; серед іншого, такі переконливі факти навів О. Овсянніков щодо Чернігівської губернії [35, с. 160]. Поширеними були й випадки, за яких наймана праця мала й примусовий характер. Зокрема, несправних платників податків могли віддавати на заробітки примусово за рішеннями волосних судів [58, с. 417, 435, 442, 466, 470]. Аналіз текстів наймитських пісень [30, с. 309–390] показав, що, за народними поглядами, батьки могли віддавати в найми свою дитину без її власної волі.

За твердженням А. Поріцького, наприкінці XIX – на початку XX століть завершилось розшарування селянства і сформувався прошарок

сільськогосподарського пролетаріату. Водночас, досліджуючи риси сімейного побуту сільськогосподарських робітників України, вчений приходить до наступного важливого висновку: «Незважаючи на порушення ряду традицій селянської сім'ї, появу нових стосунків між її членами, в основному сімейний побут сільськогосподарського пролетаріату був подібним до загальноселянського» [224, с. 101]. Більше того, працюючи за наймом у сільському господарстві, можна було не втрачати зв'язок із землею та використовувати набутий з дитинства досвід землеробської праці та продовжувати жити в селі. За даними вчених дореволюційного періоду, навіть ті, хто постійно вдавався до наймитування, мріяли про власне господарство за отримані наймитською працею гроші [97, с. 9]. Ці висновки були підтверджені результатами досліджень наймитства й іншими вченими другої половини ХХ століття. Так, М. Рубач вказує на те, що прибулі до степових районів сільськогосподарські робітники були слабо пов'язані з місцевими аграрними відносинами, однак ці селяни усвідомлювали свої потреби у землі і не полишали сподівань на отримання землі для власного господарювання там, звідки вони прийшли [238, с. 20].

Можна побачити, що наймитство становило широку соціальну нішу, придатну до входження в неї різних представників тогочасного суспільства. Окрім наведених вище варіантів, показовою в цьому плані є судова справа щодо утримання солдата-дезертира у якості наймита, котрий служив у поміщика [3, арк. 578–579].

Відрізнялися й способи ведення землеробського господарства щодо застосування робочої сили: вільнонаймана праця, спільщина, відробітки [35, с. 154–155, 160, 175–177].

Відчуженість робітника від результатів своєї праці мала місце не в усіх різновидах наймання. На протилежних засадах будуються звичай скіпщини та спільщини. Виважену оцінку скіпщини надала Т. Єфименко, вказавши на непевну юридичну природу цього звичаю, за якої в одних своїх формах такий договір може наближатися до майнових наймів, а в інших – до особистого

наймання, але в будь-якому випадку скіпщина була покликана задовольнити потребу у робочій силі для господарства [136, с. 655]. Звичай спільщини як форма наймання робочої сили свого часу був досліджений В. Василенком [99]. Спільщина займала помітне місце в тогочасному сільському господарстві України. На основі статистико-економічних та етнографічних описів другої половини XIX – початку XX століть можна стверджувати, що малоземельні та безземельні селяни активно вдавалися до спільщини [18, с. 85, 88–90]. Цей звичай полягає у здачі в оренду під один посів чи покіс ріллі або сінокосів. Обробіток землі, засівання, збирання хліба чи сіна є обов'язком наймача (скіпщика, спільщика), ренту ж отримує господар чи орендар землі у вигляді умовної долі врожаю. Спільщик отримував від $\frac{2}{5}$ до $\frac{1}{2}$ врожаю, тоді як при скіпщині розрахунок між господарем землі і тим, хто на ній працював відбувався на копи зібраного врожаю (друга, третя копа і менше діставалися робітникам). Це дозволяє дослідникам вважати скіпщину і спільщину подібними звичаями, часто вживати ці поняття в одному ряду чи як синоніми. Хоча, на думку деяких дослідників, спільщина, обробка землі з половини врожаю або з третьої копи, являла собою лише пережиток кріпацтва [238, с.4] або ж найбільш первісний спосіб ведення господарства [35, с. 155], тим не менше важливо зауважити її давній традиційний характер як частини патронатних відносин і особливу форму залучення найманої праці. Особливість цієї системи полягає в тому, що за обробіток своєї землі господар платить не грошима, а натурально – копами. Власник упевнений в охайності та сумлінності виконання робіт, оскільки спільщик, зацікавлений у якомога вищому врожаї, робить усе для цього необхідне без примусу й докорів із боку власника. Скіпщина і спільщина були дуже популярними серед українського селянства звичаями для задоволення господарсько-побутових потреб у землеробстві, оскільки забезпечували взаємовигідні і до певної міри вільні умови договору між господарем і робітником.

Таким чином, спільщину та скіпщину можна віднести до прогресивних форм залучення робочої сили, за якою оптимально враховувалися інтереси як власника, так і робітника.

Проте й за таких умов відбувалося визискування праці селян та виникали конфлікти між сторонами договору. Так, скіпщик міг потрапляти у певний ступінь залежності і підпорядкованості щодо господаря, оскільки мав «послухати» господаря, тобто допомагати йому нарубати дров, звозити сіно і т. п. [136, с. 656]. Коли врожай був поганим, то спільщик ділив врожай з господарем не навпіл, а віддавав $\frac{2}{5}$, однак незалежно від врожаю мав ще дати господарю два дні відробітку [241, с. 106]. Джерелом конфлікту між господарем і робітником могли бути подвійні та неоднозначні умови договору спільщини: «так вже буде, як Бог дасть; буде врожай – віддаси половину, а не врожай – то $\frac{2}{5}$ зібраного!» - вказував хазяїн землі. Коли врожай дійсно був багатим, то хазяїн не бажав віддавати $\frac{3}{5}$ його, а давав спільщику лише половину. Тоді скривджений спільщик звозив у клуню власника половину врожаю та підпалював її [243, с. 145–147]. Якщо спільщик вважав хазяйське ставлення до себе несправедливим, то він міг помститися: зібравши врожай, розкидати хазяйську частину по полю або залишити її гнити під дощем [204].

Важливо зазначити, що звичай роботи з половини, охопив не лише землеробську, а й інші сфери господарського життя. Спільщина може претендувати на універсальну звичаєву форму трудових відносин в тогочасному суспільстві, сутність якої у своєрідній кооперації капіталу і робочої сили. Так, з половини могли працювати гончарі. У Харківській губернії селянин Антон Гордієнко запросив для свого навчання гончаря Павла Баса, який жив і виробляв посуд у Гордієнка на ступних умовах: $\frac{1}{2}$ діставалась Гордієнку за надані харчі й дрова, а $\frac{1}{2}$ - Басу. Наступного року Гордієнко вже сам виготовляв посуд, а Бас знайшов собі іншого хазяїна [259, с. 35]. Ф. Вовк навів дані про власницькі рибальські заводи, які діяли на принципах спілки; здобуток паювали на три частини: одна йшла

власнику заводу, а дві останні – спільникам за працю. В інших випадках рибалки в Добруджі приставали до заводу з пів-паю, тобто за половину здобутку. При цьому на завод наймалися й робітники (різальники, солильники тощо) помісячно за грошову оплату [103, с. 34–38]. Не зважаючи на такий розподіл прибутків від заводу, більшість рибалок залишалася біднотою, підриваючи свої сили та здоров'я на цій виснажливій роботі, пиячили, були обтяжені боргами і завдатками, таким чином постійно наймитували.

Відробітки так само мають безпосереднє відношення до звичаєво-правового інституту наймитування, оскільки вони були ефективним засобом залучення робочої сили господарем землі, а для наймита були обумовлені отриманням необхідної роботи та певної винагороди, інколи навіть в повному обсязі до виконання ним відповідних робіт (завдаток). Тогочасний дослідник селянського побуту Т. Осадчий пов'язував відробітки із особливим способом наймів, який дуже нагадував панщину дореформених часів. Селянин, живучи на своїй землі і продовжуючи вести своє господарство, за певну платню в рік і за літо зобов'язувався відпрацювати певну кількість днів у тиждень [207, с. 67]. Ряд дослідників справедливо вказували на капіталістичний визиск селянства через застосування відробіткової системи [99; 174; 193; 226]. Детальніше відробітки розглядаються в наступному підрозділі дисертації в контексті договірних умов наймання.

Поширеним явищем було надання наймитам харчів, одягу та житла на час виконання ними робіт. Звичаї наймання підлітків часто не передбачали оплати їхньої праці натурально або грошима, а лише їхнє утримання в сім'ї господаря. Формально такий випадок повністю відповідає положенню про те, що платня пролетаря визначається сумою, необхідною для підтримання його життя та відтворення, і не залежить від вартості виробленого продукту. Тож побутування дитячої найманої праці треба досліджувати в контексті розвитку нових для українського села другої половини XIX – початку XX століть капіталістичних відносин. При цьому традиційне уявлення про значно меншу

цінність трудового внеску дитини у порівнянні з дорослою людиною було доволі зручним виправданням майже безкоштовної експлуатації дітей коло машин на сільськогосподарських роботах чи у майстернях ремісників, а також у хатньому господарстві. Молодь як забезпечених, так і бідних селянських родин наймалася до ремісників для навчання. Таке учнівство можна віднести до форм залучення робочої сили та вважати однією з форм наймитування, оскільки виконуючи усі доручення і роботи, які давав майстер-ремісник, учень натомість отримував професію та фіксовану щорічну платню [250]. Подібні явища були типовими і для XVIII століття. Так, В. Маслійчук, навівши результати соціально-історичного дослідження Т. Круглової, вказав на те, що в тогочасній Гетьманщині джерелом додаткової праці в господарствах капіталістичного типу були учнівство в господарствах ремісників, інститут вихованців, відбуття служби за гроші, взяті в борг [198, с. 223]. Поряд з тим для дітей-сиріт, які не мали засобів для існування, наймана праця у одного з селян-господарів за харчі та одяг може розглядатись і як вияв піклування громади про слабких у соціальному й економічному плані своїх членів.

Для розуміння особливостей наймитування як соціально-економічного явища українського села другої половини XIX – початку XX століть необхідно з'ясувати й питання характеру наймитської праці. В. Пашук, проводячи поділ робіт на фахові і нефахові, відносить польові роботи до нефахових [217, с. 29–41]. У цьому він дотримується поглядів дореволюційної інтелігенції, яка також вважала землеробську працю неспеціалізованою, називаючи робітників, які йшли в найми її виконувати, чорноробами [135, с. 525–526, 545]. Водночас не всяка наймитська праця в сільському господарстві може бути зарахована до нефахової. Даючи загальну характеристику роботи пастуха, М. Тиводар вказує, що його життя і праця були складними, вимагали спеціальних знань та навичок, а також значних трудових зусиль [256, с. 248]. Колективний випас вели переважно пастухи-професіонали, які нагромадили такі знання та трудові навички. Так, ватагом

мав бути досвідчений пастух, котрий вмів добре виготовляти молочні продукти, лікувати худобу і людей, виконувати різноманітні обрядові й магичні дії. Такі вимоги мали суто професійний, функціональний характер. Виняткова більшість пастухів-професіоналів були вихідцями з бідняцьких родин. У них батько передавав трудові навички синові, і той з двадцятилітнього віку ставав професійним пастухом. В Українських Карпатах траплялись родини, в яких пастуше ремесло передавалося з покоління в покоління [256, с. 249–250, 254–255]. Землеробські заняття теж вимагали майстерності, навчання, яке відбувалося в процесі соціалізації селянської дитини. Перевірці професійних селянських навичок і знань надавали помітного значення в ході ініціаційних випробовувань парубка. Так, парубок мав продемонструвати свою здатність косити на рівні з дорослими цілий день під час косовиці або жнив [80, с. 71]. Тож із позицій традиційної народної культури відносити польові роботи селянина до нефахових є некоректним. Майстерність селянина у цих роботах цінувалася не тільки в середовищі самого селянства, але й серед наймачів, які намагалися завербувати для роботи в маєтках найбільш вправних, спритних та витривалих косарів [35, с. 215–217].

Оцінюючи економічну роль наймитування для самих селян, виваженою здається позиція сучасних дослідників, які вважають, що наймитування селян було викликане неможливістю покрити видатки за рахунок праці у власному господарстві [153, с. 368; 217, с. 14–25], тож заробітчанство виступало як необхідна умова виживання селянства у складних економічних обставинах другої половини XIX – початку XX століть та підтримки відповідного бажаного для нього способу життя. Через нестачу коштів селяни та дрібні ремісники вдавалися до кредиту з важкими умовами, що посилювало матеріальну залежність селян [240, с. 278].

При цьому варто вказати, що рятівниками своїх господарств часто виступали не тільки чоловіки як їхні голови і відповідальні за економічний стан своєї сім'ї, а й жінки та діти, які знаходили собі заробітки поблизу

домівки. Про велике економічне значення місцевого наймитування для селян на межі XIX – XX століть є багато свідчень у різних тогочасних статистико-економічних та етнографічних описах [5; 46; 241; 242; 258; 259; 260]. «На осінь припадають «бурякові жнива», як подекуди звуть копання буряків жінками й дівчатами. Ці жнива дають селянам значний заробіток. Багато хазяїв, що самі засівають землю буряками і потім продають їх заводам» [251, с. 103]. Саме жінки та неповнолітні обох статей складали майже виключний контингент робітників для сапання і копання цукрових буряків, поденна грошова платня за ці роботи була порівняно значною [258, с. 82–84].

Вивчаючи особливості економічного життя малої селянської сім'ї, Р. Чмелик робить висновок про те, що у випадку нестачі землі окремому селянському господарству, надлишкова робоча сила цієї сім'ї шукала собі застосування на промислах та інших позарільничих заробітках [270, с. 45].

Аналізуючи стан ремесел та промислів у Чернігівській губернії, О. Русов розглядає наймитування (відхожий промисел) як один із способів поповнення селянського сімейного бюджету, рівний за своєю прибутковістю до інших промислів та ремесел. Дослідник також зауважує постійне зростання чисельності селян, які вдавалися до відхожого промислу, у 1880-х – 1890-х роках [240, с. 259–260]. Але відхід селян у найми досить часто супроводжувався «блуканнями», тобто вирушаючи навесні в найми зі своїх сіл на Південь України, селяни могли не мати й уявлення про те, в якій місцевості і в кого вони будуть працювати. У переходах до місць найму та пошуках роботи могла витрачатися значна частина селянського часу влітку. «Блукання» у відхожому промислі мають непродуктивний характер, на думку О. Русова, це – невиробничі втрати часу [240, с. 278]. Такий самий висновок був зроблений і Т. Осадчим на основі дослідження заробітчанського відходу з Полтавської, Київської, Чернігівської та Подільської губерній. Випадковість як характерну рису відходу до Новоросії дослідник пояснює відсутністю будь-якої конкретної інформації щодо можливості заробітків. Це призводило до марнування часу й сил, даремного

блукання й хвороб [207, с. 62]. Складність цієї проблеми та її небезпечність показав у своїй статті і Ф. Вовк [204].

Наймиткування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть було нерозривно пов'язано із патронатними відносинами. Такі відносини між поміщиками і селянами були обумовлені не тільки тривалою традицією та відповідними уявленнями з часів кріпацтва, але й об'єктивними соціально-економічними факторами. У важкі часи неврожайів, за даними М. Сумцова, «поміж панства і селянства іноді піднімались богобоязливі люди, що роздавали голодним увесь хліб» [251, с. 91–92]. Потреба в матеріальній підтримці поміщиками й багатшими селянами біднішого селянства не відпала разом із скасуванням кріпацького права на українських землях. На Поділлі селяни, йдучи в найми до поміщика, говорили: «треба стати у пана на службу, бо рятує і робить вигоду людям» [72, с. 6] - яскраве свідчення сприйняття відносин наймання в кінці XIX століття як патронатних та допомого-обмінних.

Однак вимушене економічними обставинами або й примусове наймиткування селян у поміщицьких економіях в пореформений період породжувало у тогочасному суспільстві прозорі й справедливі паралелі з працею у поміщиків за часів кріпацтва. Такий характер найманої праці безпосередньо впливав на формування закріплення низького соціального статусу селян, які до неї вдавалися. До певної міри можна погодитися з твердженням Ю. Присяжнюка, що «селяни не відчували потреби, а отже, належно не осмислювали принципової різниці між характером праці в ринкових умовах (заробітки в поміщицьких маєтках тощо) і колишньою панщиною...» [230, с. 422].

Якщо місцеві поміщики та заможні селяни здійснювали матеріальну опіку над біднішим селянством, то обов'язком священнослужителів була духовна опіка над ним. І така опіка мала бути відданою селянами у вигляді платні за треби, подарунків та праці для священика. Однією з форм примусової праці були роботи, виконувані селянами на користь священика у

пости та на свята. Зокрема, М. Сумцов наводить випадок, що стався 1881 року на Слобожанщині, коли селяни серед іншого висували вимогу до священика не примушувати сповідників у піст робити на себе [251, с. 79–80]. Таке загострення стосунків між пастирями і селянами може свідчити про конфліктний характер самих патронатних стосунків, виявами яких були різноманітні форми праці селян на своїх патронів. Цукроварні, винокурні й маслобійні підприємства залучали до себе працю селян, саме на засадах патронатних і допомого-обмінних відносин. Так, у Білгородському повіті за відгодівлю селянської худоби в умовах нестачі кормів у самих селян взимку, поміщики укладали із селянами договір наймання на роботу, щоб доглядати за своєю худобою. Але крім того, селяни були зобов'язані відпрацювати весною на оранці полів або восени при перевезенні врожаю [250, с. 213–214].

Про невідповідність наймитування для самих наймитів подає свідчення і Орест Левицький. Відомий народознавець наводить витяги з доповідей київського генерал-губернатора Д. Бібікова, в яких останній показує, що українське селянство було, з одного боку, обтяжене повинностями, які виконувались для поміщиків безоплатно, а не на умовах вільнонайманої праці. А з іншого боку, ті «легкі» гроші, які заробляли селяни найманою працею у місцевих поміщиків чи у відході, насправді давалися взнаки тяжкими збитками для їхніх власних господарств, які занедбувалися на час такого ходіння в найми [182, с. 263, 272]. Хоча ці відомості стосуються другої чверті XIX століття, однак подібні явища були характерними і для всього пореформеного періоду.

Проводячи аналіз економічного значення наймитування для тих людей, які вирушали в найми, слід зауважити, що наймитування виявлялося доволі непростим шляхом отримання додаткових коштів для власного господарства. Це пояснюється не тільки тим, що на наймитів чекала важка виснажлива праця, але й тим, що навіть для наймів могли бути необхідні немалі грошові витрати. Зокрема, бідні селяни, які бажали значно покращити свій матеріальний стан та вирушали навесні в заробітчанський відхід на Південь,

потребували коштів на таку подорож (оформлення паспорту, переїзд та харчування у дорозі). Не маючи цих коштів, вони продавали майно або брали в борг гроші у своїх багатших односельців, зобов'язуючись сплатити відсотки та виконати відробітки [37, с. 40–41]. Якщо ж таким бідним селянам, попри їх сподівання й зусилля, не вдавалося добре заробити у відході, то їх матеріальне становище погіршувалося.

Проаналізувавши соціально-економічне значення наймитування, а саме сезонних сільськогосподарських робіт, в українському селі другої половини XIX – початку XX століть, В. Пашук виділяє низку негативних характеристик, які в основному збігаються з оцінками цього явища попередниками-дослідниками повоєнного часу. На його думку, наймана сезонна праця була фактором стагнації економіки через те, що сповільнювала процес модернізації виробництва. Заробітки наймитів ішли здебільшого на виплату викупних платежів і податків та, відповідно, лише консервували злидений стан наймитських сімей, зрештою посилювали розорення селянських господарств. Окрім негативного економічного впливу, дослідник виділив і деструктивний соціальний вплив наймитування: посилення соціальної напруги через бідність і поглиблення майнового розшарування, сприяння процесу люмпенізації, засвоєння російських культурних і політичних моделей [217, с. 150–151].

Окремо варто проаналізувати господарське значення наймитування селян для сільських ремесел та промислів другої половини XIX – початку XX століть.

За матеріалами порівняльного дослідження Вірою Білецькою чинбарського та кушнірського ремесел у дореволюційний період та протягом 20-х років XX століття, саме ті заможні чинбарі та кушніри, які використовували найману працю, мали можливість розширювати своє виробництво, надаючи йому капіталістичних рис, та навіть повністю забезпечувати сім'ю, полишивши селянські землеробські заняття. Тоді як їх бідні односельці з малим розміром виробництва, які використовували

виключно власну працю у ремеслі, змушені були вдаватися до послуг майстерень-чинбарень заможніших ремісників за відробітки, тобто потрапляли до останніх в залежність, а також переривали своє виробництво хліборобською працею [88, с. 179, 181]. Безпосередній зв'язок між застосуванням найманої праці та значним обсягом ремісничого виробництва простежується і за даними дослідження ковальського й цебряного промислів на Харківщині напередодні революційних подій. При цьому застосування майстрів-наймитів дозволяло не переривати виробництво на час польових робіт, до яких міг вдаватися власник ковальні [25, с. 44]. Мала місце й обернена ситуація. Так, селяни-одиначки, які заробляли, виготовляючи цеглу, на час заняття цим ремеслом наймали на свої поля робітників, які виконували весь цикл землеробських робіт за відповідну оплату кожного процесу: оранки, сівби, жнив, обмолоту. Взагалі, селяни, які влітку залишали власні господарства для заняття ремеслами й промислами у відході, наймали поденних робітників на час косовиці та жнив [258, с. 71, 74]. За свідченням О. Прусевича, селяни, які займалися гончарним промислом на Поділлі, прагнули не поривати із землеробством і вважали це основним своїм заняттям, незважаючи на те, що мали незначні наділи або взагалі були безземельними. Останні наймалися за натуральну плату на польові роботи цілими сім'ями під час збирання зернових. Ті ж гончарі, які мали свої власні посіви, продовжували займатися промислом під час жнив, перекладаючи турботи, пов'язані з польовими роботами, на плечі своїх жінок та інших членів родини [234, с. 42]. Тож українські селяни, які займалися ремеслами, могли використовувати найману працю інших або самі йшли в найми відповідно до тих економічних проблем, які перед ними поставали, керуючись передусім потребами власних сімейних господарств.

У цілому, застосування найманої праці в ремеслах та промислах в українських селах було значно менш поширене, аніж у польових роботах. Заможні чоботарі та кравці, що виготовляли кожухи, могли тримати лише кількох наймитів (від одного-двох до десяти), так само як і вищевказані

чинбарі, у тих випадках, коли це було вигідним. Поодинокі ковалі наймали для себе поденників, оскільки цього вимагала специфіка ремесла, однак, ніхто не наймав одночасно горнового й молотобійця, тому що це тягло за собою додаткові витрати [258, с. 27–28, 49, 56, 58, 63, 67]. Ремісник, який через свій літній вік вже майже не працював, так само наймав до себе робітників [259, с. 23].

Оцінюючи соціокультурне значення наймитування, а особливо відходу на заробітки, варто звернути увагу на ті зміни у громадському та сімейному побуті, які відбувалися під його впливом.

Так, за даними К. Міщенко, молодь, яка займалася заробітками, вирушаючи у сусідні села чи до міста, приносила звідти нові пісні і танці, які інкорпоровалися у вуличні розваги. Саме таким шляхом по всій Україні поширилися «полька», «краков'як», «падеспань», а подекуди – «коробочка», «реченька» тощо, запозичені від поляків, росіян [202, с. 140]. Дослідник побуту сільськогосподарських робітників Півдня України А. Поріцький зазначив, що в середовищі заробітчан поширювалися міжнаціональні шлюби, а весілля супроводжувалося відхиленнями від традиційної обрядовості та сумішшю обрядів та супровідних пісень з різних країв [224, с. 100–101].

Завдяки відходу на заробітки селяни могли засвоювати нові для них різновиди господарської діяльності, які згодом приживалися у їхньому власному селі і підтримували економічну спроможність його мешканців. До таких випадків відноситься приклад, описаний Петром Єфименком. Селяни, які йшли на заробітки в майстерні до повітового міста та інших місцевостей, проходили там навчання та переймали нові ремесла. Так з часом під впливом попиту на певну ремісничу продукцію з боку прийшлих підрядників у різних селах Сумського повіту розвинулося виробництво цегли, чинбарство, кушнірство, яких до початку заробітчанського відходу в цих селах не було [258, с. 46, 58, 74].

Тривала відсутність чоловіків-наймитів у сімейному господарстві через відхід на полонини, лісосплави та різні заробітки перекладала усю

відповідальність часто саме на плечі їхніх дружин. За висновками Г. Горинь така відповідальність, тимчасове перебирання на себе ролі господаря у сім'ї посилювали в жінки почуття власної значущості та гідності, формували незалежний характер. У другій половині XIX – на початку XX століть в Українських Карпатах таких горянок можна було бачити в роботі на рівні з чоловіком на сінокосі, верхи на коні [111, с. 172–173]. Тож поширеність наймитування впливала й на зміни традиційних статевовікових моделей поведінки та соціальних ролей в селянській сім'ї, передусім щодо жіноцтва.

Наймитування в українській народній культурі проявило себе як доволі гнучкий соціально-економічний та звичаєво-правовий інститут. У мінливих економічних умовах пореформеного періоду, який супроводжувався зубожінням та обезземеленням селянства, різкими перепадами врожайності, становленням і розквітом одних господарств капіталістичного типу та розоренням інших, звичаєво-правовий інститут наймитування слугував для забезпечення основних господарських потреб тогочасного суспільства та регулювання відповідних трудових відносин, викликаних ними. Для бідних прошарків найми давали можливість покрити нестачу коштів, а також надію на зміцнення власного сімейного господарства. Великі та дрібні землевласники завдяки найманню залучали необхідну робочу силу для праці у своїх господарствах, орієнтованих на розширене виробництво й ринок. Наймитування було важливим інструментом перерозподілу трудових сил як на рівні суспільства, так і на рівні окремої сім'ї.

Побутування комплексу стійких народних уявлень щодо наймитської праці та соціального становища наймита сприяло регулюванню відповідних звичаєво-правових відносин у селянській громаді. Тоді як фактичне становище селянина в наймах визначалося багатьма факторами: статевовіковими характеристиками, економічним і соціальним статусом у громаді, цілями наймитування, тривалістю перебування в наймах, виконуваною роботою і т. д. Інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть зазнавав впливу як

традиційних форм і звичаїв, так і нових явищ соціально-економічного життя українського селянства того часу.

3.2. Договірний характер звичаєво-правових відносин наймання

Варто зробити низку суттєвих зауважень щодо підходів до вивчення та розкриття даної теми. Опрацювавши значну кількість етнографічних описів та досліджень щодо традицій наймання сільськогосподарських робітників, вважаємо, що можна стверджувати їхню надзвичайну розмаїтість як за формою, так і за змістовим навантаженням. Намагання охопити усі різновиди та перехідні типи застосування найманої робочої сили в сільському господарстві, зафіксовані етнографами, може призвести до втрати системності в дослідженні, але не забезпечити повноцінного розкриття теми. З іншого боку, ті чи інші звичаї наймання висвітлені в нашій роботі, щоб визначити основні засади звичаєво-правового інституту наймитування.

При вивченні традиції наймання робітників ми зосередили увагу на її характерних рисах як різновиду договірно-зобов'язальних відносин: форма, обов'язкові атрибути, сторони укладання угоди, а також основні складові предмету договору.

Відносини хазяїна і наймитів регулювалися договором, як правило, усним, який вони укладали між собою. Цей договір мав визначати організацію й проведення робіт, взаємні обов'язки сторін, термін і місце роботи, умови і характер сплати за неї, враховуючи нагальність [245, с. 372]. Такий договір вважався неодмінним для дотримання обома сторонами й зобов'язував наймитів виконувати тільки те, що передбачено при наймах [67, вып. 8, отд. II, с. 181, 323].

Питання усної / письмової форми договору дозволяє розглянути поле взаємодії селянської звичаєво-правової культури та офіційного права, що його зокрема представляла адміністрація економій, до яких наймалися селяни. Проте поставлене таким чином питання не варто розглядати лише як проблему протиставлення звичаю та закону, яка була актуальною для

дослідників другої половини XIX – початку XX століть. Вимоги, які висувала адміністрація економій до наймитів у справі оформлення договорів, не можна зводити до офіційного законодавства, оскільки поміщики не в усьому дотримувалися останнього [226, с. 61]. Можна твердити, що ініціаторами письмової форми договору були підрядники, управителі та поміщики, що відповідало їхнім уявленням про забезпечення власних прав, переваги і прибутку у відносинах з найманими робітниками. Такий стан справ частково підтверджують і дані Комісії з перетворення волосних судів [58, с. 487-488, 492, 512, 517, 529, 538, 541, 545]. Тоді як селянська звичаєво-правова культура передбачала власні форми укладення договору. Селяни виявляли нігілістичне ставлення до ділових паперів [225, с. 71; 58, с. 512, 529, 533, 538, 541]. Головним для них було дотримання звичаєво-правових уявлень і норм (однією з норм і був усний договір), які здавались їм природними. Селяни надавали перевагу усним домовленостям над укладенням письмових договорів, яке було «клопіткою справою» [264, с. 134-135]. Практику усних домовленостей щодо наймання поміж самими селянами підтверджують і матеріали волосних судів [57, с. 58, 99]. Використання ж письмових угод пов'язується з необхідністю гарантій для наймачів на випадок порушень [115, с. 418-419]. Саме розпад традиційного устрою життя у зв'язку з індустріалізацією й урбанізацією, змушував селян все частіше вдаватися до письмових угод, особливо в зонах трудової міграції [116, с. 12]. Окрім того, за поданими П. Чубинським зразками письмових угод до них здебільшого вдавалися при наданні позики в якості завдатку за виконання обумовлених робіт у майбутньому [62, с. 359-374]. За спостереженнями Є. Святловського лише економії, які мали значні обсяги робіт, займалися оформленням письмових договорів з наймитами та видавали трудові книжки, дрібніші ж господарі обмежувались простими, переважно усними, умовами. Тоді коли селяни не мали термінової потреби в грошах, а в економіях мали проводитися невідкладні роботи, прикажчики мали зацікавити селян у наймі. Для цього вони запрошували музик, наливали горілку, активно торгувалися

щодо платні, підвищуючи її, і роздавали обіцянки. Такі дії подобалися селянам, і вони приставали на умови, навіть усвідомлюючи, що не всі обіцянки будуть виконані [52, с. 186–187]. Така форма укладання договору фактично перебувала в межах селянських звичаєво-правових норм щодо наймання. Ці норми передбачали усність угоди, укладання її при свідках, у громадському місці (в тому числі на ярмарку, в корчмі, де грала музика та лунали пісні), виставлення горілки однією або обома сторонами угоди та розпиття цього могоричу, надання завдатку [111, с. 91; 116, с. 12; 247, с. 360–361; 271, с. 75–76]. З цього також випливає правомірність та слушність розгляду письмових договорів і описів праці селян в економіях – а не тільки випадків найму в середовищі самого селянства – для вивчення звичаєво-правового інституту наймитування. Поряд з тим праця за наймом у селянському господарстві і праця в поміщицькій економії відрізнялися, що і враховується при розкритті договірних умов наймання в оцій частині дослідження, однак, такі відмінності не стали предметом окремого вивчення.

Учасниками договору виступали особи, які укладали угоду, тобто господар або адміністрація економії і наймит або група наймитів, а також третя сторона – свідки. У договорі наймання пастуха наймачем міг виступати індивідуальний господар, група господарів або громада, в якості найманого виступав пастух [225, с. 75; 134, с. 22–24, 59–60]. При укладанні договору були присутні й сторонні особи – свідки, хоча необов'язково [225, с. 75; 67, вып. 8, отд. II, с. 181, 323]. Коли вже домовлялися щодо платні і наймит був згодний, тоді наймач ставив від себе «могорич», котрий тут же й розпивали всі присутні. Значення «могорича», підкреслює П. Чубинський, у тому, що наймит вже не мав права відмовитися від угоди, розпивши його [62, с. 75]. Угоди могли вирізнятися й наявністю такої символічної дії, як рукобиття. Договір, що укладався з пастухом, зазвичай супроводжувався биттям по рукам, молитвою і могоричем. Дослідники XIX століття зауважували певну спільність звичаїв при укладанні договору наймів, не зважаючи на вид робіт.

Предметом укладеної угоди між господарем і наймитами було наступне. По-перше, обумовленим був перелік робіт, який мали виконати наймити. Точний перелік робіт був тим більше обов'язковим і для письмових угод [62, с. 359–369; 115, с. 417–418]. Не є суперечливим щодо попереднього твердження і те, що обов'язки «зажонщиків» визначалися в ході господарювання («що господар загадає») [115, с. 406], оскільки і в цьому випадку обидві сторони усвідомлювали і приймали такі зобов'язання найманого робітника. По-друге, чітко встановлювалася платня за виконання робіт, обумовлювався її характер. По-третє, обумовлювалися обов'язки сторін стосовно одна до одної, а також їхня відповідальність. Подібна схема властива договорам наймання і на інші види робіт в середовищі селянства.

Якщо для виконання польових робіт господар міг самостійно наймати усю необхідну кількість робітників [27], то найми пастуха у цьому плані суттєво відрізнялися. Пастух мав право приймати до себе на допомогу товаришів і підпасків. Кількість останніх залежала від розмірів стада. Пастух призначав платню підпаскам з власної платні й утримував з їхньої оплати те, що у разі певної провини пастуха утримувала з нього громада [134, с. 22–24]. Такий випадок наближається до договору підряду, який міг застосовуватися у різних сферах господарства, але передусім у перевезенні вантажів, деяких ремеслах та промислах. У цілому ж договір наймання пастуха на полонини в Карпатах містив подібні до землеробських робіт складові, враховуючи господарську специфіку пастухування: термін початку й завершення робіт (випасу худоби на полонинах і на селянських землях), умови найму пастухів та їх оплати (натурою, грішми), розподілу молочної продукції, оренда землі й пасовищ та інше [111, с. 91].

Відрізнявся і час, коли укладалися угоди про наймання. Це залежало від виду сільськогосподарських робіт, потреби селян у коштах, потреб господарств у робочих руках. Так, прикажчики та підрядники намагалися наймати робітників на літні польові роботи в найбільш нужденний для селян час: пізньої осені, взимку, коли селяни могли приставати навіть на найгірші

умови [70, с. 27; 35, с. 215–216; 52, с. 186; 115, с. 417]. У найбільш скрутних матеріальних умовах селяни домовлялися і про зажон, спільщину, скіпщину у своїх односельців, коли їм потрібні були гроші, а укладення договору передбачало надання завдатку; або ж коли селяни вдавалися до позики за відробітки у наступному сільськогосподарському сезоні на вимогу позичкодавця. Зокрема, при зажоні наймити могли ставати на роботу ще задовго до початку жнив. Протягом сезону зажонщики повинні були допомагати хазяїнові в різних польових і домашніх роботах [174, с. 24–25; 115, с. 421–422]. Поміщицькі економії надавали гроші місцевим селянам на сплату податків як завдаток за виконання обумовлених сільськогосподарських робіт в майбутньому році [62, с. 367–369]. У даному випадку складно розділити поняття наймання, позики, відробітку. Окрім того, існували такі селяни, які постійно займалися наймитуванням у своїй місцевості або йшли на заробітки на Південь [67, вып. 8, отд. II, с. 120], вони могли з року в рік працювати на тому ж самому місці, у тих же господарів, домовляючись на наступний рік перед поверненням додому.

Час, коли пастух рядився у найми, і термін випасання ним худоби могли варіюватися, існував певний проміжок між часом коли пастух наймався і коли він починав випасати худобу [108]. Завчасне наймання на роботу могло ініціюватися як наймитами, так і господарями. Перші прагнули забезпечити себе заробітком, укладаючи договір заздалегідь, другі – робочою силою на час, коли вона буде терміново потрібна. Дотримання укладеного заздалегідь договору наймання забезпечувалося завдатком, який міг надаватися і наймитом, і господарем. Господар надавав завдаток грошима або натурально – своєрідний аванс, тоді як наймити давали завдаток працею, виконуючи певну роботу завчасно [70, с. 23–27; 99, с. 238–240].

Тож відносини між наймитом і господарем, якщо вони були односельцями, не вичерпувалися укладанням договору, виконанням робіт і оплатою за них. У тому випадку, якщо селянин-наймит був порівняно бідним і мусив з року в рік вдаватися до наймів, то на запрошення господаря він

разом з іншими селянами брав участь у толоці «за гостину». Багатші селяни могли використовувати такий вид толоки для термінового виконання потрібних робіт, і ті з-поміж селян, які були пов'язані з ними заробітками або брали в борг, віддячували своєю участю у таких толоках. Крім того, в якості віддяки розглядались і басаринки. До подібних толок, як підстави до вигідного для селян строкового найму влітку або грошової позики, за даними М. І. Паньківа, вдавалися й поміщики та священики на Покутті в кінці XIX століття [213, с. 51]. Варто погодитися з висновком дослідника про те, що ці толоки в умовах розвитку капіталістичних відносин набули форми відробітку [213, с. 52].

Важливим елементом договору був термін, на який ішли в найми. Розрізняють найми постійні (тривалі) і строкові (тимчасові, сезонні) [115, с. 407]. Земська статистика у зведених матеріалах щодо платні наймитам за жнива виділяє поденну, помісячну і строкову, а також річну оплату [56], що відображає терміни наймів на ці роботи. Під строковим найманням розуміються найми працівників на час від дня св. Миколи (22 травня) [67, вып. 1, с. 76; вып. 8, отд. II, с. 113], від Благовіщення або третьої седмиці великого посту [62, с. 75], до пізньої осені (до Покрови або до Пилипового пущення) [67, вып. 1, с. 75, 79; 34, с. 185–186]. Такі строки наймів практикувалися в українців Харківської губернії, які відходили на заробітки на Південь, на Дон, а також у тих випадках, коли наймит зобов'язувався не тільки ставати до роботи на косовицю і жнива, але й виконувати інші види робіт протягом означеного терміну. На Гуцульщині договори особистого найму укладалися строком на півроку – від Юрія (6 травня) до Дмитра (8 листопада) – або на рік [121, с. 237]. Пастух-чередник наймався на Георгія і зобов'язувався пасти череду до «Пилипівського пущення» (до заговин перед Пилиповим постом). До Георгія рогата худоба паслася на засіяних полях [62, с. 76-77]. Поденна праця часто рятувала селянина у найпотрібніший час. До неї могли вдаватися навіть ті селяни, які відходили на заробітки у південні губернії під час жнив. У пошуках роботи, по дорозі вони могли приставати на

поденну працю хоча б для того, щоб прохарчуватися [275, с. 101]. Про те, наскільки вільно селяни використовували у практиці наймитування різні терміни служби, можуть свідчити і матеріали повітових судів. Зокрема, у справі 1867-1868 рр. розглядалося утримання євреями християн у наймах на постійній основі. Суду не вдалося довести, що місцеві селянин і селянка перебували в наймах у сім'ї євреїв Новоселицьких постійно, оскільки й перші, й другі твердили, що наймити є в них поденними робітниками: наймит працював лише на час польових робіт, а наймичка заявила, що не була річною робітницею, а приходила до Новоселицьких тоді, коли в них була для неї робота. У правдивості їхніх показів можна сумніватися через характер робіт, які виконували наймити, їхній постійний зв'язок із господарями, та позов, в якому стверджувалося, що наймити працювали і жили в євреїв протягом 2 років. Але суд цього не зміг довести, оскільки позовника ніхто не підтримав, та й самий дискримінаційний і сегрегаційний закон, який забороняв євреям тримати у службі християн, вже відмінили [1, Арк. 2-3, 6-8, 9-10, 27-28, 31-32].

Без перебільшення ключовим елементом договору наймання була платня, винагорода за працю. Саме можливість отримання життєво необхідних для підтримки власного господарства матеріальних благ спонукала найматися у службу до інших. Способи, розміри, порядок видачі винагороди за виконану роботу могли бути найрізноманітнішими, але ґрунтувалися на попередній домовленості між сторонами договору. М. Гримич виділила три види оплати наймитської праці: натуральну, натурально-грошову і грошову. Зокрема, у статистичних і етнографічних джерелах щодо наймання працівників на жнива та косовицю у Слобідському краї наприкінці XIX – на початку XX століть зафіксовані дані про існування усіх трьох форм оплати праці сільськогосподарських робітників: грошової, натурально-грошової і натуральної [56; 67, вып. 8, отд. II, с. 181, 323; 70, с. 27-28]. Натуральна оплата була пов'язана із найпоширенішим в Україні видом наймання, із загоном. Розмір оплати праці загонощика складався з

певної частини зжатих ним снопів. Коливання у цьому плані були дуже значними: від кожного третього снопа до десятого і навіть дванадцятого [115, с. 408; 174, с. 25; 245, с. 372]. Втім, надання робітникам одягу та харчування може бути віднесено не тільки до натуральної форми оплати [115, с. 410], але й до одного з основних обов'язків господаря щодо утримання робітників, який проте не завжди на нього покладался. Це стосується навіть тих випадків, коли господар не давав наймиту нічого, окрім одягу і харчування. Останній звичай стосувався дівчаток, а також дітей-сиріт [70, с. 27]. Сутність таких наймів детальніше розглядається у наступній частині цього розділу. Відбуття «басаринок» зажонщиками «за харчі», до числа яких входила і косовиця, теж свідчить про те, що харчування слід насамперед розглядати як один з обов'язків господаря щодо утримання наймитів. Проте надання наймитам харчування від господаря або підрядника безпосередньо впливало на розмір отриманої ними платні. Про це свідчать дані, зібрані земськими діячами різних українських губерній, зокрема щодо поденної платні на польових роботах.

Натурально-грошова оплата за рік передбачала отримання робітниками грошей, комплектів літнього й зимового одягу і зерна («присівку») [115, с. 411; 62, с. 76]. Оплата за найману працю залежала від віку, статі робітників, виду робіт, місцевих «тарифів», а також від часу, коли укладено угоду. Доволі вигідними умовами вирізнявся відхід працівників у найми в південні губернії на жнива в поміщицькі господарства. У цьому випадку переважаючою була грошова форма оплати праці. Поспішаючи зібрати хліб, власники маєтків не шкодували платні наймитам аби лишень встигнути вчасно зняти багатий врожай, що вимагало швидкого виконання робіт наймитами [82]. Те саме твердження вірне і щодо косовиці. «Майже щороку, під час косовиці, на Херсонщину, Катеринославщину та Кубань їдуть цілі ватаги косарів з Полтавщини та Київщини, і день їхньої праці, при сприятливих умовах, оплачується порівняно дуже дорого» [104, с. 54]. Так, в той час як в близьких місцевостях робітник з Харківської губернії отримував

за 6–7 місяців 30–50 крб., у відході він заробляв 50–80 і навіть 100 крб. [135, с. 546]. Однак, поява нових господарств капіталістичного типу, зокрема цукрових заводів з плантаціями, приводила до зменшення далекого відходу, забезпечивши багатьох селян місцевими заробітками (наприклад, на Сумщині), яким селяни і віддавали перевагу: «Чого нам на Дон ходити, коли під боком завод цукровий», «Від нас колись душ по сто вирушало у степи, а тепер туди ніхто не ходить, а все на заводи» [258, с. 7, 8]. У цьому випадку можна простежити раціональність рішень селян та провідну роль економічних причин наймитування, необхідності покращення свого фінансового становища.

Селяни, які вдавалися до наймитування, вважали незадовільною оплату їхньої праці у власній місцевості, тому й відправлялися у відхід на Південь України чи навіть наважувалися на переселення. Етнографічні та економічні описи другої половини XIX – початку XX століть, зроблені тогочасними дослідниками, зберегли відповідні скарги селян. Так, у Полтавській губернії на початку 1880-х років селяни змушені були працювати за низьку плату, яку до того ж рідко давали грошима, а здебільшого – хлібом. За збирання врожаю й перевезення збіжжя робітник отримував дванадцятий сніп, лише в деяких повітах – сьомий, однак в останньому випадку він мав відбути ще й кількадевні відробітки для господаря поля. Дані умови не давали можливості прогодувати сім'ю та й відволікали від нагальних польових робіт у власному, хоч і малоземельному, господарстві [37, с. 58]. Варто зазначити, що подібний стан справ із платнею наймитам, їхнє невдоволення та вимушеність праці за низьку оплату, були чинниками, що викликали конфлікти сторін у звичаєво-правових відносинах наймання.

Тобто сама платня є обов'язковим елементом звичаєво-правових відносин наймання*, однак цей елемент міг існувати у найрізноманітніших формах. Побутування тих чи інших форми та розміру платні залежало від

---

* Наймання дітей становить окремий випадок стосовно оплати праці, який розглядається у частині роботи, присвяченій наймитуванню дітей і молоді та соціалізації особистості.

низки як об'єктивних, так і суб'єктивних, особистісних чинників. Об'єктивні ринкові чинники включали співвідношення попиту і пропозиції робочої сили, врожайність полів, наявність утримання на хазяйських харчах і т. д. Так, річні та строкові робітники зазвичай наймалися на хазяйських харчах, однак інколи їм додатково надавали й відсипне, що зменшувало грошову оплату їхньої праці [10, с. 9].

Важливе значення в застосуванні натуральної чи грошової форми оплати мали потреби селян, які наймалися на роботи. Зокрема, у зазон, який передбачав натуральну платню йшли селяни, котрі відчували нестачу хліба у власному господарстві та його дефіцит в окремих місцевостях тогочасної України, пов'язаний із природно-географічними умовами чи неврожаєм [46, с. 89; 242, с. 198]. Тоді як грошова платня, яка переважала у віддаленому відході на заробітки, слугувала поповненню селянського сімейного бюджету грошима, необхідними для сплати податків, оренди землі, одяг та різні господарські потреби [46, с. 88, 89–90]. Тож у залежності від своїх потреб у хлібі чи грошах, селяни обирали форму оплати та відповідно різновид наймання, враховуючи пропозиції наймачів та власні можливості (оскільки, наприклад, далекий відхід передбачав чималі для бідних селян видатки на дорогу та оформлення документів).

Застосування певної форми розрахунку з наймитами за виконану роботу було варіативним. Наприклад, в Олександрійському повіті під час косовиці могли бути поденні найми косарів (25–35 коп./день) і громадильниць (15–25 коп.), а могла застосовуватися натуральна форма (частина скошеної трави наймитам – від $\frac{2}{11}$ до $\frac{1}{3}$); у жнива могли застосовуватися як поденна грошова форма платні женцям та в'язальницям, так і визначена платня за десятину зібраного врожаю (3–6 крб.). При цьому нормувалася кількість женців (2) та в'язальниць (3) для збирання десятини хліба на день та визначалися їхні зобов'язання: скосити хліб (косами), зв'язати його в снопи та скласти в копи [53, с. 19, 48].

Розмір платні визначався, окрім вище вказаних ринкових чинників, статевіковими характеристиками наймита, його станом здоров'я та якістю виконання робіт. На основі аналізу статистичних даних [7; 10; 56] щодо розміру платні й етнографічних спостережень можна вказати на те, що вмілий дужий наймит, який сумлінно й швидко виконував свою роботу, міг отримувати на 15–30 % вищу за звичайну платню, а недбалий – відповідно нижчу.

Не менш важливим питанням, ніж розмір платні, був час та спосіб її видачі. За матеріалами етнографічних та статистико-економічних описів, рішень волосних судів різних місцевостей можна дійти висновку про розповсюдженість видачі робітникам завдатків при строковій та річній формах наймання. В окремих випадках завдаток майже повністю покривав обумовлену платню за роботу наймита. Так, за угодою між селянином Валківського повіту Харківської губернії та місцевим землевласником 3 червня було видано завдаток у 17 карбованців за строкову роботу з 1 серпня до 1 листопада 1871 року вартістю 18 карбованців [57, с. 61–62]. У Куп'янському повіті тієї ж губернії селянин найнявся на термін з 14 березня до 14 листопада за платню 60 карбованців. При цьому отримав завдаток при укладанні договору 6 лютого у 40 крб. та 8 березня ще 15 крб., тож ще до початку робіт наймит отримав 55 з 60 карбованців [57, с. 124].

Показовою щодо різноманітності форм, способів, періодичності видачі є оплата праці пастуха. Платня пастухові називалася «пастушнею» чи «пастушним», «пастушим збором» та «пастушими грошима». Розмір оплати у різних місцевостях був неоднаковим і, як правило передбачав не тільки грошову винагороду, а й інші вигоди пастухам. Дуже часто до обов'язків, які приймає на себе громада при найманні пастуха, належить забезпечення його помешканням, харчами, одягом, різними приплатами та подарунками. Оскільки наймала пастуха уся сільська громада, то виникала необхідність розподілу щодо збирання платні та виконання інших обов'язків громади між усіма її членами. Подібне унормування стосунків здійснювалося завдяки

усталеним звичаям за принципом справедливого урівноваження прав і обов'язків між членами громади [134, с. 30–31, 59–60].

Основною формою оплати пастухів на Гуцульщині, як це впливало з місцевих господарських умов, була оплата натуральними продуктами – «сембриля», грошова «заплата» практикувалася менше. Крім того, за звичаєм, пастухи на весь сезон забезпечувались постоломи та продуктами харчування («костом»). Власники худоби приносили також «пригістне» – тютюн і горілку. Пастухи, крім того, мали право на безплатне утримання на полонині власних овець, худоби та годівлю свиней [121, с. 235]. Платня найманому пастухові могла бути призначена без урахування загальної кількості худоби, або ж чітко вираховувалася вартість випасу кожної голови великої рогатої худоби. У будь-якому разі при розподіленні платні або утриманні пастуха застосовувалося поняття «черед». Розкладка і збирання пастушої платні відбувалося двома способами. Кількість чередів чи голів худоби фіксував або сам пастух, або збирач, який представляв громаду. Щодо великої рогатої худоби, то один черед становили, як правило, одна корова чи один бик або двоє телят [134, с. 63–64, 33–37]. В Україні платня пастухові, як і іншим робітникам, видавалася не лише грошима, але й певною кількістю зерна. На Півдні України у другій половині XIX століття пастуху часто платили натурою, тобто кількома головами худоби. У Полтавській губернії платня за випасання великої рогатої худоби складалася з грошей та відміреного жита (коробки чи пуда) [134, с. 37–38, 62]. У Полтавській та Чернігівській губерніях пастухи наймалися усією громадою. «Чередник» отримував від однієї дійної корови два пуди зерна, а від ялівки – по 15 чи 20 копійок [62, с. 76]. На Лемківщині найбільш поширеною формою оплати була натуральна [116, с. 15]. Майже всюди пастухові видавався певний завдаток для сплати податків і для того, щоб найняти собі підпасків і товаришів.

Подібні норми оплати праці і утримання застосовувалися не тільки при найманні пастуха, але й інших робітників. Таке поводження із наймитами диктувалося важливістю сільськогосподарських робіт у житті селянина, коли

хазяїн йшов на значні поступки робітникам, створював для них вигідні умови, щоб забезпечити собі гарний врожай [82, с. 80], збереження і догляд вкрай необхідної у господарстві великої рогатої худоби. З іншого боку, тут проявляється специфічне ставлення селянина до пастуха як до фахівця, який займається неземлеробською працею, не за звичними для селянина принципами.

Гарантією відпрацювання робітником обумовленого терміну при строковому чи річному наймі слугував завдаток. Із рішення Ставищанського волосного суду № 23 від 2 серпня 1871 року можна побачити, як діяв один зі звичаєво-правових механізмів в інституті наймитування, а саме завдаток, при укладанні договору. У разі залишення роботи наймит не тільки позбавляв себе заробітку, але й мусив повернути отриманий завдаток. Робоча сила цінувалася, і наймиту навіть надали можливість поставити замість себе іншого робітника. Важливо зауважити, що навіть тяжка хвороба дружини, яка вказана причиною, що змусила наймита покинути роботу, не звільнила його від зобов'язань [58, с. 96].

Однак існував і зворотній до видачі завдатку наймитові звичаєво-правовий механізм, який можна розглядати навіть як більш ефективний щодо забезпечення прав хазяїна. За даними М. Тиводара, при укладанні договору пастухи часто надавали громаді грошову гарантію («кауцію»), на доказ того, що умови договору будуть ними дотримані. Якщо пастухи умови договору порушували, то громада не повертала їм «кауцію» [256, с. 220–221]. За допомогою цього звичаю громада забезпечувала свої потреби у випасі худоби. Кауція була спрямована на те, щоб пастухи не могли відмовитися від випасу худоби і залишити таку важливу для селян частину їхнього господарства напризволяще.

Інакше вирішували окреслене вище питання на Півдні України. В Одеському повіті Херсонської губернії господарі вважали за небезпечне довіряти випасання худоби прийшлим робітникам і надавали перевагу

місцевим селянам, заохочуючи їх до наймання порівняно вищою платнею [10, с. 11].

Проблема залишення наймитами роботи, невиконання умов договору так само гостро стояла перед господарями полів у жнива. Причина цього була й у відсутності насправді дієвих засобів забезпечення виконання наймитами своїх зобов'язань. Однак, брати грошову гарантію з наймитів, які наймалися на польові роботи, не було жодної можливості. Зрештою, кауція була можливою лише там, де наймит або об'єднання наймитів мали гроші, щоб її сплатити. Селяни ж, які наймалися на певний строк у жнива, як правило, не мали грошових запасів і нерідко перебували у вкрай нужденному становищі. Тож економії для убезпечення себе від несподіванок (передчасного залишення наймитом роботи, пияцтва, псування майна економії), навіть наймаючи робітника помісячно, не віддавали йому гроші одразу по закінченню кожного місяця його служби, а притримували у себе платню як мінімум за півмісяця, а то й за один місяць або видавали її лише через 15-20 днів по його завершенні [258, с. 83].

Укладання договору найму на роботи призводило до виникнення цілої сукупності обов'язків, прав та відповідальності хазяїна і наймита. У другій половині XIX – на початку XX століть відповідні аспекти впроваджувалися і в офіційному законодавстві з метою регулювання відносин наймання в державі. Зокрема, за цими законами не можна було чоловіку віддавати в найми свою дружину, а батькам – дітей; особисті найми передбачали згоду наймита, тобто мала існувати лише вільнонаймана праця. Однак прописана в законах рівність наймача та наймита, захищеність їх прав, чіткість обов'язків та відповідальності залишалися фікцією, далекою від реального функціонування відносин наймання у тогочасному суспільстві. З цього питання видатний правознавець Д. І. Мейєр висловлював наступні судження. Особисті найми породжують певну владу наймача над наймитом. Через зв'язок цього договору з найманням майна громадська свідомість вбачає в особистих наймах добровільне поневолення, принизливе для людської гідності. Тому,

наприклад, не вважається почесним звання слуги, робітника. Але права наймита більш захищені, ніж у державного службовця [199, с. 396, 400]. Останнє твердження породжує нові питання щодо статусу наймитів. Дослідник вказує також на формальну рівність прав наймита і наймача, проте види роботи домашньої прислуги не могли бути точно визначені та окреслені, перебувавши в залежності від волі наймача. Наймит усвідомлював себе як особа, що перебуває гіршому стані, аніж наймач [199, с. 410]. У питанні про обсяг прав і обов'язків господаря і наймита потрібно зважати, перш за все, саме на той факт, що наймит мав відмінний від наймача, нижчий соціальний статус, в межах якого і дотримувалися права, відповідні до статусу наймита в цій системі відносин.

Тож одним з важливим елементів договору у звичаєво-правовому інституті наймитування були обов'язки наймита та господаря. Наймити зобов'язувались проводити роботи найкращим чином, вчасно приступити до праці. До обов'язків господаря відносно наймитів належали забезпечення одягом, якісним харчуванням, приміщення для проживання, а також вчасне надання платні наймитам. Про надання наймитам харчування на час роботи як норму свідчать не тільки численні етнографічні описи, але й матеріали судових справ. Останні важливі тим, що в них, нехай і канцелярською мовою, зафіксовані висловлювання тогочасних людей. У цих наративах розкриваються і народні погляди на харчування наймитів у господарів як на узвичаєний стан речей. В одній зі справ засвідчено, що господар давав служниці і наймиту, який працював у нього на час жнив, харчування, «як звичайно робітнику». До раціону входила яловичина, а в піст було пісне харчування [1, арк. 6–8, 27–28]. Забезпечення господарем чи підрядником належного харчування своїм робітникам було особливо важливим, коли наймити виконували складні, фізично виснажливі роботи. Так, Ф. Вовк вказував, що добре харчування необхідне для косарів, з чим погоджувалися навіть наймачі [105, с. 471]. Так само важким промислом було рибальство, тож члени ватаги рибалок регулярно отримували від хазяїна їжу: муку на

мамалигу, сало, рибу горілку (по 3 чарки на день). Їли тричі на день одне й те ж: мамалигу з рибою, пили горілку [103, с. 45]. Регулярне вживання горілки було обумовлене постійною загрозою хвороб робітників внаслідок перебування у холодній воді, але водночас могло сприяти й поширенню пияцтва серед рибалок.

Щодо другої половини ХІХ століття можна більш-менш чітко виділити обов'язки найманого пастуха на Наддніпрянщині. Вранці він повинен був обійти усе село, збираючи худобу у стадо. Це стадо пастух мусив провести до пасовища, весною виганяючи худобу пізніше, щоб вона не змерзла, а влітку – раніше, щоб встигла наїстися трави до настання спеки та появи оводів. Крім того, пастух мав безвідлучно бути біля худоби повсякчас, не поводитися з нею жорстоко, переганяти з місця на місце, стежити, щоб худоба не розходилася, не губилася в лісі, не потрапила у болото, не потонула, не отруїлася шкідливими рослинами, і взагалі щоб не скалічилася будь-яким чином. Ввечері пастух зобов'язаний пригнати худобу у село, до оселі кожного хазяїна. Господарі мали відкрити ворота, перевірити наявність та неушкодженість худоби та загнати її до двору [134, с. 65–66]. У різних губерніях безумовно виникали певні особливості щодо обов'язків пастуха, але суттєвих відмінностей у порівнянні з вищенаведеними вони не мали. Однією з вимог, яка могла висуватися пастухові, було обов'язкове знання «молитви худобу пасти» та заклинань на неушкодженість худоби. Пастухи повинні були знати «отпуски», вміти проводити обряди, що покликані оборонити худобу [134, с. 19; 277, с. 132–154]. Такі пастухи особливо цінувалися. Громада або господар теж мали певне коло обов'язків перед пастухом. До них відносили утримання і платню на рівні не нижчому за ту, що була у сусідніх селах, своєчасна оплата праці, харчування, постачання одягу, якщо це було обумовлене. У разі недотримання цих вимог пастух міг залишити стадо, забравши ту частину платні, яку він вже напрацював.

Деталізований характер обов'язків пастуха і господаря простежується і в Українських Карпатах. Високий ступінь відповідальності за худобу ватага

пастухів обумовлював його широкі повноваження, так само як і низка вимог до його особистості. Це мав бути досвідчений пастух, котрий умів добре виготовляти молочні продукти, лікувати худобу і людей, виконувати різноманітні обрядові й магичні дії. До обов'язків ватага, за даними М. Тиводара, входило наймати вівчарів чи рекомендувати кандидатури, підготувати на стійбищі необхідні господарські та житлові будівлі, здійснювати керівництво працею та життям пастухів на час випасу, а також знати й застосовувати технології обробки молока, лікувати худобу й пастухів за потреби. Ватаг відповідав за худобу, приймаючи її навесні та повертаючи господарям восени. Він був посередником у конфліктах між господарями і пастухами. Особливий статус ватага, його авторитет серед пастухів і господарів утверджувався можливістю притягнення пастухів, які його не послухалися, до відповідальності. Позначався він і символічно тим, що ватаг першим починав трапезу, мав найкраще місце відпочинку. На великих «салашах» ватаг міг мати свого помічника, якого називали «старшим вівчарем». Функції останнього полягали у допомозі керівнику у виконанні практично всіх його робіт, в тому числі керуванні випасом отари, стеженні й за якістю доїння овець, участі у виготовленні молочних продуктів, організації нічної охорони стоїща [256, с. 249–250].

Обов'язки ж звичайних пастухів включали в себе, окрім випасу, доїння, виготовлення молокопродуктів й оберігання худоби, заготовлення дров, носіння води, приготування їжі та миття посуду, тобто забезпечення побуту власного колективу на стоїщі. Виконання останніх функцій, а також годування собак, підтримка ватри, могло покладатися й на спеціально найнятого вівчаря-підлітка або старого. Якщо стадо було великим і складалося з різних видів худоби, то серед пастухів могла існувати спеціалізація на випасанні окремих видів худоби [256, с. 250–252].

Для договорів найму характерна взаємна відповідальність сторін у разі невиконання угоди. Характерними ситуаціями настання відповідальності пастуха були зникнення або загибель худобини, її каліцтво, заподіяння

шкоди полям худобою («потрава»), недбалість, неуважність, пияцтво пастуха, що призвели до таких негативних наслідків. Корови могли відійти далеко від стада і загубитися, на них міг напасти вовк або ведмідь, які вбивали худобу чи завдавали їй важких травм, худобина могла потонути, зайшовши у болото, на водопої біля ставка чи намагаючись переплисти ріку. У другій половині XIX століття немало було судових справ стосовно потрави полів чи городів [134, с. 69–70]. Якщо траплялося одне з таких нещасть, ступінь відповідальності пастуха у цьому встановлювався дуже прискіпливо і виважено. Якщо при нанесенні шкоди громадському стаду не було помічено необережності, недогляду і взагалі будь-якого нехлюйства з боку пастуха, то він зовсім не відповідав за втрату худоби. Можливим прикладом такого вирішення ситуації є справа Гвоздовського волосного суду 19-20 квітня 1872 року. У даній справі йдеться про те, що селянин із групою п'ятих зайшли в «казенну Видубицьку дачу» та вигнали з неї дітей-пастухів, позабиравши в них свитки. Через це багато дітей захворіло. При цьому свитки означені як арештовані. Хоча причина того, що їх забрали, так само, як і причини таких дій селян Ходосівки щодо пастушків не вказуються, але за етнографічними спостереженнями відомо, що одяг або худоба звичайно забиралися за певну провину пастухів при випасанні худоби, наприклад, потраву, та з огляду на дату, коли велася справа, скоріше за все, йшлося про випасання худоби на паші. Це в деяких місцевостях можна було робити до св. Юрія (23 квітня). Самі селяни явно не визнали своєї провини, оскільки не з'являлися на виклики суду і старшини. Волосний суд майже зовсім не торкається суті конфлікту у викладі справи, проте детально описує, як викликалися відповідальні за напад на пастухів селяни і які покарання та заходи до них застосовувалися [58, с. 19]. Тож права пастухів та громади при випасі худоби захищалися так само від несправедливих зазіхань. Захист особи й честі наймита має місце і в подібній справі у Харківській губернії. Так, господар поля, якому було завдано шкоду худобою, був покараний на 3 карбованці за те, що зняв свитку з хлопчика-пастуха та перелякав його [57, с. 40].

Нанесення ж збитків через недбалість того, хто пасе, відшкодовувалося, як правило сплатою половини або навіть меншої частини вартості втраченого, наприклад, утриманням самої платні за тварину. Тільки в поодиноких випадках чи навмисної шкоди худобі, явно недбайливому ставленні до неї пастух ніс сувору відповідальність, повинен був повністю відшкодувати збитки. Цікаво, що П. Єфименко зауважує вищий ступінь відповідальності пастуха за українським звичаєвим правом, аніж у російській традиції [134, с. 94-95]. На Гуцульщині матеріальна відповідальність за втрату тварин на полонині пов'язувалась з конкретними причинами та обставинами таких випадків. Однак загалом визнавалася презумпція провини пастухів, і за відсутності вірогідних доказів і виправдань вони компенсували матеріальну шкоду власникам. Гострі перестороги існували щодо викрадення тварин самими пастухами. При доведенні вини пастуха назавжди виганяли з полонини, причому пропадав і належний йому заробіток [121, с. 235]. На Слобожанщині наприкінці XIX століття відповідальність з відшкодування збитків несли господар худоби чи громада, якщо стадо було громадським (сума збитків розподілялася між усіма хазяїнами згідно з кількістю худоби в кожного). Але господар або громада, своєю чергою, мали право притягти до відповідальності пастуха, що доглядав за стадом [67, вып. 10, с. 392, 420-421, 446, 457, 490; вып. 11, с. 485; вып. 12, отд. III, с. 16, 25, 35, 43, 51, 73, 83, 91, 98, 111, 122, 131, 136, 141, 161]. Відповідальність покладалася саме на найманого пастуха, а не на його хазяїна. Бідність селян і пастухів, необхідність порозуміння і традиції взаємодопомоги викликали до життя звичай «ділити гріх навпіл». Стимулом для більш дбайливого ставлення пастуха до худоби була необхідність збереження власної репутації, щоб мати змогу найнятися у цьому ж селі і наступного року. Господар або громада також цінували доброго, вмілого пастуха і намагалися зробити все для того, щоб він випасав їхнє стадо і в наступні роки [134, с. 70, 92-93, 95-97]. Вищенаведені фактори є характерними не тільки у трудових відносинах між

пастухом та його наймачами, але й при регулюванні відносин між хазяїном і найманим робітником у всіх сферах господарювання українців.

Питання відповідальності наймита поставало у випадку невиконання ним взятих на себе зобов'язань, самовільного покидання хазяїна, псування чи втрати господарського майна, реманенту. Так, у рішенні волосного суду Таращанського повіту № 36 від 13 червня 1870 року йдеться про повну відповідальність селян-наймитів за стан господарської худоби, яку вони використовували для виконання робіт. В іншій справі волосний суд застосував до наймички, яка самовільно полишила роботу, тілесне покарання [58, с. 285, 322]. Зібрані Комісією з перетворення волосних судів матеріали свідчать про існування різнорідних народних уявлень щодо відповідальності наймита у разі передчасного залишення роботи. Якщо робітник ішов від хазяїна раніше обумовленого строку, то він втрачав право на винагороду за весь прожитий час, але інколи з ним розраховувалися за тією ціною, що тоді існувала [58, с. 294, 322]. Наймита могли примусити дожити до встановленого строку або ж сплатити господарю недотримку, а також незалежного від того з нього брали штраф до мирської каси [58, с. 309]. Отриманий наймитом завдаток, як правило, примушували відпрацювати [68, с. 322] або віддати гроші з відсотками [58, с. 309].

Різниця у відповідальності наймита та мірі суворості заходів у таких випадках має своє пояснення. По-перше, існували поважні причини, за яких наймит мав право відійти від хазяїна раніше обумовленого строку, при цьому взявши платню за відпрацьований час і наданий одяг. До таких причин належали: смерть батьків чи братів, хвороба самого наймита, погане поводження господарів із наймитом, у тому числі утиски в роботі і харчуванні [136, с. 654–655]. Інакше наймит втрачав право на платню за виконану ним працю, мусив повернути завдаток. Суворістю до таких неправомірних дій наймитів вирізняються рішення волосних судів [62, с. 77]. По-друге, коли такі конфліктні ситуації вирішувалися сторонами договору без третіх осіб, то заходи, як правило, не були суворими. Будь-який недолік з

боку робітника карався доганою хазяїна чи, в крайньому випадку, вирахуванням з платні; значних же каральних заходів господарі не застосовували: тоді ніхто з робітників не жив би в них. Робітник, який узяв платню та не відслужив її, був зобов'язаний повернути її господарю [67, вып. 8, с. 205–206, 181, 323]. Так само звичаєво-правова норма захищала і права наймита. Якщо господар, відсилаючи наймита без поважної причини, не давав йому заробітної платні, то він відповідав за це. Господар зобов'язаний був у такому випадку віддати платню в обумовленому за договором розмірі або за розсудом третьої сторони [62, с. 77–78]. Ставлення до наймитів з боку господарів було в цілому гідним: «До наймитів ставляться з довірою і часто доручають їм і дітей, і худобу, і господарство; до працівників господарі відносяться доволі по-сімейному, вимагаючи від них по слухності, старанності та вмілості у справах; наймані особи між селянами живуть, як члени сім'ї, різниця тільки в тому, що одягають їх дещо гірше, їдять же вони те ж, що і господарі» [67, вып. 8, с. 102, 205–206; 70, с. 28]. Варто вказати на те, що за певних обставин господарі могли захищати права своїх наймитів у суді перед третіми особами [57, с. 29–30, 98]. Договір випасу худоби на полонині в Українських Карпатах накладав на господаря низку зобов'язань, порушення яких могло призвести до суворих наслідків для нього. Зокрема, господар мав з'явитися у свою чергу на полонину і, пред'явивши свою частину «рвовашу», забрати належне йому молоко. Якщо він цього не зробив, то пастухи могли розпоряджатися його часткою молока як завгодно: продати, згодувати свиням чи навіть просто вилити [256, с. 211].

У звичаєво-правовому інституті наймитування хазяїн (наймач), маючи низку наведених вище обов'язків щодо своїх робітників, мав нести й відповідальність за їх виконання. Так, на Бойківщині багаті господарі, які самі відшукували й наймали пастухів, були відповідальними за повний розрахунок та постачання пастухам необхідного одягу та взуття, а порушення договору, скріпленого могоричем, призводило до матеріальної відповідальності винного, відшкодування завданих збитків, наприклад, якщо

господар, поручившись віддати вівці, згодом відступав від цього [111, с. 116–117; 196, с. 33, 131]. Опубліковані рішення волосних судів у Харківській, Полтавській, Київській, Катеринославській губерніях дають змогу простежити ступінь відповідальності наймача перед наймитом та ступінь дієвості цієї сторони звичаєво-правового інституту наймитування [57; 58].

Волосні судді зобов'язували хазяїна повністю віддати наймитові платню за працю, яку той дійсно виконав [57, с. 30, 74, 75–76, 78, 87, 110]. При цьому, якщо розмір платні з різних причин не був чітко обумовлений, то судді вказували й розмір оплати, що стосується як річних, так і строкових та поденних наймів [57, с. 44, 50]. Показовою щодо притягнення господаря до відповідальності є й рішення у справі щодо невдалого приймацтва: коли господар без поважних причин, не віддавши жодної платні, вигнав приймака з дружиною, які в нього пропрацювали цілий рік, то суд зобов'язав господаря розрахувати їх за звичаєм спільщини, тобто віддати половину врожаю з поля, що його обробляв приймак, а також половину сіна й комору [57, с. 55]. В іншій подібній справі фігурують вдова, яка більше трьох місяців влітку прожила та пропрацювала в господарстві селянина, котрий мав намір на ній одружитися, але вона з поважної причини відмовила та пішла від нього. Волосний суд задовольнив позов удови щодо оплати цього терміну порівняно високо – у 25 карбованців [57, с. 100]. Прийнятий на виховання підліток залишив свого господаря через утиски та насильство, яких зазнавав. За дев'ять місяців, прожиті та пропрацьовані в нього, підлітку-вихованцю мала бути виплачена розрахована волосним судом певна сума грошей [57, с. 195]. Тож в усіх випадках винагороджується праця, вкладена у чуже господарство, у відповідності до звичаєво-правових норм .

Господар відповідав штрафом також у випадку завданої своєму робітнику фізичної шкоди або словесної образи [57, с. 110]. Про те, наскільки серйозно сприймали особисті образи тогочасні селяни, свідчить наступний випадок. За матеріалами одного рішення волосного суду, наймит відмовився дослужити у купця через те, що купець несправедливо образив його,

кинувши в наймита жменю пшениці. На думку селянина, це було поважною причиною не тільки залишити службу в купця, але й не віддавати йому отриманий великий завдаток [57, с. 124]. В іншому випадку наймит позивався до суду на свою хазяйку через те, що вона безпідставно назвала його злодієм та вдарила ганчіркою. Суд зобов'язав господиню сплатити цьому наймиту 3 карбованці за образу його честі [57, с. 186–187]. Однак, несумлінне виконання наймитом власних обов'язків або самовільне залишення робіт, доведені на суді, звільняли господаря від відповідальності щодо платні [57, с. 31, 44]. У цілому ж, питання відповідальності господаря перед наймитом за виконання умов договору перебувало у прямій залежності від співвідношення їхніх статусів, а саме переважання економічного та соціального становища хазяїна над наймитським становищем.

Отже, за звичаєвим правом передбачався стан близький до рівноправності сторін у договорі наймання робітників. Не можна стверджувати існування цілковитої рівноправності наймитів і господарів у відносинах наймання, оскільки людина, яка проживала в чужій оселі, носила чужий одяг і харчувалася чужою їжею, традиційно в уявленні селянина мала нижчий соціальний статус, аніж хазяїн. Проте, скоріше, можна вказати, що за звичаєвим правом був передбачений рівномірний захист інтересів обох сторін.

Тим не менш, дослідники кінця XIX – початку XX століття зазначали, що угоди наймання на польові роботи (як і угоди особистого найму в цілому) часто порушувались. Про порушення рівноправності сторін свідчать численні позови до волосних судів [57; 58; 62, с. 77–78, 374] та етнографічні спостереження [70, с. 27].

Хоча договірні відносини за звичаєвим правом базувалися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін, економічна та соціальна нерівність господаря і наймита, відповідна слабкість наймита та його залежність від наймача в нових

капіталістичних умовах господарювання були потужним джерелом конфліктів у функціонуванні звичаєво-правового інституту наймитування.

Таким чином, у звичаєво-правовому інституті наймитування другої половини XIX – початку XX століть за традиційними настановами передбачався захист прав обох сторін даних договірно-зобов'язальних відносин. Контроль за дотриманням норми належав перш за все самій селянській громаді. Громадська думка багато важила і для наймитів, і для хазяїнів. Дотриманню прав сприяла і взаємна прагматична зацікавленість обох сторін у дотриманні договору для якнайкращої реалізації їхніх інтересів.

Проте даний механізм був доволі недосконалим, оскільки дотримання звичаєво-правової норми залежало від багатьох факторів: від ступеня сприйняття селянином цієї норми і готовності її дотримуватися; порозуміння сторін договору. Спостерігалися порушення рівноправності між наймитом і господарем та значний ступінь конфліктності у звичаєво-правових відносинах наймання. Останнє може бути свідченням кризи традиційних форм регулювання соціально-правових відносин у зв'язку із впливом нових капіталістичних явищ в українському селі другої половини XIX – початку XX століть.

3.3. Наймитування у процесі соціалізації дітей та підлітків.

Звернення до проблеми соціалізації у нашому дослідженні пов'язано з тим, що діти та молодь брали активну участь у найманні на різноманітні роботи. Найману працю дитини / підлітка варто розуміти як працю поза межами власної сім'ї на користь іншої особи або групи людей за умови надання ними певних благ за цю працю. Таке визначення дещо відрізняється від усталеного в етнології другої половини XIX – початку XXI століть і передбачає доволі широкий спектр умов, за якими дитина чи підліток могли працювати за межами власної родини, у тому числі характер праці, різновиди платні або її еквіваленти, терміни праці. Ми вважаємо за доцільне саме таке

визначення найманої праці, оскільки це може пояснити характерні властивості останньої по відношенню до дитини чи підлітка. Віддавання дітей в найми до інших сімей на декілька років часто передбачало відсутність певної платні (або дуже малий її розмір), а саме лише утримання дитини, яка виконувала при цьому різного роду хатню і сільськогосподарську роботу, властиву для тогочасної селянської сім'ї. Кількарічні процеси навчання дитини в ремісника і виконання нею різної домашньої і власне ремісничої роботи в його сім'ї досить важко розмежувати в тогочасних умовах життя українського села. Таку працю дитини та підлітка в ремісника теж слід розглядати в якості наймів, навіть якщо така робота не передбачала жодної матеріальної винагороди за це, оскільки дитина в даному випадку мала отримувати в якості блага відповідні ремісничі знання та вміння. Деталізований аналіз сутності найманої праці дитини, її оцінки в тогочасному суспільстві, сфер застосування цієї праці та значення наймитування дітей та молоді в процесі соціалізації проводиться в даному підрозділі.

Відхід на заробітки супроводжувався відривом від власної сім'ї та сільської громади, того середовища, в якому зазвичай відбувалася соціалізація особистості. Оскільки засвоєння цінностей і норм традиційної народної культури було обов'язковим для успішної діяльності кожного селянина, то роль звичаєво-правового інституту наймитування у процесі соціалізації особистості заслуговує на особливу увагу.

Залучення дітей до найманої праці формально регулювалося законодавством Російської імперії від кінця XIX століття. При цьому характер та спрямованість такого регулювання явно містили в собі ідею успішної соціалізації особистості, зокрема, засвоєння відповідних морально-етичних та релігійних цінностей, набуття освіченості за посередництвом школи і церкви. Так, діти до 12 років не допускалися до роботи в промисловості, а праця дітей від 12 до 15 років мала низку обмежень: здебільшого 8-годинний робочий день і неприпустимість роботи вночі та на

виробництвах, які можуть зашкодити здоров'ю дитини. У випадку відсутності в малолітнього певного рівня освіти, роботодавця зобов'язували надати йому можливість для навчання. І навіть більше того, роботодавець мав спонукати неповнолітнього до відвідування церкви та школи. Взагалі законодавець встановлював, що неповнолітній не може бути задіяний у праці, невідповідній його віку та силам. Певно, відштовхуючись від реалій селянського життя, було встановлено заборону на віддавання у найми неповнолітніх своїми батьками, а водночас дозволялося наймання їх без згоди батьків [189, с. 18–20, 38–39]. Адже, за народними уявленнями діти мали безумовно підпорядковуватися своїм батькам до того часу, як почнуть вести своє власне господарство [273, с. 13].

Перші роки свого життя селянська дитина проводила у власній родині, власному селі між своїми родичами, іншими дітьми, її життя було унаочнене для сільської громади. Відправлення в найми дитини, якій не виповнилося 8–9 років, передчасне залучення до заробітчанства вважалося небажаним і засуджувалося. Так, М. Грушевський називає егоїстами тих батьків, які віддавали своїх дітей на заробітки, коли тим виповнилося лише п'ять років, а також вказує, що дитину відправляли в найми з рідної хати до інших людей мачуха чи вітчим, або таке вчиняли в сім'ях п'яниць. Негативною характеристикою наділялися і самі діти, які з чужої чи власної волі йдуть у найми [119, с. 148, 194–195]. Уявлення про шкідливість і засудження віддавання маленької дитини в найми трапляються і в етнографічних описах Харківської губернії [138, с. I–III]. Негативне ставлення селянства могло викликати і наймитування підлітків. За спостереженням І. Любича-Червінського, «простий люд по селах не терпить ніколи прихильних до двору господарів, переслідує їх і має за підозрілих людей. Парубок або дівчина, яких пан хоче взяти до двірської служби, повинні чекати, щоб до них застосовано примус, бо коли добровільно з'явилися, були б зневажені цілою громадою» [111, с. 163].

Діти-наймити нерідко фігурують у рішеннях волосних судів як жертви насильства [57, с. 98, 178, 195]. Можна простежити певний зв'язок між наймитуванням та девіантною поведінкою дитини чи підлітка. Так, 10-річний наймит, вірогідно, з подачі свого старшого брата-підлітка відімкнув скриню своїх господарів та викрав звідти гроші, передавши їх братові [57, с. 114]. Детально тему девіантної поведінки неповнолітніх наймитів на матеріалах судових справ кінця XVIII століття дослідив В. Маслійчук, вказавши на те, що обкрадання неповнолітніми слугами своїх господарів було поширеним видом злочину, а відносини між наймитом та його хазяїном становили справжній вузол кримінальних та соціальних суперечностей [198, с. 223].

Етнологи одноставно визнають за сім'єю перше місце у призвичаєнні людини до праці, формуванні відповідного ставлення до неї [106; 112, с. 684; 140; 161, с. 51–52]. Тобто сім'я виступала головним і найважливішим агентом соціалізації дитини та підлітка у трудовому аспекті. Однак, такі функції могла брати на себе не тільки рідна сім'я. Поширеними були випадки, коли дитина перебувала «у службі», декілька років проживаючи в чужому домогосподарстві. Так, громада віддавала на утримання малолітніх сиріт, або бідні батьки посилали в найми свою дитину, або ж дитина сама полишала батьків [70, с. 15; 119, с. 148, 195; 145, с. 112; 271, с. 78]. Поза межами власної родини відбувалася соціалізація у трудовому аспекті дитини, яка мала вивчитись заняттю, відмінному від занять її батьків. Зокрема, навчання ремеслу відбувалося у господарстві ремісника, до якого посилали дитину [140, с. 12, 13]. Отже, первинна і вторинна соціалізація могла відбуватися і в наймах, при чому особистість успішно засвоювала норми й цінності праці, потрібні трудові знання і вміння.

Агентами соціалізації у трудовій сфері виступали і певні групи, зокрема, однолітки та діти старшого віку, трудові колективи. Діти починали гуртуватися вже з чотирьох років; ставши пастушками, вони могли спільно випасати худобу, плести кошелі та інше, переймаючи трудові навички один в одного [145, с. 159–161]. Пастухи допомагали один одному виконувати

обов'язки: старші опікувалися молодшими, радячи підпасичам куди, коли і як завертати худобу; малу дитину посилали до старшого пастуха, щоб потрохи привчався і міг сам уже доглянути худобу [106, с.310–311; 119, с. 148]. Траплялися такі дорожні «партії», а інколи й артілі, які складалися виключно з молоді обох статей, а також «партії» з самих підлітків — хлопчаків [223, с. 102]. З одного боку, таким чином відбувалося безпосереднє навчання трудовим навичкам, необхідним для сільськогосподарських робіт, з іншого боку, засвоювалися загальні настанови організації трудового процесу, ідея ієрархічності, підпорядкування більш досвідченому.

Значення наймів у процесі соціалізації посилювалося в тих випадках, коли сім'я як агент соціалізації була відсутня. На основі етнографічних спостережень можна вказати на те, що підростаючим сиротам у сільських громадах відводилася роль пастухів [94, с. 6].

У своєму дисертаційному дослідженні Н. М. Дуда особливу увагу приділила передачі трудових традицій українських селян на межі XIX – XX століть від покоління до покоління. Молодь переймала трудову поведінку старших, а передача трудових знань та навичок мала колективний, а не індивідуальний характер. Першочергове значення в цьому дослідниця відводить толокам [131, с. 120–130]. Наталія Дуда встановлює зв'язок між побутуванням толоки та тим фактом, що для збирання врожаю картоплі так само рідко застосовувалась наймана праця, як і для збирання зернових [131, с. 129]. Дійсно, за своєю функціональністю толока мала важливе господарське значення. До цього можна додати, що колективні роботи, на яких переймалися та наслідувалися трудові вміння, а успіхи молоді у цьому були унаочненні для інших, могли відбуватися не тільки в якості помочі, а й на основі найманої праці.

Відхід дітей у найми пов'язаний і з питаннями визначення цінності дитячої праці, становища дітей у відносинах наймання сільськогосподарських робітників.

У питанні характеру цінності дитячої праці в українському селі другої половини XIX – початку XX століть серед дослідників немає одностайності. Так, Ф. Білокінь надає доволі жорстку оцінку економічній сутності найманої праці дітей. Він розглядає учнівство, інститут годіванців, наймання дітей як джерело додаткової й доволі дешевої праці для господарства [89, с. 44]. Власну точку зору щодо питання цінності найманої праці дітей в українському селі другої половини XIX – початку XX століть подає Наталія Дуда. Вона вважає, що використання батьками дитячої праці з раннього віку було не лише виховним методом, але й переслідувало практичні цілі, оскільки перекладаючи на менших членів родини нескладну хатню роботу, жінка вивільняла собі час для виконання важливіших і важчих робіт у господарстві. До того ж у Карпатах від 5–6 років діти брали участь у пастухуванні. У бідніших сім'ях батьки часто винаймали дітей як пастухів до багатших господарів, особливо коли не було власної худоби. Оплатою були харчі й одяг. У віці 12–16 років багато дітей, особливо з бідних сімей, віддавалися в найми до багатших господарів, де виконували практично той самий обсяг робіт, що і вдома, але отримували за це платню. Такі діти, на відміну від молодших наймитів-пастушків, за кілька років служби могли заробити собі грошей для майбутнього самостійного господарювання [131, с. 109–114].

У цілому, характер виконуваних дітьми робіт дозволяє дійти висновку про їхній значний трудовий внесок у господарство, оскільки саме дітям доручалася рутинна хатня праця та деякі прості, але трудомісткі завдання, які зазвичай забирали чимало часу. Підтвердженням такого вивільнення робочої сили сімей від нескладної для виконання, але необхідної в господарстві роботи є практика індивідуального випасу худоби в Карпатах. Особливо поширеним індивідуальний випас худоби був у дрібноселянських господарствах, що, через відсутність достатніх площ пасовиськ і лук, випасали худобу на пустищах, берегах річок і потоків, межах та в лісових заростях. До випасу худоби залучали дітей, підлітків та літніх людей. За

народними поняттями, хлопчик шести – семи років вже вважався пастухом. До індивідуального випасу залучалися переважно ті члени родини, які через вік чи фізичні вади не могли принести значної користі у польових роботах [256, с. 244]. У цьому випадку можна говорити не тільки про вивільнення робочої сили дорослих, а й про залучення робочої сили дитини, яка вважалася неповноцінною і незначною в порівнянні з дорослою.

А. Овсянніков зазначав, що під час оранки землі погоничами майже завжди бували підлітки, при цьому найчастіше праця погонича ніби ігнорувалася, оскільки взагалі дитяча праця чи навіть праця так званих «попихачів» (тобто підлітків, що перебували під рукою в хазяїна) цінувалася однією лише вживаною ними їжею [35, с. 109]. Неповнолітні отримували значно меншу платню у порівнянні із платнею чоловіків і жінок [217, с. 51; 271, с. 78; 145, с. 112], а дівчатка 9–12 років взагалі працювали лише за одяг і харчі, а старші отримували меншу, ніж у хлопців-однолітків, платню [70, с. 27]. При цьому, за свідченнями О. Русова, найбільше дітей залучали до відхожого промислу в тих місцевостях, де було найменше можливостей для селянських сімей забезпечити себе всім необхідним для життя у власному повіті [240, с. 264].

За традиційними уявленнями селянства, брати участь у косовиці і жнивах могли лише дорослі члени громади. Вираз «він уже косар» – про молодого парубка – означає визнаного вже справжнього робітника [104, с. 54]. На Слобожанщині до одруження син вважався ще не дорослим, і праця, яка вимагала повної фізичної сили, не завжди йому доручалася. Лише після вступу до парубоцької громади хлопець визнавався справжнім косарем, першим помічником батька. Проходження ж ініціаційних випробувань передбачало й перевірку трудових навичок хлопця, для чого він мав косити на одному рівні з дужими парубками або дорослими чоловіками. Після одруження кожен зобов'язаний бути дорослим; він брав участь в усіх польових роботах, зобов'язаний знати, як косити, направляти косу, посадити на кісся, і усі роботи він повинен був виконувати самотійно [81, с. 230–231,

234–235, 238; 70, с. 5]. Таким чином, утворювалося сімейне трудове об'єднання: чоловік ставав повним робітником-косарем уже в перший рік шлюбу, а його жінка ставала в'язальницею. Саме в таких трудових ролях могли щорічно вирушати у відхід на Південь України молоді подружжя, які потребували додаткових коштів.

Експлуатація праці неповнолітніх набула розмаху на капіталістичного типу підприємствах другої половини XIX – початку XX століть, зокрема цукрових заводах та в поміщицьких зернових господарствах. Критичну оцінку економічному визискуванню праці напівробітників (до яких і зараховували дітей і підлітків на цукрових заводах) дав Ф. Вовк, вказавши, що вони виконували практично ті ж роботи, що й повні робітники-дорослі, однак платня останніх складала 5–6 крб. на місяць, а платня напівробітників лише 3,50–4,50 крб. До того ж напівробітники становили до 4/10 усіх наймитів на заводах. Діти (інколи навіть до 14 років) працювали 12 годин на день та використовувалися на фізично важких і небезпечних для них різновидах роботи [204]. Поміщики та управителі економій намагалися наймати на виконання сільськогосподарських робіт підлітків, в тому числі до сіялок, жаток і молотарок підлітків, оскільки їхня праця, як поденна, так і строкова та річна оцінювалася у 45–55% від рівня платні дорослого робітника-чоловіка [10, с. 9; 53, с. 48; 54, с. 69]. Ці дані яскраво демонструють несправедливе ставлення до найманої праці дітей та підлітків у тогочасному суспільстві, її недооцінку, спрямовані на отримання наймачами якнайбільших прибутків.

Оцінити особливості становища дитини в наймах можна й на основі рішень волосних судів. Зокрема, до суду Ставищанської волості 1871 року звернувся селянин, який віддав свого сина в найми. Причиною позову було побиття господарем хлопця за те, що той начебто збирався втекти від нього. Судді у своєму рішенні покарали господаря штрафом в 1 карбованець. Це одне з багатьох підтверджень повної залежності дитини в наймах від волі дорослих, батьків і господарів. Фактично саме батьки, а не дитина, приймали

рішення про її наймитування. Воля дитини навряд чи мала якесь значення, дитина виступала як об'єкт відносин наймання. Нерівноправність (чи навіть безправність) дитини в наймах засвідчується і розміром штрафу за її побиття – 1 крб. на користь батька, тоді як у рішенні, ухваленому тим же волосним судом на тиждень пізніше словесну образу, наклеп на селянина було покарано штрафом у 1,5 карбованці [58, с. 94].

Самі формулювання в рішеннях волосних судів щодо справ, які стосувалися дитячого наймитування, беззаперечно свідчать про те, що дитина виступала саме об'єктом відносин наймання. Так, в одній зі справ між селянками Богодухівського повіту Харківської губернії йдеться про «наймання ... свого сина» матір'ю до іншої селянки та «відбирання» його до завершення річного терміну служби [57, с. 75]. Подібне подибуємо й в інших опублікованих рішеннях судів [57, с. 78, 156, 178, 186]. Діти-наймити були зобов'язані виконувати договори, укладені їхніми батьками з наймачами [57, с. 58].

Дітей-сиріт, за яких потрібно було сплачувати податки, громада могла віддавати в найми, зокрема, до ремісників. Так, чоботарі брали учнів на п'ять років: перші два роки вони працювали за самі нараховані податки й одяг; третій рік – 7-15 крб.; четвертий – 20-25 крб.; п'ятий рік – 30 крб. Хлопцям 17-18 років платили у чоботарів до 40 крб., а загалом платня наймита в чоботаря могла становити 50-60 крб. на рік [258, с. 56]. Показовою є історія життя селянина Федора Лихацького (Куп'янський повіт, Харківської губернії). З 12 років він був відправлений у челядники до ізіумського гончаря Миколи Фоменка. Шість років пробув у нього челядником, навчившись робити прості горщики. А в наступні сім років був наймитом в іншого гончаря, Корнія Ляшенка, в якого навчився робити полив'яний посуд. З кожним роком наймів його платня зростала: від 60 крб. у перший рік до 120 крб. за сьомий рік. У віці 25 років Федір Лихацький повернувся до рідної волості та почав робити посуд самотужки [259, с. 33]. Важливо зазначити, що молодь у наймах у ремісників керувалася тими самими міркуваннями та

намірами, що й молоді люди, які йшли на заробітки у жнива: заробити грошей для того, щоб почати господарювати самостійно. І за найпершої ж нагоди реалізовували цей намір.

Отже, наймитування селянських дітей та молоді в цілому не суперечило соціалізації особистості у трудовій сфері, явище залучення неповнолітніх до трудової діяльності дорослих відповідає концепції «попередньої соціалізації», яка властива для традиційного суспільства.

Наймитування дітей і підлітків справляло певний вплив на їх відносини з батьками, соціальний статус у сім'ї та громаді. З одного боку, відправлення дітей у найми, отримання батьками винагороди за їхню працю підтверджувало абсолютну владу батьків над ними. З іншого боку, підлітки могли піти в найми поза волею батьків, отримували змогу самостійного заробітку, звільняючись таким чином від батьківської влади матеріально й морально.

При цьому наймит або наймичка, які відходили у найми на тривалий термін, підтримували зв'язок із своєю родиною практично або ж подумки [85, с. 60–63; 119, с. 119]. До певної міри селянська сім'я наймача виступала для наймита агентом соціалізації не тільки у трудовому, а й у статевовіковому, родинному і громадському аспектах. Наймані особи поміж селянами жили як члени родини, хоча ставлення до них могло відрізнятися. Дружні стосунки могли скластися між наймитом і хазяйськими дітьми, наймичці могли довірити догляд за дітьми [70, с. 28; 119, с. 76, 103, 109]. Однак, переважаючою тенденцією з поширенням капіталістичних відносин в українському селі ставало визискування дитячої праці, що призводило до конфліктів та втеч дітей і підлітків, які не витримували непосильної роботи та приниженого становища в сім'ї наймача. Про це свідчать рішення волосних судів [57, с. 156; 39].

Наймитське безправне життя, матеріальна незабезпеченість сільськогосподарських робітників стояли на перешкоді як створенню сім'ї, так і її зростанню. Безробіття, мандрівний спосіб життя робили сім'ю

тягарем, який утруднював існування. Але, незважаючи на таке становище, заробітчани надавали перевагу сімейним зв'язкам [224, с. 100].

Успішне материнство було соціально-престижним, складаючи невідмінну умову отримання жінкою статусу соціально-повноцінної особи [160, с. 157–158]. Тож наймичка, яка не могла реалізувати це соціальне очікування, мала принижене статус в громаді. Дослідивши сімейний побут наймитів, А. Я. Поріцький дійшов наступних висновків. Багато сільськогосподарських робітниць, що наймалися на річний строк або йшли працювати як домашні служниці, не завжди виходили заміж, часто залишаючись безсімейними на все життя, а якщо окремі з них і виходили заміж, то не мали змоги мати дітей. Майже в такому ж становищі були і чоловіки-наймити [224, с. 99]. Для бідних сімей найми були важливим джерелом грошових надходжень. Наймитування молоді, за народними уявленнями, водночас мало забезпечувати матеріальну можливість одруження (придане, гроші для весілля і заснування власного господарства) [62, с. 374]. Дівчата, які були в наймах домашньою прислугою, мали змогу соціалізуватися і як майбутні матері, оскільки до кола їхніх обов'язків входив догляд за хазяйськими дітьми. Перебуваючи на заробітках далеко від дому, молодь знайомилася і брала шлюб без згоди батьків [224, с. 100–101]. Одружившись, молоді набували статусу повноправних членів громади, створювали власну сім'ю, реалізуючи соціальні очікування, хоча відсутність батьківської згоди і засуджувалася громадською думкою.

Існування в середовищі українського селянства найманої праці дітей і підлітків може розглядатися і як частина їхньої трудової соціалізації, враховуючи статевовікові аспекти селянської праці, прилучення дітей до господарсько-виробничої діяльності. Дослідники народної культури вважають, що це підвищувало статус дітей і підлітків в ієрархії суспільних відносин селянства до соціально значущих його членів. Підвищення статусу виражалося у зміні прав і обов'язків, а також ставлення з боку сім'ї і громади. Відхід на заробітки посилював самостійність і незалежність,

особливо молоді, розширював знання і світогляд, вносив у патріархальні села нові риси побуту [184, с. 131].

Праця дітей у своїх сім'ях, поступове залучення їх до різних домашніх і польових робіт в межах власного домогосподарства позитивно оцінювалися як в середовищі селянства, так і дослідниками народного побуту. Праця ж за межами власної сім'ї, віддавання дітей у найми для виконання подібних домашніх і польових робіт, а також для оволодіння ремеслом оцінювалися неоднозначно, в тому числі негативно, хоча були доволі поширеними тогочасними явищами. Наявне протиріччя між осудом селянами дитячої найманої праці та фактичним її використанням, а також правом батьків віддавати своїх дітей у найми.

Констатується низький статус дитячої праці, яка мала у селянській свідомості несамотійний допоміжний характер, а платня за неї була відповідно низькою або взагалі обмежувалася самим утриманням дитини, тобто задоволенням її мінімальних потреб у харчуванні й одязі. Виявлені факти дозволяють зробити висновок про експлуатацію дитячої найманої праці, високий ступінь визискування дітей, особливо посилений в умовах капіталістичних трансформацій в українському селі другої половини XIX – початку XX століть.

Внаслідок відходу молоді на тривалий час у найми за межі свого села відбувалася тимчасова втрата контролю з боку громади над цими її членами. Своєю чергою, це мало негативний вплив на успішність формування молоді особистості у відповідності до ціннісно-орієнтаційних засад традиційної народної культури.

3.4. Статевовікові особливості традиції наймитування

У цій частині роботи висвітлено соціальні ролі, статуси наймитів та наймичок відносно статево-вікових особливостей виконання робіт у господарсько-побутовому комплексі українців та стереотипів традиційної культури.

Для тогочасного селянського господарства характерна доволі сувора статевовікова диференціація праці. Внаслідок такої диференціації господарсько-виробничих функцій у сім'ї, сфера жіночої компетенції охоплювала насамперед побутові обов'язки, переробку сільськогосподарської сировини, а також відповідні ділянки рільництва і тваринництва, допоміжних господарських занять. Більшість жіночих робіт виконувались у межах дому та поблизу нього. Існували суто жіночі, в тому числі колективні роботи — оденки, понаволки, лушчіння кукурудзи, валькування хати [162; 163, с. 12–14]. Чоловіча сфера діяльності була поза межами двору, чоловічій поведінці приписували мобільність та активність на противагу статичності й пасивності жінки. Коли хлопець ставав парубком, у справах родинних чи господарських з ним уже обов'язково радились і зважали на його поради [139, с. 79]. У власній сім'ї чоловік мав бути головою і здійснювати загальне керівництво справами, в тому числі й економічними. Він же зазвичай представляв своє домогосподарство у зовнішніх відносинах (із громадою, владою). Якщо батько вирушав на заробітки, його господарські обов'язки лягали на плечі старшого сина, а керувала справами частіше мати [262, с. 10]. Водночас дружина голови сім'ї не тільки виконувала якісь роботи, але й давала привід, тобто розподіляла їх серед інших жінок двору, повчала їх. По смерті чоловіка, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім'ї та несла повну відповідальність за економічну спроможність господарства і сплату податків.

Соціальні ролі чоловіків і жінок, притаманні для традиційного українського суспільства, проявлялися й у функціонуванні заробітчанських артілей. Існували артілі, які складалися лише з самих чоловіків або з самих жінок, а також і змішані. Так, в тих артілях, де крім жінок були й чоловіки, жінки ніколи не обирались старостами. Жінки на керівні посади могли обиратися тільки в суто жіночих артілях (як дорожніх, так і виробничих) [225, с. 74]. Різними були й обов'язки старости-чоловіка та керівниці артілі. Жіночі артілі очолювалися досвідченою заміжною літньою жінкою, яка

мала не тільки опікуватись працевлаштуванням усіх учасниць артілі, а й зібрати по закінченні робіт всіх дівчат та доставити їх додому [223, с. 104–105]. Дівчата могли відправитися у відхід у складі артілі, яку очолювала досвідчена заробітчанка. Доволі самостійними у питанні відходництва були вдови з малолітніми дітьми. Жінки йшли в найми зі своїми чоловіками [226].

Обов'язки «кухаря», як правило, виконувалися членами артілі почергово, і тільки тоді, коли він виконувався жінкою, обов'язок цей перетворювався на своєрідну спеціальність. Окрім того, на Слобожанщині, в етноконтактній зоні, А. Овсянніков зауважує на відмінності російських артілей від українських у тому, що в українських «кругах» жінки складали доволі значний відсоток. При цьому існував розподіл трудових обов'язків: зокрема, чоловіки були косарями, в той час як жінки займалися «гребовицею», в'язанням снопів та складанням їх у скирти та копи [20, с. 148; 35, с. 106]. У сформованих на Лемківщині чопатах для жнив дотримувалися відповідного розподілу праці: чоловіки косили або жали збіжжя, жінки збирали і в'язали [184, с. 130], вони ж варили їсти для усього колективу робітників [185, с. 54].

Чоловіча праця вважалася більш придатною там, де потрібні були розмірені та водночас значні за кількістю прикладеної сили дії. Жіноча праця асоціювалася із нервовістю та збудженістю, швидкістю і спритністю в рухах. Тому дослідники, виходячи з даних статевовікового поділу праці та стереотипів традиційної народної культури, вважали, що жіноча праця продуктивніша у жниварстві, в'язанні снопів, гребовиці, а також на прополованні та копанні буряків, в той час як чоловіча – у косінні, піднятті важкого, скиртуванні [35, с. 198].

Відмінності між чоловічим та жіночим наймитуванням проявлялися і в територіальному розрізі. Жінки наймалися ближче до домівки, зрідка виходивши за межі повіту або губернії, тоді як чоловіки переважали у далеких відходах [135, с. 546–548; 224, с. 96–97].

У відповідності до традиційних уявлень українців можуть бути пояснені і кількісні характеристики чоловічого та жіночого наймитування, а разом з тим і певні зміни що їх зазнавав цей звичаєво-правовий інститут під впливом капіталістичних відносин. На основі достовірних статистичних даних історики зауважують широку участь жіноцтва у побічних заробітках, оцінюючи їхню частку в третину від кількості всіх заробітчан [77, с. 39]. Про абсолютне ж переважання чоловіків над жінками й дітьми, залученими до відхожого промислу, можна судити на основі даних Чернігівського губернського статистичного комітету. Так, 1897 року з сіл Чернігівщини вийшли більше 94 тисяч чоловіків, 15 тисяч жінок та 7 500 дітей [240, с. 264]. За чисельністю виданих паспортів того ж року з Київської губернії вийшло на заробітки на Південь більше 158 тисяч осіб, з яких 129 тисяч чоловіків та лише 29 тисяч жінок [207, с. 63], тобто жінки складали менше п'ятої частини усіх відхідників. Ці статистичні дані підтверджують панування традиційних стереотипів про соціальні ролі чоловіків і жінок у селянському середовищі. А. Поріцький стверджує у своїй дисертації, що порівняно низький рівень залучення жінок до найманої сільськогосподарської праці пояснюється слабшим економічним розвитком Росії в порівнянні з Англією [226, с. 195]. Поряд із наведеними макроекономічними причинами можна звернути увагу і на певні особливості традиційної культури й тогочасні статево-вікові уявлення та настанови селян щодо сфери трудових відносин. А. Поріцький наводить статистичні дані [226, с. 36], за якими у наймах перебувало більше чоловіків, аніж жінок, і переважна більшість з останніх наймалася на місці, а не у відході. Це підтверджує результати дослідження О. Кісь щодо гендерних уявлень українського селянства, за якими чоловікам приписувалася більша активність і її реалізація поза межами власної сім'ї й двору, а жінкам приписувалася пасивність і прив'язаність до свого помешкання й родини [162; 163]. Саме пануванням таких стереотипів та соціальних і трудових ролей у селянському середовищі доцільно пояснювати ці статистичні дані.

Важливим для визначення становища чоловіків, жінок та дітей у наймах є тогочасний поділ робітників залежно від віку та статі на «повних робітників» і «напівробітників». При цьому як тогочасні, так і сучасні дослідники подають різні вікові межі для кожної категорії та різне розуміння трудових обов'язків та трудового внеску повних та напівробітників. Наприклад, щодо цукрових заводів Ф. Вовк подає відомості, що півробітниками за розміром оплати праці вважалися молодші за 17 років (інколи й 19 років, дивлячись за тілесною конституцією) хлопці й дівчата [204]. У різних випадках дорослі жінки могли зараховуватися до напівробітників, при цьому також вказувалося, що вони отримували половинну платню чоловіків або менше, ніж повний робітник. За іншими свідченнями, жінки зараховувалися до повних робітників [217, с. 52]. Тим не менш дослідники, які розглядали тему оплати праці, наголошували на тому, що платня жінок-робітниць є значно нижчою за платню повного робітника, підкріпивши це твердження конкретними статистичними показниками. Судячи з останніх, не завжди напівробітник в буквальному сенсі отримував половину платні повного робітника. Важливо вказати на те, що діти та жінки, які могли однаково зараховуватися до напівробітників, отримували, за статистичними даними, різну платню (жінки отримували більше за підлітків) [237, с. 178; 35, с. 106; 52, с. 198; 115, с. 409; 135, с. 549, 554; 225, с. 73]. Проаналізувавши дані про розмір заробітної плати в залежності від статі й віку наймитів, І. Десятников дійшов висновку, що жіноча праця протягом кінця XIX – початку XX століть розцінювалася у 60-70% від чоловічої, а оплата праці підлітків становила 50-70% оплати праці дорослого чоловіка [126, с. 50]. У даному контексті доцільно зазначити, що підлітки при оформленні паспортів для відходу на заробітки давали писареві хабар, щоб він зазначив їх у паспорті старшими, аніж вони є, і таким чином підлітки піднімали ціну на свою працю [217, с. 58]. Це може свідчити про усвідомлення своєї нерівноправності та намагання її уникнути. Жінки з очевидних причин до таких хитрощів вдаватись не могли. Тож у цілому,

категорія напівробітників, до якої відносили жінок, за тогочасними уявленнями, являла собою неповноцінних робітників у порівнянні з чоловіками, які мали повну робочу силу.

Уявлення про коло робіт, відмінності в територіальних та часових можливостях відлучення від домогосподарства у відповідності до статі людини безпосередньо впливали на сфери наймання чоловіків та жінок, умови їхньої праці та платню, обсяг їхніх обов'язків та прав, можливості реалізації своєї робочої сили. Так, чоловіки, які йшли у відхід, мали бути вправними робітниками, фізично міцними, сильними і витривалими. Вирушаючи на літні заробітки, чоловіки отримували можливість заробити порівняно значні гроші. При цьому молоді, неодружені, великосімейні, дуже чоловіки були спроможні заробити більше, ніж чоловіки, які не могли відірватися від власного господарства, малосімейні, похилого віку, фізично слабкі. Соціальні очікування відносно чоловічого наймитування передбачали не тільки задоволення поточних потреб власного господарства у коштах, але і відновлення, зміцнення та розширення його [86, с. 14; 92, с. 685; 135, с. 534–535; 52, с. 186, 188].

На Гуцульщині догляд за худобою на полонинах (випасати, піклуватися нею взагалі, доїти, виробляти сир тощо) був справою чоловіків. У 20-х роках ХХ століття по всій Україні пастухівництво було однією з найважливіших робіт селянських хлопчиків, починаючи із наймолодшого віку. Саме вони випасали худобу у своєму сімейному господарстві, така допомога дітей дуже цінувалася. Коли у сім'ї не було дитини, ці обов'язки покладалися на діда. У цілому ж, доглядати за худобою – це переважно чоловіча робота. [145, с. 53, 98].

Серед жінок, які йшли у відхід, переважали незаміжні, порівняно більше заміжніх було серед тих, хто йшов у найми недалеко від дому. Наймитування жіноцтва було обтяжене прив'язаністю до хатнього господарювання. Дівчата почувалися в цьому плані вільніше за молодиць. Заміжні жінки могли йти у відхід разом із чоловіком і дітьми.

Жіноча праця широко застосовувалася в строковій і ще більше в поденній формі на плантаціях цукрових буряків. Копання буряків було найманою роботою виключно для жінок і дівчат. Так звані «бурякові жнива» давали селянам значний заробіток, що мало б підвищувати статус жінок у сім'ї як таких, що приносять до неї кошти. Але дослідники народного побуту зазначають і специфічно негативний вплив буряківництва на селянське жіноцтво у двох напрямках: «псування здоров'я жінок через роботу в холодні осінні дні, від чого вони часто хворіють, і псування їх честі розпусними прикажчиками» [251, с. 103]. Останнє ж для селянської дівчини було фактично вироком, який обумовлював її соціальне падіння в селянській громаді. Поширеним було жіноче наймання на хатню роботу. Такий негативний вплив вірогідно закріпився і на рівні народних уявлень, оскільки М. Сумцов наводить приклад віршованої поеми «Вівчар» охтирця Василя Пилипця, в якій останній описав жіночу роботу на цукроварнях і розпусту дівчат [251, с. 103]. За даними Г. Горинь, зведеними дівчатами найчастіше ставали ті, що служили в панському дворі або в містах; повсюдно в Україні побутовали суворі звичаї їх громадського осуду й покарання [111, с. 178]. Ця проблема знайшла своє відображення і в матеріалах судових справ: договір між наймичкою та її хазяїном був припинений через спробу останнього звабити дівчину [136, с. 655].

Праця наймичок цінувалася порівняно низько, що виражалось і в рівні платні, і в залишковому принципі їх наймання. Зневажливе ставлення до жіночої праці мало обернений бік – невисокий рівень обов'язків робітниці перед наймачем [52, с. 186–189; 193, с. 109–110; 224, с. 96–100]. У цілому, жінка мала менші можливості реалізації своєї робочої сили. На відміну від чоловіка її соціальна роль не передбачала активності поза межами сімейного господарства. Тож ідучи в найми, жінка або змушена була нести подвійний тягар, або занедбувала на користь наймитування свої обов'язки господині дому, дружини й матері, які були ключовими у її життєвому сценарії.

На соціальному статусі наймитів позначався їх відрив від свого оточення, родини, батьків, громади і перебування серед чужих людей. Спілка кровно близьких між собою людей, об'єднаних спільною порукою й моральною підтримкою, мала величезне значення для особистості. Наприклад, верховинець не поспішав залишити рідне село для відходу на заробітки, оскільки праця поза межами свого села насторожувала, а довготривале відлучення від дому викликало навіть осуд. Г. Горинь наводить опис, за яким на Стрийщині «на заробітки не ходив ніхто, а якби таке трапилось, то на черговому в селі весіллі дуже його співанками висміяли б, так, що була б публіка на все село» [111, с. 127]. Скептичне ставлення селян до тривалих заробітків поза громадою пояснювалося негативним впливом на сімейні відносини та моральність заробітчан. Так, на Лемківщині зафіксовано випадки, коли молоді хлопці і навіть одружені чоловіки не поверталися із заробітків до рідного села; так само і жінка могла не дочекатися чоловіка з наймів, зрадивши його [185, с. 55].

Заробітчанство на чужині мало негативні наслідки як для наймитів, так і для наймичок, але, на думку В. Білецької, становище жінки в наймах було далеко гіршим, аніж чоловіка, який мав більше фізичних сил та стійкості [85, с. 59–60]. Вважалося, що відхід молоді у найми негативно впливав на моральний стан як дівчат, так і хлопців [67, вып. 8, с. 39–40]. Однак для наймичок такий погляд набував вагоміших негативних наслідків, оскільки ставив під сумнів дівочу честь; наймитування вводило дівчину в «славу» [86, с. 39].

Вітчизняні дослідники А. Поріцький, О. Лугова, І. Десятніков, В. Пашук зазначають, що жіноча та дитяча праця в сільському господарстві складала конкуренцію чоловічій [125; 193, с. 109–110; 217; 224, с. 99]. З одного боку, з вищенаведеного видно, що чоловіки та жінки мали відмінні ролі у трудовому процесі за традиційними уявленнями і відмінне коло виконуваних у наймах робіт. Жіночі артілі залишались рідкісним явищем, а частка жінок серед сільськогосподарських робітників у відході становила

26,4 %. Це певною мірою ставить під сумнів тезу щодо конкуренції у традиційних сферах праці. З другого боку, механізація сільського господарства на Півдні України, можливість повноцінної праці жінок та дітей коло машин дійсно створювали конкуренцію заробітчанами-чоловікам, оскільки жіноча праця цінувалася нижче від чоловічої [193, с. 109–110; 223, с. 102; 236, с. 195]. До вже наведених даних І. Десятнікова [126, с. 50] варто додати статистичні відомості зі Слобожанщини, за якими річні та строкові робітничі у 1910-1913 рр. отримували лише 60-62% платні робітників, а підлітки – 45-47% [54, с. 69, 71]. Ідентичні частки (62% для жінок та 46% для підлітків) щодо оплати строкової та річної найманої праці спостерігалися за даними статистики 80-х років XIX століття на Півдні України [10, с. 9]. Інші статистичні джерела дають подібні цифри [37; 44; 45; 46; 53; 56]. Це дозволяє вважати таку нерівноцінну оплату праці чоловіків та жінок характерним явищем у звичаєво-правовому інституті наймитування другої половини XIX – початку XX століть. Вище описані явища можна розглядати й у контексті традиційних соціальних ролей та поділу праці між жінками та чоловіками у господарській діяльності українців, так і пов'язати передусім із проникненням до їхнього побуту та трудових відносин нових рис економічного життя та досягнень тогочасної промисловості.

Отже, стереотипи традиційної культури українського селянства стосовно ролі чоловіків і жінок у сімейних, громадських та трудових відносинах відігравали значну роль у звичаях наймитування. У звичаєво-правових відносинах наймання ці стереотипи впливали на сфери сільськогосподарського найму чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків, закріплювали за жінкою становище неповноцінного робітника в порівнянні з чоловіком.

3.5. Самоорганізація селян у наймах

Дослідники народного життя звернули особливу увагу на традиції самоорганізації селянства для виконання сільськогосподарських робіт, ходіння на промисли та заробітки. Самоорганізація наймитів у формі артілі набула поширення передусім при відході на заробітки для збирання врожаю. Побут, устрій, склад, діяльність, значення заробітчанських артілей були ретельно розкриті у фактологічному аспекті А. Я. Поріцьким, О. І. Луговою, В. Пашуком [192; 193, с. 109–110; 217; 223, с. 100–105; 224, с. 99; 225, с. 67–76]. Тож у даній роботі головна увага зосереджена саме на таких аспектах артілей, що безпосередньо стосуються їх функціонування як складової звичаєво-правового інституту наймитування в українській традиційній культурі.

Заробітчанські артілі були поширеною народною формою організації праці і громадсько-побутового об'єднання в період другої половини ХІХ – початку ХХ століть [193, с. 126; 225, с. 69]. Дослідники зауважують нерозривний зв'язок артільної форми організації з інститутом наймитування та відходом на заробітки, а також власне українські народні витоки та особливості її устрою [35, с. 103–105; 223, с. 105]. Водночас великий ступінь поширеності та гнучкості застосування даної форми організації наймитів пореформеного часу дозволив А. Я. Поріцькому стверджувати, що сільськогосподарський пролетаріат у цьому випадку виробляв нові явища в суспільному побуті порівняно з рештою селянства. Така форма організації була звичаєвою, ґрунтувалася на нормах та настановах українського селянства щодо організації трудових процесів. Аргументовано дослідник виводить побутування цього явища з часів Київської Русі [225, с. 69–70]. Поряд із виконанням артілями ряду традиційних функцій щодо організації трудових процесів (цей вадливий висновок вперше зробив відомий дореволюційний вчений Ф. Щербина [278]), А. Поріцький показав значення артілей для захисту класових інтересів наймитів, захисту від сваволі експлуататорів. При цьому вважалося, що сільськогосподарський пролетаріат

мав найнижчу класову свідомість поміж пролетаріату, а артіль як класові союзи слабо захищали його інтереси, однак, водночас за рівнем свідомості і організованості він відокремлювався від селянства [236, с. 196; 223, с. 105; 193, с. 126, 186–188]. Зауваживши значення артілей в захисті інтересів наймитів перед роботодавцями та обмежену дієвість такого захисту, вітчизняні вчені ХХ століття приєдналися до результатів спостережень та теоретичних висновків, зроблених дореволюційними дослідниками [35, с. 103–106], надавши їм відповідного класового забарвлення та залучивши до їх підтвердження вагому джерельну базу. За твердженням сучасного дослідника заробітчанства В. Пашука, артіль була формою захисту інтересів сільськогосподарських робітників, хоча й обмеженою індивідуалістичною селянською психологією. Артіль формувалися за земляцьким принципом. Наймитів у ній єднали спільні інтереси лише на час роботи за наймом, спільні селянські нужди, що спонукали до заробітків, Водночас побутування артілей мало вплив на формування й закріплення низки професійно-психологічних рис, властивих наймитам, і тим більше – форм організованого захисту інтересів сезонних робітників, які щороку брали участь у відході. Оцінюючи таке об'єднання наймитів на рівні артілі, В. Пашук все ж вважає, що воно давало мінімальні результати [217, с. 138–139].

Про обмежену дієвість артільних форм організації для забезпечення успішності у заробітчанському відході свідчать і спостереження другої половини ХІХ століття. Так, за даними Н. П. Ползикова, вирушаючи на заробітки, люди одного села йшли майже до місця призначення усі разом, маючи в своєму складі досвідчених у відхожому промислі осіб. При цьому майже завжди намагалися йти в найми у знайомі місця до знайомих людей, але за таку постійність дуже часто доводилось дорого платити, оскільки у випадку неврожаю або надлишку робітників у місцевості вони могли залишитися не лише без заробітку, але й втратити те, що мали із собою [37, с. 8].

У нашій дисертації артільна форма самоорганізації розглядається як така, що уможлиблювала наймитування на далекі відстані, полегшувала становище робітників у наймах, пом'якшувала можливі негативні ситуації та ризики, забезпечуючи наймитів певними умовами роботи, побуту, оплати праці. Це підтверджується результатами дослідження артілей. Головною причиною, яка штовхала заробітчан іти на об'єднання в дорожні асоціації, була вигода від спільного пересування. Адже пересування артілями гарантувало можливість найняти допоміжний транспорт, гуртом відстоювати свої інтереси в дорозі, взаємно допомагати при якомусь нещасті, захищатись від грабіжників тощо. На пунктах найму тільки гуртом, артільно, тобто великою групою людей можна було захищати строкові чи поденні ціни на робочі руки, які виставлялись такими артілями [223, с. 100–101]. На артіль покладалися питання пошуку роботи, харчування, пересування, організації трудових процесів, посередництво у відносинах між робітниками і роботодавцем. Члени артілі мали взаємні гарантії [35, с. 106; 223, с. 102–104; 228, с. 62–63; 52, с. 200]. Так, у жіночих артілях досвідчена літня жінка, яка керувала артіллю, інколи наймалась сама тільки після влаштування всіх своїх членів на роботу. Вона вела переговори з наймачами, намагаючись найбільш вигідно влаштувати своїх дівчат. Крім того, в її коло обов'язків входило збирати по закінченні робіт усіх дівчат і доставляти їх додому [223, с. 104–105].

Окреслені вище функції артіль виконувала шляхом регламентації обов'язків своїх членів. Однак набір відповідальних осіб не був сталим, як і коло їхніх повноважень, дослідники подають різні дані з цього питання. Керівництво справами артілі здійснював «староста» / «отаман» / «старший» або дві-три особи як представники артілі, також могли існувати помічник старости, «касир», «писар», «видатчик» та «кухар», «кашовар». Відрізнявся і кількісний склад артілей. Староста / отаман здійснював загальне керівництво справами артілі, слідкував за дисципліною, визначав маршрут артілі, розпоряджався артільними коштами та харчами, укладав договір про

наймання зі сторони артілі, вів облік праці та зароблених грошей. «Видатчик» мав обов'язок закуповувати харчі. Обов'язки «кухаря» найчастіше виконували по чергово всі члени артілі. «Касир» та «писар» могли існувати у великих артілях, вони брали на себе фінансові справи наймитів [35, с. 106; 217, с. 126; 223, с. 102–103; 225, с. 70–75]. Поряд з варіативними складовими в організації землеробських заробітчанських артілей можна виділити спільні принципи їхнього формування та існування. Зокрема, існувала рівноправність членів артілі, староста, як і його помічники, був виборним, не міг діяти всупереч волі товариства. Члени гурту мусили виконувати всі розпорядження старшого. Критеріями обрання старости були досвідченість, авторитетність, поважний вік. Артіль виступала юридичною особою перед наймачами, члени артілі несли взаємну відповідальність – кругову поруку [180, с. 24]. Під членами артілі треба розуміти чоловіків – повних робітників, становище жінок і підлітків у змішаних артілях відрізнялося, що розкрито в інших частинах розділу.

Артільна форма організації наймитів була важливою як для успішного виконання робіт, так і для регулювання відносин всередині робітничого колективу. М. Максимович зазначає, що косарі, скільки б їх не зібралося на косовицю, завжди ставили над собою одного старшого, що його називали «отаманом», та підстаршого, «осавула». Отаман ходив з косою попереду всіх, керуючи і роботою косарів, і ходом сінокісних ручок, що вимагає певного досвіду і тямовитості. Н. Березин вказує, що отаман, котрий ішов попереду фаланги косарів, часто був і заспівувачем тих пісень, що отримали назву косарських. Окрім того, косарі робили спільний табір, в якому ставився «курінь» і піч. Цікаво, що, за даними М. Максимовича, на Київщині цей табір мав назву «кіш». П. В. Іванов зазначає, що обід косарям у таборі готував «кашовар». Для того, щоб покликати косарів їсти, в таборі підіймали догори вила, віху, жердину [27, с. 87; 20, с. 148–149; 82, с. 79]. Косіння вимагало від робітників злагожденості дій у полі. Саме цим пояснюється наявність табору, «отамана» і «кашовара». Функції отамана полягали у дотриманні трудової

дисципліни косарями, він задавав ритм косіння, слідкував за рівномірністю його виконання, тобто керував самим ходом робіт. Поряд з тим по відношенню до молодших обов'язок підтримання дисципліни виконували старші люди [20, с. 149]. Для розуміння керівної ролі отамана в колективі найманих робітників важливим є те, що саме він виступає ініціатором, заспівувачем косарських пісень. Знаючи функцію цих пісень у регулюванні відносин всередині робітничого колективу, можна зробити висновок про ключову роль отамана у цій сфері звичаєво-правових відносин наймання.

В Українських Карпатах відхід на заробітки «в зажон» так само супроводжувався об'єднанням наймитів у гурти. Це могли бути й сім'ї, і невеликі групи по четверо-п'ятеро людей, і великі «чопати» - до 60 осіб. При цьому за виконання своїх обов'язків «керон» отримував платню трохи більшу, ніж жінці та збиральниці [111, с. 135].

Перебуваючи у заробітчанському відході, українські селяни могли вдаватися до ситуативного об'єднання для вирішення поточних побутових питань. Так, односельці, які разом найнялися до одного приватного господарства, мали право за домовленістю із керівництвом заводу чи економії відмовитися від харчування з економічного столу, натомість отримавши «відсипні», інколи гроші. Ці «відсипні» складалися з певної кількості житньої муки, гречаної крупи, пшона, сала, олії, солі, інколи й інших продуктів, які дозволяли наймитам окремо готувати для себе їжу, обравши зі свого складу кашовара або користуючись послугами заводської кухарки, що вочевидь було вигідним і забезпечувало добре та поживне харчування [37, с. 59; 258, с. 79–80].

Рибальство українців у Добруджі теж потребувало відповідних форм кооперації та самоорганізації робітників. Рибальські ватаги складалися з отамана та його помічника – карлаша, а також основної маси рибалок і робітників, потрібних на заводі: матульників, різальників, солильників, кухарів. Ватаги збиралися отаманом та його помічником по відомих шинках на потребу власника рибальського заводу, з яким попередньо домовлялися

отаман і карлаш [103, с. 36]. Така структура ватаги відбивала специфіку виробничих процесів на рибальському заводі, розподіл праці й обов'язків між наймитами.

Відмінна система організації робіт існувала при найманні пастуха для випасу худоби. Як уже зазначалося, громада, частина господарів у селі або окремих господар наймали пастуха, а той, своєю чергою, мав право приймати до себе на допомогу товаришів і підпасків. Кількість останніх залежала від розмірів стада. У підпаски найчастіше йшли хлопчики від 7 років, повні сироти. Досить часто весь нагляд за худобою покладался саме на підпасків, при цьому вони відповідали не перед громадою, а перед пастухом. Пастух призначав платню підпаскам з власної платні, і забирав з їхньої оплати те, що у разі певної провини пастуха вимагала від нього громада [134, с. 22–24]. На Гуцульщині депутат або газди, в залежності від місцевого звичаю, «годили» керівника пастухів – ватага, з яким укладався особистий договір. Своєю чергою, ватаг добирав собі пастухів самостійно або лише міг рекомендувати їх депутату чи громаді, а вони вже погоджували умови наймання в індивідуальному порядку. Подекуди засвідчено і збереження давнього звичаю обирання ватага громадою [121, с. 235]. В останньому випадку громада брала на себе всі витрати, пов'язані з веденням полонинського господарства, в тому числі надання пастухам необхідного одягу та взуття за чергою відповідно до кількості овець власника в отарі. Тоді до обов'язків ватага належало ще й слідкування за правильністю виконання цієї черги. [185, с. 395]. Оплату, а подекуди і щоденну доставку харчів для вівчарів організовували всі члени громади за таким самим принципом чергування [111, с. 116–117].

Подібна до пастухівницької організація праці побутувала на лісових розробках у лемків та гуцулів. «Керон» очолював «ровту» (гурт робітників), укладав угоду з лісництвом, підбирав людей до складу цього гурту і знайомив їх з умовами праці та заробітку [184, с. 131]. Керон був, як правило, письменним, діловитим, бувалим чоловіком, саме він укладав угоду з

власником лісу, вирішував усі організаційні питання, в тому числі керував наймитами, вів облік роботи та здійснював розрахунок. На Лемківщині такі гурти склалися з 3–10 чоловіків, серед них був організований розподіл праці: одні різали дерево, інші звозили до тартаків і т. д. [111, с. 134–135]. Тобто, відмінність описаних вище випадків від землеробських артільей полягає в тому, що останні формувалися на засадах рівноправного членства, утворювалися певною мірою стихійно, а не внаслідок цілеспрямованого рекрутування учасників керівником, які відтак були залежними від його волі.

У пастушому скотарстві Українських Карпат досліджуваного періоду М. Тиводаром були виділені такі форми колективного та індивідуального випасу худоби, як: а) колективний випас худоби урбаріальними общинами; б) колективний випас худоби сільськими громадами; в) спільний почерговий випас худоби («на очерідь», «на ряд»); г) колективний випас худоби пастушими спілками; д) спільний випас худоби без пастуха; е) індивідуальний випас овець власною отарою; є) індивідуальний випас овець набиранням окремої отари («зганяти салаш»); ж) індивідуальний полонинський випас овець кількох власників окремим «салашом»; з) індивідуальний випас худоби організаційною формою «на видавок»; індивідуальний випас худоби у межах кадастрів сіл членами сім'ї [256, с. 217].

Спільний почерговий випас худоби («на очерідь») застосовувався у випадках, коли худобу пасли недалеко від села, та був результатом самоорганізації групи сусідів або мешканців окремого кутка [111, с. 115]. Принцип «очереді», чергування знаходив широкий вжиток і в організації випасу худоби найнятими пастухами, про що йшлося вище.

Організація колективного випасу худоби починалася зі скликання загальних зборів громади, на яких призначалися відповідальні за проведення випасу, визначалися терміни випасу та склад стад худоби, розмір і форма оплати від кожної голови худоби для оплати праці пастухів, затверджувався укладений з пастухами усний чи письмовий договір [256, с. 220].

Наявність певних форм організації пастухів, ватага на чолі пастушого колективу пояснюється необхідністю виконання низки робіт, які вимагали злагоджених зусиль об'єднання найнятих пастухів. Так, Н. М. Дуда наводить дані, згідно з якими ватаг з деякими пастухами виходили на полонину раніше початку випасу, щоб до прибуття худоби поставити усі необхідні господарські споруди [131, с. 84]. Випас худоби та догляд за нею вимагав різноманітних знань, навичок і великої уваги та згуртованої діяльності пастухів. Особливо клопітними і складним був випас худоби на полонинах і в гірських лісах. Тут організаторами були керівник пастушої спілки («депутат», «депутат до полонини», «полонинник», «полониньош») і керівник колективу пастухів («ватаг», «бача»). Вони визначали хід почергового випасу окремих ділянок пасовиська, ділянки під сінокоси, які ними організовувалися і керувалися. Багато уваги, праці та значних трудових навичок вимагала охорона худоби від нещасних випадків і хижаків. Взагалі охорона худоби була важливим обов'язком пастухів. З цією метою вівчарі ставили довкола отар свої нічні колиби, розпалювали вогнища й смолоскипи [111; с. 114–116; 196, с. 131; 256, с. 189–190].

Повна влада старшого пастуха забезпечувалася й тим, що саме він формував колектив пастухів для випасання худоби таким чином, щоб забезпечити злагоджену роботу й уникнути конфліктних ситуацій. Ватагові або старшому пастухові приписувалися чесність, моральність, що також мало підвищувати його авторитет серед селян і пастухів [131, с. 85]. Набір повноважень ватага був доволі великим. Він здійснював облік худоби та молокопродуктів, визначав місця випасу, скликав пастухів до їжі, займався лікуванням тварин та переробкою молока. Маючи таку владу та широкі повноваження щодо пастухів і худоби, ватаг відповідав за свої дії перед громадою і «депутатом» [131, с. 85–86].

Організація пастухів для полонинського випасу худоби в Карпатах можна охарактеризувати як складну й функціонально залежну. Пастуша громада формувалася ватагом відповідно до того, яку худобу випасали. Тому

окремо наймалися «вівчарі», «свинарі», «телечарі» до телят, «козарі» до кіз, «стадарі» до коней, «бовгарі», «гайдеї» до великої рогатої худоби. Для охорони великої кількості худоби наймали «нічника» - нічного сторожа. «Спузаря» наймали для приготування їжі, заготівлі дров та води, миття посуду. Інколи наймали ще й «терхаря», який мав перевозити продукти з полонини до села, доставляючи звідти все необхідне для пастушої громади [131, с. 86].

Самоорганізація селянства в наймах розглядається як така, що уможлиблювала наймитування на далекі відстані, полегшувала становище робітників, пом'якшувала можливі негативні ситуації та ризики, забезпечуючи наймитів певними умовами роботи, побуту, оплати праці. В основі утворення артілей лежали традиційні для селянина сімейні та громадські зв'язки. Кооперація наймитів у межах гуртів, артілей мала ситуативний характер і була спрямована на задоволення різних поточних потреб колективу: безпечне пересування у дорозі, пошук роботи далеко від домівки, харчування, виконання складних виробничих операцій, з якими неможливо впоратися самотужки. Досліджені форми організації пастухів так само становили важливу частину звичаєво-правового інституту наймитування, оскільки мали на меті захист інтересів усіх сторін договірних відносин, попередження конфліктів, забезпечення ефективної взаємодії пастухів між собою та з господарями худоби на час її випасу.

На основі проведеного у другому розділі цієї дисертації дослідження особливостей звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі можна дійти наступних висновків.

Звичаєво-правовий інститут наймитування становив невід'ємну частину повсякденного життя і господарської практики тогочасного селянства. Визначено, що даний інститут охопив своїм впливом соціальні та економічні відносини українців, займав одне з центральних місць серед питань правового регулювання життя селянства забезпечував побутові та

господарські потреби селянських сімей і поміщицьких економій. Звичаї наймитування застосовувалися у всіх сферах господарства тогочасного суспільства, включаючи традиційні землеробство і скотарство, ремесла та промисли, а також нові галузі промисловості, пов'язані із переробкою сільськогосподарської продукції. Заробітчанський відхід і наймання всередині громади мали сприяти вирішенню господарських та фіскальних питань її членів, повинні були знімати соціальну напругу, попереджувати можливі соціальні конфлікти.

Відносини наймання регулювалися за допомогою договору переважно усної форми між наймачем та найманим за можливої участі свідків. Складовими предмету договору наймання працівників на сільськогосподарські роботи були перелік робіт та визначення строків їх виконання, обов'язки наймита та зобов'язання наймача перед наймитом, умови і характер оплати за роботу, відповідальність сторін у разі невиконання своїх зобов'язань.

На сфери сільськогосподарського наймання чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків мали вплив статевікові стереотипи у трудових відносинах українського селянства. У звичаєво-правових відносинах наймання вони закріплювали за жінкою становище неповноцінного робітника у порівнянні з чоловіком.

Наймитування відігравало неоднозначну роль у процесі соціалізації в традиційній народній культурі. З одного боку, в межах традиції наймання існували механізми, які дозволяли молоді досягти основних соціальних ролей у господарському, сімейному, громадському житті. Однак, нові економічні процеси в житті селянства змінювали характер та цілі наймитування дітей та молоді, набуваючи виразних ознак економічної експлуатації. У народній свідомості наймитування передусім пов'язувалося із неможливістю одружитися, нещасливим сімейним життям, злиденністю, а отже ставило під загрозу успішність соціалізації особистості.

Організаційні форми наймитування були глибоко вкорінені в українських традиціях та разом з тим проявляли гнучкість, мінливість та варіабельність у своєму застосуванні, враховуючи потреби колективу найманих робітників. У відповідності до сфери виконуваних за наймом робіт самоорганізація селян мала забезпечити успішну їх реалізацію та гармонізувати відносини як між наймитами і господарями, так і всередині наймитського об'єднання.

Розділ IV. ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІ ТА СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ ЩОДО НАЙМИТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

4.1. Народні уявлення щодо наймитування та наймитської долі

Цілісне осмислення звичаєво-правового інституту наймитування передбачає вивчення відповідних уявлень українців щодо наймитської долі та наймитської праці, основних звичаєво-правових настанов і норм, пов'язаних з даним інститутом. Такий комплекс світоглядних та звичаєво-правових уявлень втілений в українських народних звичаях, обрядовій практиці та фольклорі другої половини XIX – початку XX століть.

Дослідження сукупності світоглядних уявлень українців щодо наймитування та наймитської долі, а також звичаєво-правових норм наймання робітників варто попередити окресленням підходів до їх виявлення, аналізу та узагальнення.

У даному дослідженні наймитські пісні розглядаються як окремий тематичний цикл соціально-побутової пісенності, як такі, що становили репертуар заробітчанського середовища і відображали народні уявлення. На основі цих пісень можна розкрити соціальні інтереси та прагнення наймитів, особливості їхнього світогляду та трудового побуту, а також погляди селянства на наймитування. Нами було проаналізовано сукупність пісенних текстів, які побутували в середовищі сільськогосподарських робітників другої половини XIX – початку XX століть, а саме наймитські, відробіткові, поденницькі і строкарські пісні. При аналізі представлених нижче народних уявлень і норм щодо інституту наймитування в текстах наймитських та заробітчанських пісень ми керувалися теоретичними положеннями функціонального та прагматичного підходів до фольклору [74, с. 41–42]. Пісні є актами публічного висловлювання; функції такого висловлювання були свого часу розглянуті Р. Якобсоном. У мовному акті беруть участь 6 компонентів: адресант і адресат, контекст, повідомлення, контакт, код, яким відповідають 6 функцій: емотивна, конативна, референтна, поетична,

фатична, метамовна [181, с. 162]. Такий підхід застосував Г. А. Левінгтон відносно обрядового фольклору, зокрема, весільних текстів, які мають ритуальне побутування. Водночас цей дослідник зазначає, що неритуальних пісень взагалі не існує, якщо визначати такі пісні як приурочені до певних умов виконання; кожна пісня має свої умови виконання [181, с. 169]. Досліджуючи звичаєво-правові уявлення у фольклорних текстах, варто зосередитися лише на окремих з перелічених вище функцій. Передусім це стосується конативної функції, яка пов'язана з адресатом, прагнення вплинути на нього і сформувати певний характер взаємовідносин. Емотивна функція пов'язана з адресантом і має на меті висловлення його самооцінки, переживань, ставлення до того, що він говорить. Особливу роль відіграє метамовна функція, пов'язана з кодом, який дозволяє дізнатися про існуючі у фольклорному тексті певні встановлені значення. Референтна функція пов'язана з контекстом і являє собою посилення на об'єкт, про який йдеться в повідомленні. При цьому в якості контексту виступає весь світ, точніше, все те, що є актуальним для учасників комунікації [181, с. 162–166]. Значення і вплив пісень як актів публічного висловлювання залежить від адресанта та адресата даного висловлювання, змісту та мети повідомлення, а також обставин (місця і часу), за яких це висловлювання озвучується.

Місце й час виконання наймитських пісень визначається на основі етнографічних спостережень другої половини XIX – початку XX століть і результатів досліджень етнологів. Розкривши час і місце виконання пісень, можна з'ясувати адресатів, зрозуміти також мету і характер повідомлення. З'ясування змісту та мети повідомлення проводиться безпосередньо шляхом аналізу пісенних текстів.

Важливо відзначити, що традиція задає організацію простору у вигляді набору соціальних площ, котрі обумовлюють дії певного типу [74, с. 44]. В. Білецька є чи не першою дослідницею, яка поставила питання місця й обставин виконання наймитських пісень і спробувала відповісти на нього. «Брак відомостей у попередніх записувачів про те, коли й за яких обставин

співано цих пісень, мало не спорадичні нотні записи – все це спричинилося до того, що не все в них зрозуміле, а головне бракує певних вказівок на те, як свого часу вживали й виконували ці пісні. Отож, сливе немає вказівок на те, чи виконували їх хором, чи соло, під час праці, чи в хвилини відпочинку, на вулиці або в корчмі.» [68, с. 136]. Дослідниця схильна вважати, що наймитські пісні пов'язані із корчмою, а їх виконання – із відповідним настроєм. Аналізуючи образи і поетичні засоби наймитських пісень, В. Білецька приводить читача до думки про наявність адресатів. Дослідники наймитської пісенності одностайно визнають в якості адресантів (як і творців) цих пісень самих наймитів, заробітчан [87; 92; 117]. Вірогідно, що одним із місць виконання даних пісень була корчма, в якій наймити проводили свій вільний час. Саме в такому місці фольклорний текст міг виконувати усі вищезазначені функції, зокрема й конативну. Корчма була своєрідним сільським клубом, традиційним місцем сільського дозвілля. Вона була відкрита для всіх – чоловіків і жінок, старих і молоді. В корчмі і довкола неї в неділі і святкові дні грала музика, лунали пісні. Корчма була зручним місцем для укладання господарських угод, які тут же закріплювалися могоричем. Тут дізнавалися про новини, вирішували незначні правові справи. Корчма була місцем оповіщення про скоєний злочин, злочинця та його жертву, а також про дівчину, яка втратила «вінок». Збиралися в корчмі й після завершення косовиці, жнив, толоки [247, с. 360–361].

Адресантом наймитських та заробітчанських пісень виступають наймити. Коло ж виконавців цих пісень вірогідно було ширшим, включаючи в себе в тому числі кобзарів [87, с. 136–137]. Адресатів даних фольклорних текстів можна встановити за часом і місцем виконання наймитських пісень. До них належать присутні при виконанні пісень у корчмі: і самі наймити, і селяни, в тому числі й наймачі. Однак мета повідомлення стосовно кожного з адресатів є відмінною. Показовою в цьому плані є емігрантська пісенність, яка проте не є безпосереднім предметом дослідження. Емігрантські пісні розглядаються як такі, що виконують функцію попередження українських

селян-емігрантів своїм землякам про тяжку їх долю і марність надій на покращення життя за кордоном [92, с. 28]. Можна припустити, що функцію інформування, попередження про гірку наймитську долю з метою відвернення від такого шляху мало й виконання наймитських пісень у корчмі. Проте, детально розкрити зв'язок адресата й мети наймитської пісні як висловлювання можна шляхом аналізу основних мотивів та образів даної групи пісень. Свої особливості адресантів, адресатів й мети мають трудові, обрядові жниварські, косарські пісні, розглянуті в нашій роботі окремо.

У цьому дослідженні сукупність прислів'їв та приказок вивчається у двох аспектах: 1) як відображення звичаєво-правових уявлень селянства у сфері наймання сільськогосподарських робітників і 2) як джерело формування народних юридичних поглядів у цій сфері громадських відносин. При цьому основна увага буде зосереджена як на виявленні конкретних звичаєво-правових норм, так і на з'ясуванні соціального і правового становища наймита у сфері трудових відносин.

Застосування семантико-прагматичного методу при дослідженні змісту прислів'їв є практично неможливим з декількох причин. Наявні лише обмежені дані щодо побутування прислів'їв та приказок, які стосуються звичаєво-правових відносин наймання сільськогосподарських робітників і самих наймитів, у сфері громадських відносин, та невелика кількість інформації про дійсні умови застосування прислів'їв та їхні контексти [171, с. 83]. Важко визначити конкретних адресантів і адресатів даних висловлювань. Вирішення цих питань є справою подальших досліджень. Тож в цій роботі для виявлення й аналізу народних поглядів на наймитування та звичаєво-праві норми наймання застосовано власне семантичний спосіб дослідження змісту паремій, при цьому ми спиралися на досягнення попередніх дослідників в цій сфері, зокрема, щодо значень та мети прислів'їв.

Аналіз зафіксованих в українських казках та оповіданнях народних уявлень проводиться з метою виявити основні соціальні характеристики та

особистісні риси, приписувані наймиту. Вивчення образу наймита охоплює також наявні у сюжетах казок моделі поведінки та життєві сценарії, враховуючи статево-вікові аспекти. На окрему увагу заслуговують мотиви зв'язку наймита із надприродними силами, володіння ним таємним «знанням». Таке дослідження дозволяє також розкрити уявлення про соціальну справедливість, працю і народні погляди та ідеали щодо звичаєво-правових відносин наймання другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

З'ясувавши основні методологічні підходи до виявлення та аналізу народних уявлень та звичаєво-правових норм щодо інституту наймитування, зафіксованих у текстах українських казок, наймитських і трудових (робітних) пісень та прислів'їв і приказок, можна перейти до виявлення найбільш розповсюджених мотивів стосовно наймитування.

У наймитських піснях поставлена проблема причин наймитування людини. У текстах пісень причиною своїх бідувань наймити називають знедоленість. У соціальних за змістом і характером заробітчанських піснях виняткового значення набув мотив про долю, з яким поєднані уявлення про добро і щастя. Зла, лукава і сліпа доля трактується у наймитських піснях як фатальна неминучість, а виявлення соціальних причин злої долі і стихійна боротьба за її поліпшення С. Грица розглядає як ознаку еволюції народної свідомості [117, с. 22–23]. Поряд з такими еволюційними процесами, спираючись на визначений час запису опублікованих дослідницею пісенних текстів, можна стверджувати й те, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть розуміння соціальних причин знедоленості співіснувало з народними уявленнями про сакральність долі [30, с. 324, 327, 357, 359–362].

Джерела нещастя вбачалися у сфері надприродного, у певному магічному впливі. У текстах пісень наявний образ матері, яка прокляла свою дочку, загубила її долю, не дала їй долі [30, с. 247, 359–360, 363–365, 369–371; 13, с. 250–251]. Важливою особливістю наймитської пісенності є вкрай негативне ставлення до наймитської долі [30, с. 171, 178, 254–255]. Це є характерною рисою наймитських та заробітчанських пісень загалом. У

текстах такий погляд виражають і самі наймити, і їх рідні (мати, брат, діти). Ці образи слугують для ствердження злиденності наймитського життя, небажаності такої долі для людини та прагнення її уникнути, припинити власне наймитування [13, с. 247–248, 251–252]. У народній свідомості сім'я, з якої походить наймит є нещасливою, обтяженою горем, що також підкреслює ідею неминучості наймитської долі [30, с. 300–301, 304]. С. Грица вважає викривальну роль цих творів, побудованих на гострих контрастах, спрямованих на збудження глибокого співчуття до покривдженого трударя, винятково великою [117, с. 20]. В. Білецька та С. Грица в цілому дали вичерпну оцінку характеру художнього вислову і стилю заробітчанських та наймитських пісень. У більшості варіантів пісень ідеться про наймитське життя від першої або третьої особи [87, с. 136]. Це – здебільшого ліризовані оповіді від третьої особи, повернені в минуле, оздоблені паралелізмами, епітетами та іншими поетичними засобами, або ж монологи, пройняті глибоким філософсько-психологічним підтекстом [117, с. 19]. Для цієї групи пісень властива описовість, наявність звертань та вживаність дієслів у минулому й теперішньому часі. Все це дає змогу віднести наймитські та заробітчанські пісні до таких, що у виразній художньо-образній формі здатні втілити народні уявлення щодо наймитування та реалістично показати тогочасне наймитське життя. Отже, у цих піснях простежуються уявлення про зумовленість і неминучість наймитської долі людини від самого її народження. Поряд з тим у народній свідомості вирізняються чіткі уявлення про соціально-економічні причини наймитування, обрання такої долі, зокрема, через малоземелля і безземелля селянських господарств [30, с. 144].

Так само, як і в наймитських піснях, у пареміях можна побачити народне уявлення про небажаність наймитування людини протягом усього її життя: «Гірко старітися в наймах», «Робітниця поденна – то біда безденна» [38, с. 209, 215], «Голод не тітка, найми не свій брат», «Нема гірше як бурлаці: куди не попхнуть, туди й поточиться», «Однією рукою воли поганяє, а другою сльози утирає» [64, с. 55–57]. На негативне ставлення до

наймитської долі, приниженість соціального статусу наймита в громаді вказують наступні паремії: «Розживемся, в пастухи наймемся – все село нам буде винне» [64, с. 57].

Надзвичайно популярним мотивом, пов'язаним із наймитуванням, у народних казках є пошук або віднаходження своєї долі. Народні уявлення про долю були розкриті у дослідженні Л. Мушкетик. Доля дана людині наперед, суджена, але водночас її можна і змінити активним способом, завдяки умінню героя не прогавити сприятливий випадок, діяти сміливо, активно і не відступати перед труднощами. У казці герой, який активно творить добро, тим самим кує собі щасливу долю [203, с. 7]. Так, бідний чоловік, підпросившись у найми на 6 років, знаходить багатство і долю [59, с. 350-351]. Відхід у найми сироти пов'язується із випробуваннями, втратами винагороди за службу, розчаруваннями, але й знаходженням своєї долі, жінки [59, с. 11-14]. А купчиха, ставши наймичкою, відновлює справедливість щодо себе, возз'єднується зі своїми батьками й чоловіком [16, с. 346-347]. В іншій казці жінка посилає свого чоловіка в найми, бо в неї скоро народиться дитина, а грошей нема. Рішення йти в найми мотивується необхідністю піклуватися про дітей. У наймах чоловік знаходить багатство та щастя для своєї сім'ї [59, с. 353-354]. Тобто, якщо для молодого людини наймитування приносить долю: хлопець знаходить собі дружину, багатство, то для одруженого доля й щастя постають як забезпеченість власної сім'ї та повернення до неї.

Чи не найважливішим етапом в житті тогочасного селянина було створення власної сім'ї. Це – одна з найважливіших віх процесу соціалізації особистості в українській традиційній культурі. Тож зрозуміло, що у народній свідомості проблема пошуку собі пари наймитом / наймичкою мала велике значення, що й відбилося у наявності парувальних мотивів у заробітчанському фольклорі [13, с. 244-269; 30, с. 161-166, 263]. Потрібно з'ясувати ту роль, яку за народними уявленнями відігравало наймитування в житті молодого людини на порозі шлюбу.

Уявлення про вплив наймитування на долю хлопця можна розкрити, дослідивши групу наймитських пісень, об'єднаних темою вислуження наймитом хазяйської дочки. Тау тематичну групу виділила В. Білецька [87, с. 148–149]. Спираючись на дані етнографічних спостережень щодо наймитування і приймацтва, наведені у попередньому розділі, можна розглядати цей мотив і як відображення дійсності, і як вираження народних уявлень про те, що молодий наймит в результаті своєї важкої праці отримав змогу одружитися, та розкрити його сутність. Це дозволяє також розширити коло пісень, в яких зустрічається такий мотив [30, с. 310]. Однак, у піснях трапляються й мотиви нещасливого кохання, відсутності взаємності у почуттях або ж неможливості одружитися, чи нещасливого сімейного життя через перебування у чужих краях [13, с. 255–267; 40, с. 207–214]. Тобто на основі наймитських пісень простежується народне уявлення, за яким наймитування мало дати хлопцеві можливість заробити певні кошти для того, щоб засватати дівчину, зіграти добре весілля і розпочати ведення власного господарства.

Зовсім протилежними в цьому відношенні є погляди на роль наймів для дівчини. У народній поетичній думці становище наймички було пов'язане з прискіпливими поглядами оточення, сторонніх їй людей. Наймичка виступає як об'єкт пліток. Ці плітки стосуються не тільки того, як наймичка виконує свою роботу, але й її дівочої честі [30, с. 114–119, 242, 251].

У наймитських та заробітчанських піснях поширені виключно мотиви «віддавання», «вирядження» дочки в найми, в тому числі всупереч її бажанням, під тиском економічних чи сімейних обставин [30, с. 309–390]. За сюжетом пісні [30, с. 337–338; 33, с. 141] батьки віддають в найми свою доньку, беручи завдаток в наймача при цьому. Простежується народний погляд, за яким батьки вирішували віддавати свою дитину в найми навіть поза її власною волею.

У заробітчанській пісенності наймитування для жінки зображено як таке, що знедолює усе її життя. Це – дівчина, яка стоїть на порозі шлюбу, але

має дурну славу [30, с. 285; 13, с. 257–267]. Це й мати, яка не може приділити своїм малим дітям уваги, не може дати дітям щасливу долю. У піснях наголошується нереалізоване соціальне завдання жінки-наймички – вона не народила й не виростила власних дітей [30, с. 260, 286–290].

Отже, для дівчини й жінки наймитування за народними уявленнями, зафіксованими у фольклорі, було вимушеним актом, небажаним, який негативно відбивався на її сімейному і громадському становищі.

Важливо відзначити, що в наймитських піснях своєрідно знайшли втілення традиційні уявлення про поділ праці на жіночу і чоловічу, а також допоміжний характер дитячої праці [30, с. 159–162; 33, с. 137].

На окрему увагу заслуговують соціально-рольові уявлення щодо наймитування, представлені в народних казках. За цими уявленнями наймитування передбачає переміщення у просторі, відхід у чужі краї і здійснюється, як правило, особами чоловічої статі (чоловіками, синами), інколи усією сім'єю, лише зрідка – жінками. Зокрема, у казці «Про хлопця-сироту» важливе значення мають для парубка-наймита мандрування. Саме у ходіннях герой знаходить і роботу, й розчарування, й дружину, та вирішує складні завдання, поставлених перед ним дядьком і паном [59, с. 11–14]. Так само і в казці «Як пастух наговорив повний мішок» вказано, що в пошуках роботи герой зайшов «далеко в чужину» та найнявся за умови, що пан віддасть йому свою дочку за дружину в якості платні [21, с. 330]. Аналіз мотиву ходіння, відходу, мандрування у казках дає можливість переоцінити сенс відхожого промислу для селянства. У поглядах дослідників другої половини XIX – початку XX століть селянський відхід називається скитанням, оцінюється як нераціональний, непродуктивний, безглуздий [37; 207, с. 62; 240, с. 278]. Однак, аналіз казок дає змогу виявити народні погляди на відхід як на спосіб пошуку щастя, неодмінну складову зусиль селянина для забезпечення свого добробуту. У казці «Про хлопця сироту» відхід з дому в чужу сторону розглядається не просто як можливість кожного чоловіка, але і як його обов'язок [59, с. 13]. Це відповідає уявленням

традиційної культури про активність та мобільність чоловіків і пасивність та статичність жіноцтва. Так само й у новелі «Про наймита, що служив за три слова» чоловік іде від нещасливого сімейного життя і злиднів на чужину в найми та щасливо повертається через 18 років, маючи багатство, досвід, повагу і возз'єднується зі своєю дружиною та сином [36, с. 291–297]. У казці «Про морського царя та його дочок» помітним є уявлення про те, що відправившись у чужі далекі краї, чоловік може набути багатства, так само як це робив його батько [59, с. 17]. У казці «Про двох братів» бідний брат залишає дружину з дітьми вдома, а сам іде на заробітки. І так само на чужині знаходить свою долю, багатство, матеріально забезпечивши власну сім'ю [59, с. 45–48]. Рід занять наймитів теж відповідає уявленням про статево-віковий поділ праці: «найнялися у пана на службу: чоловік був за економа, жінка за кухарку, а діти пасли вівці» [21, с. 293].

У народних казках простежуються й уявлення про наймитування як таке, що більше пасує певному віку людини, зокрема молоді. У казці «Про Тром-сина» герой з Божого благословення, ставши на порі, йде в найми [59, с. 337–378]. В іншій казці є вказівка й на те, коли має завершуватися наймитування: батько героя просить відпустити його, вказуючи господарю на те, що «сина вже женить пора, а він ще й досі в наймах» [59, с. 368–370]. У казках наявне й уявлення про те, що старі люди не здужають самі заробити собі хліба, на відміну від дітей та дорослих, які йдуть у найми задля цього [59, с. 59]. У народних казках трапляється й уявлення про значення наймів для навчання молоді ремесла. Так, відряджаючи героя з хати в найми, його батько хоче, щоб він вивчився якогось ремесла (кравецтва, шевства, ковальства) [12, с. 259–260]. Ще більш поширеним є уявлення про те, що наймитування дає молодій людині досвід, необхідний для самостійного дорослого життя. Наприклад, в одній казці батьки побачили, що з їхнього сина не буде нічого і нагнали від себе у світ, «аби чужі люди навчили його розуму» [21, с. 330].

Поширеність та узвичаєність інституту наймитування в найрізноманітніших сферах діяльності українців простежується в жартівливому, викривальному та повчальному сюжеті казки, в якому жінка, не бажаючи полишати веселе життя сповнене розваг, найняла куму, щоб плакати за її померлим чоловіком [23, с. 180].

У народних пареміях тематика наймитування так само найтіснішим чином переплетена з темами недолі, неволі й бідності. Образ наймита в них фактично прирівнюється до образу бідняка. При цьому слід зазначити, що в дійсності наймитування було переважною долею саме бідних прошарків селянства, хоча за певних умов у найми могли відправитися і представники заможніших прошарків селянства. Така особливість паремій є важливою для з'ясування соціального статусу наймита і ставлення до нього. Ґрунтовні узагальнення у вивченні відповідної групи народних прислів'їв та приказок належать М.Пазяку. На думку дослідника, в прислів'ях не тільки відображена атмосфера соціального поневолення трудових мас у феодальному й капіталістичному суспільстві, а й висловлено опір і протест проти гноблення. Цикли паремій на опорні слова «бідний», «убогий», «мужик» («хлоп»), і «багатий», «багатство», «пан», де вони виступають у зіставному плані (парами: бідний – багатий; мужик – пан і под.), складають справжній арсенал багатовікового досвіду трудових людей [211, с. 146].

М. Пазяк, розглядаючи сукупність паремій зі словом «бідний», виділяє такі мотиви, як тяжка праця на господарів, беззахисність, самотність і безпомічність. Виділено прислів'я, в яких фігурують образи наймитів і бурлаків. Одним із джерел таких прислів'їв були й наймитські пісні. У прислів'ях знайшли свій вираз погляди на наслідки наймитування – цілковите зубожіння, утворення прошарку бездомних людей, жебраків. Народна творчість з уболінням і симпатією відтворює долю бідняка, підкреслюючи його високі моральні якості, оберігаючи його людську гідність. З протилежних позицій зображена постать багатія. Так, прислів'я із стрижневим словом «багатий» акцентують на таких рисах, як скупість,

жорстокість і нечесність. Багатого всі знають, на його боці закон, бо він може підкупити суд [212, с. 146–147]. Доречним виявляється погляд дослідника на прислів'я як такі, що правдиво відображають життя бідноти, наймитів.

Прислів'я та приказки донесли в своїх мотивах сукупність народних поглядів на наймитування, його причини, матеріальне, правове та соціальне становище людини в наймах. При цьому в народних пареміях виразніше аніж у наймитській пісенності проступає розуміння соціальних причин знедоленості українського селянства.

У прислів'ях переважно трапляється погляд про зумовленість наймитування економічними обставинами: «Недостатки гонять з хатки», «З роскоші не йдуть у міхоноші», «Голод не тітка, найми не свій брат», «Хто в службі не бував, той і нужди не видав», «Не з одної печі хліб їв» [64, с. 55–57], «Шасть батька в напасть, а діти по наймах» [39, с. 209]. Як вже зазначалося, явище наймитування у прислів'ях асоціювалося з бідністю: «Холодна роса, а наймичка боса», «Бідному в житті тільки робота та скорбота» [64, с. 29].

Уявлення про обумовленість наймитування тяжкою бідністю чітко простежується й в українських казках. «Був-жив бідний Іван. Мав десятеро дітей, але не мав чим їх годувати і пішов просити роботи у пана» [21, с. 350] – ось типова зав'язка сюжету казки стосовно наймитування. Найми і відробітки згадуються у сюжетах казок як засіб подолання тимчасової або постійної матеріальної скрути. Наймитування розглядається як таке, що супроводжує життя бідної людини, є її неодмінним атрибутом. Поряд з тим у казках можна виділити уявлення про те, що в результаті наймитування можна облаштувати власне господарство і більше не займатися чужою роботою. Приділивши значну увагу мотивам тяжкої бідності, Іван Хланта розглядає їх як реалістичні картини та риси художнього узагальнення долі бідного селянства у соціально-побутових казках [266, с. 98].

Однією з найважливіших проблем цієї частини нашого дослідження є ставлення наймитів до свого становища та громадська оцінка соціального

статусу наймита. Досягненням вітчизняної науки повоєнного періоду щодо цього питання є розкриття мотивів протесту і пошуків справедливості в наймитських і заробітчанських піснях. Ці мотиви виражаються у таких формах, як апеляція щодо несправедливості свого становища, скарги наймита на свою гірку долю у наймах, прагнення полишити роботу, втекти з наймів. Водночас можна простежити переважання мотивів примирення з наймитською долею, виконання всіх завдань хазяїв наймитом, не зважаючи на втому, погане ставлення господаря до наймита тощо [30, с. 258, 259, 332–334, 335, 337]. При цьому виразниками таких поглядів у піснях є не опозиційні щодо наймитів «люди», «господарі», «багачі», а самі наймити та їхні батьки. Цей факт є підтвердженням прийняття наймитами свого становища у суспільстві та в трудових відносинах.

Лаконічність прислів'їв та приказок, яка є їх характерною особливістю, дає в цілому небагато матеріалу для узагальнення образу наймита у них. Усі наведені вище дані джерел показують наймита як людину нещасливу, обтяжену матеріальною скрутою і змушену важко працювати на інших, що однак не приносить йому добробуту. Мотив тяжкої праці вказує на працелюбність як суттєву рису наймита. Образ господаря в прислів'ях ще менш виписаний і постає як протилежність наймита. Характерними рисами цього образу є ледарство, скнарість, несправедливість відносно наймита [38, с. 208–211, 214]. Варто зазначити, що ці образи є не лише вираженням поглядів селянства на відносини наймання, а й дають сучасному досліднику народної культури певне відображення дійсності другої половини XIX – початку XX століть. Оскільки прислів'я є джерелом формування етико-правових та й ширше – світоглядних уявлень, то вони були покликані виконувати пізнавальну та виховну функції, формувати належні морально-ціннісні основи тогочасної особистості. Наявні в пареміях світоглядні уявлення могли частково сприяти формуванню соціальних ролей, так само як і поглядів на наймитську долю і відповідного ставлення до неї (небажаність, намагання її уникнути).

Прислів'я вказують на певний рівень усвідомлення наймитів як окремої соціальної групи у селянському середовищі: «Батрак батрака бачить здалека» [38, с. 208].

У цілому, за народними уявленнями, представленими у казках, простежується переважно позитивне ставлення, симпатія до героя, який є наймитом і бідняком, ідеалізація його здібностей і моральних якостей, однак, до самого явища наймитування переважне ставлення є негативним. Так, у казці «Про яйце-бельце» простежується уявлення про те, що служба в інших людей – це не справа багатих, з цього тільки «будуть сміятися». Цікавим є також звертання батька до сина, щоб він пішов у найми. Син має підкоритися цій вимозі, хоча й не згодний [59, с. 15–17]. Негативне ставлення до служби як до соціально низького заняття простежується і в оповіді, поданій Б. Грінченком [16, с. 255–256]. За народними уявленнями соціальна позиція наймита окреслена досить чітко у селянській громаді, як і становище інших щодо нього. Принижений соціальний статус бідного наймита зафіксований у народній казці «Біля райських воріт» [21, с. 404–405]. У казці «Про Діда (Бога)» священник вирішив пасти сільську худобу, тому що вважав, що пастух бере забагато платні за цю справу. У цій казці висловлюється думка селян, що священнику буде соромно пасти худобу. Та й зароблені таким чином гроші в нього вкрали, а сам священник зробився старцем [59, с. 333]. Тобто чітко простежуються уявлення про необхідність дотримуватися відповідних своєму статусу заняття і способу життя.

Уявлення про принижене соціальне становище наймита спостерігається і в низьких моральних якостях і вчинках, що приписуються наймитам в окремих казках. Наймити можуть бути представлені і як погані герої, наділені негативними моральними характеристиками та здатні до нищих вчинків. Наприклад, у казці «Про дівчину, що як кашляне, то золото паде, а як заплаче, то жемчуг сиплеться» наймичка видає себе за наречену царя, позбавляючи зору і прирікаючи на смерть справжню наречену, свою хазяйку. Образу наймички тут приписуються такі риси, як хитрість,

підступність. У зговір вступає й кучер, отримавши за це гроші від наймички [59, с. 30–31].

Наймитування в одних випадках пов'язується з мандруванням, із подорожжю з чарівними пригодами, які призводять до певних позитивних чи негативних ситуацій. У народних казках відхід у найми, залишення рідної домівки досить часто пов'язується із подальшими трагічними подіями, коли гине або сам наймит або близька йому людина. Загибель героя-наймита відбувається внаслідок його вбивства при поверненні із заробітків, мотивом якого виступають зароблені кошти [251, с. 340–341]. У новелі «Наймит, що служив за три слова» [36, с. 291–297] можна виділити уявлення про небезпеки, пов'язані з відходом у найми. Небезпека, з одного боку, пов'язується із беззахисністю життя і гаманця наймита у дорозі перед розбійниками та шахраями, із втратою пильності внаслідок пияцтва, що могло привести до біди, а з другого боку, небезпека стосується відчуження від своєї сім'ї та втрати становища у громаді.

Відхід у «чужу сторононьку», «між чужії люди», бідування на чужині або й не на чужині, в тяжкій роботі, повернення додому з незначним заробітком або й без нього, знуцання зі знедолених трударів – найпоширеніші тематичні картини заробітчанських пісень [117, с. 17]. Ці мотиви також споріднюють наймитські і чумацькі пісні [40; 69]. Мотиви перебування на чужині, відірваності від власних батьків проявляються як болючі переживання і в жіночих наймитських піснях [33, с. 140–141]. Такі мотиви є надзвичайно важливими для визначення соціально-правового статусу наймита та з'ясування факторів, які вплинули на формування його громадського становища.

Життя і праця в далекій стороні, на чужині тематично пов'язана з мотивами туги за рідними і близькими, розлукою з ними [30, с. 281, 283, 284, 286–288, 292, 294, 318]. Віддаленість наймита від своєї родини або відсутність її, сирітство наймита [30, с. 198–202] (у наймитському фольклорі ці явища фактично ототожнюються через використання одних і тих самих

художніх засобів) були одними з головних причин низького соціального становища наймита на чужині. Такі мотиви простежуються і в народних пареміях: «Бурлак, як сирота: коли біла сорочка, тоді і свято». Це прислів'я не тільки характеризує матеріальне становище наймита, порівняння бурлака із сиротою може допомогти в окресленні соціального статусу наймита у громаді. У цьому випадку слово «сирота» несе одночасно соціальне навантаження, таке ж, як і в заробітчанській пісенності. За прислів'ям «Як заїде в чужину, то хоть бородатий, але сирота» [38, с. 256] можна пояснити сутність такого «сирітства». Дійсно, в пареміях простежується погляд на наймита як на чужинця: «Прийшов збоку та взяв строку» [38, с. 211]. Приналежність до роду, до родини, тісний зв'язок з нею були дуже важливими для тогочасної людини, забезпечуючи їй соціальний захист і надаючи певний статус. Особливо важливим це було для молоді, яка, не будучи одруженою, не мала повних прав у громаді. У заробітчанських піснях (за одним із сюжетів дочка-наймичка не має звістки від матері і навпаки [30, с. 283, 286, 320]) окреслена ідея відсутності контролю родини над своїми членами, обмеженості прав «на чужині».

Однак, уявлення про сирітство наймита має і пряму відповідність реаліям життя українських селян у другій половині XIX – на початку XX століть. Наймиткування у казках сприймається і як можливий життєвий сценарій для сиріт, котрі нічого не мають. У казці «Три брати і Бог» в найми йдуть сироти, бажаючи потрапити до доброго хазяїна. Їх приймає до себе за дітей хазяїн старий дід, обіцяючи оженити їх, дати землю й хату, коли прийде час [59, с. 355–356]. У цій казці оминається опис самого приймацького життя із названим батьком, а одразу дається його результат: названий батько допомагає синам облаштувати власне сімейне господарство, виступаючи для них сватом. Тобто, в цій казці максимально лаконічно відображено один із соціальних інститутів селянства – приймацтво, яке мало на меті убезпечити соціалізацію дітей в селянському середовищі, в тому числі їхнє матеріальне становище, виховання та створення ними власних

сімей. Мотив наймитства-приймацтва є доволі розповсюдженим у казках. Пов'язаним із цим є сюжет казок, за яким герой чи героїня йдуть у найми до тих, хто порятував їм життя [59, с. 66–67]. Герой казки «Про Лева – купецького сина» пішов у прийоми до незрячих баби й діда, став їм сином і пастухом. Наймання пов'язується із прийняттям до сім'ї за сина [59, с. 304–307]. Водночас приймацтво містило в собі й конфліктну складову (приймак міг керуватися, перш за все, власною матеріальною вигодою, а не сімейними почуттями й обов'язками перед батьками, як рідні діти), що також знайшло відображення у народних казках [23, с. 174–177].

Наймитську працю слід розглядати як особливий різновид праці, з яким пов'язані специфічні уявлення та цінності, відображені у тогочасних джерелах. Серед таких уявлень розглядається вплив наймитування на матеріальне становище наймита та його родини. При цьому, як і у випадку статичності-динамічності наймитства, характер цього впливу виявляється різнобічним, навіть протилежним за уявленнями, зафіксованими в різних типах джерел. За народними світоглядними та звичаєво-правовими уявленнями простежується і вплив наймитування на вибір шлюбної пари, сімейне життя, взаємозв'язки наймитства та приймацтва. Зв'язок наймитства із мандрюванням та його вплив на життєвий сценарій чітко простежується у частині проаналізованих джерел поряд із статичністю наймитського життя в іншій частині. Наймитування у народній свідомості пов'язується із бідністю та варіантом заробітку.

За народними світоглядними уявленнями, зафіксованими зокрема у прислів'ях та приказках щодо наймита з властивою їм лаконічністю розкривається його тип особи, народний образ, з яким загалом пов'язані негативні емоційні стани: приреченість, відчуженість, безнадія, відчай, гнів, розчарування, переживання болю, страждань. Поряд з тим, виявлено й певні позитивні уявлення, пов'язані зі сподіваннями на краще. Зокрема, піклування як про власне життя, так і про благополуччя рідних, а особливо дітей, прагнення справедливості у відносинах з господарем, рівності роботи та

платні за неї виділяються серед ціннісних орієнтацій наймита. Невід'ємною соціально-майновою характеристикою образу наймита у народних пареміях виступає бідність. Його моральну та професійну характеристику можна означити поняттям працьовитості, хоча у ставленні до своїх обов'язків проявляється і втомленість, виснаженість, байдужість, неприязнь, лінь.

На основі дослідження звичаєво-правових уявлень та норм, відображених у джерелах, можна стверджувати, що у свідомості селянства принизливе становище наймита було очевидним і невідворотним явищем. Значення поширеності у фольклорі цих уявлень про тяжке життя наймита – попередження, спрямоване на відвернення подібної долі. Громадська думка подібним чином намагалася застерегти людину від обрання такого життєвого шляху. Наймиткування як етап соціалізації особистості могло й схвалюватися, тоді як наймиткування протягом всього життя дістало дуже негативну оцінку у народних поглядах, розглядалося як відхилення від норми. Це явище приймалося як нормальне, припустиме й необхідне тільки з економічних міркувань: відсутність іншого шляху для малоземельного і безземельного селянства в забезпеченні своїх життєвих потреб. Але в морально-етичному плані зображення наймитської долі мало відверто негативне забарвлення. Протиставлення образів наймита і господаря мало не тільки соціальний, але й глибокий світоглядний зміст. Господар, який мав свій статок з власної землі, здатний забезпечити добробут власної родини – норма, певний громадський ідеал, тоді як наймит є його протилежністю. Наймитська доля може викликати співчуття, але є небажаною і засудженою у свідомості селянства.

4.2. Звичаєво-правові уявлення та норми щодо відносин наймання та найманої праці

Основна увага у проведеному дослідженні народних світоглядних уявлень за джерелами належить виявленню та аналізу тих уявлень, які пов'язані з найманням робітників саме як різновидом звичаєво-правових

договірні-зобов'язальних відносин українців другої половини XIX – початку XX століть.

Чи не найважливішим мотивом заробітчанської пісні є наймитська праця. Саме довкола роботи наймита розгортається фактично кожний сюжет наймитської пісні. Ця робота характеризується як така, що забирає в наймита багато часу і сил. Наймит працює «зранку» до «темної ночі», в суботу і в неділю, не маючи вихідного дня, повертається додому ледь «ноги тягнучи» [30, с. 307, 310]. Без краю довгий робочий день наймита в полі за оранкою або біля худоби збільшується додатково працею вдома у хатньому господарстві [87, с. 147].

Повсюдно трапляються уявлення про сумлінну працю наймита в господаря та необхідність справедливої винагороди за неї. Чітко виділеними є народні погляди на службу, її строки та відплату за неї [59, с. 11–14, 30; 12, с. 259–267; 21, с. 334]. Цей аспект пов'язаний із нормами трудових відносин селянства, за якими сумлінність і працьовитість схвалюються і мають бути відповідно нагороджені, а лінощі та ухиляння від своїх обов'язків – покарані. Саме такі уявлення яскраво показано в метафоричній формі у казці «Воли і цап» [21, с. 68–69]. Ідеал винагородження наймита за службу проявляється в народних казках і шляхом засудження негативних рис господаря, такі як скупість, пихатість, через що в нього довго ніхто не наймитував [21, с. 348]. Контрастність образів наймита і господаря, надання останньому негативних рис детально проаналізував І. Хланта [266, с. 101]. На основі казкового фольклору можна розкрити уявлення про працю як неодмінну складову життя людини традиційної народної культури. Потреба в праці є і в героя, який іде наймитувати, і в господарів, які приймають його на роботу. Ідеалом сумлінного наймита можуть вважатися чарівні слуги, яких дала герою однієї з казок вдячна гадюка за її врятоване життя. Вони виконують без заперечень усі накази [59, с. 54].

Відповідність наймитської пісенності повсякденній дійсності українського села другої половини XIX – початку XX століть не підлягає

сумніву. На основі вивчення наймитських та заробітчанських пісень перед дослідником відкривається тогочасний світ, сконструйований в результаті колективного та індивідуального досвіду народу. Необхідно зауважити властиву для текстів наймитських та заробітчанських пісень різноманітність оцінок життя, праці та особистості наймита / наймички. Розбіжності поглядів наймитів та їхніх господарів у наймитських піснях вдало підмічено С. Й. Грицою. Дослідниця відзначає, що своїм підтекстом пісні заперечують несправедливі судження про наймита. Наймит працює зранку до ночі, від утоми падаючи з ніг, а люди кажуть, нібито він напився; рано-вранці він повертає з поля, а люди кажуть, що з гуляння [30, с. 144, 146; 117, с. 20].

Разом з тим роль подібних висловлювань виходить за межі самої констатації розбіжностей, протиставлення позицій наймита і господаря, що «в основі має класове протиставлення» [87, с. 143]. Такі пісенні тексти, з одного боку, можуть допомогти у справі визначення соціального й правового становища наймита відносно хазяїна і громади, зокрема, переважання думки господаря та позиції громади над наймитською думкою. З іншого боку, в даному разі наголошується на об'єктивній наявності чинників, які можуть призвести до конфлікту у відносинах наймання працівників. До таких чинників якраз і належать неузгодженість позицій наймитів та наймачів, а також можливе несумлінне виконання наймитом своїх обов'язків, пияцтво. Відповідно у наймитських піснях розкриті й ситуації несправедливого ставлення господаря до робітника в наймах та вразливості позицій наймита в можливих конфліктах, вирішення яких відбувається не на користь останнього. У досліджених фольклорних текстах виразно проявляється суб'єктивний характер моральної оцінки вище окреслених життєвих випадків.

Близькими за сутністю до означених вище текстів наймитських пісень є прислів'я з опорними словами «слуга», «служити». Служба зображується в них як гірка неволя, нестерпне поневіряння, що часто вело до втечі [210, с. 11–12]. Найтяжчою була праця не на своїй ниві, а в чужих людей, вона

тривала весь світловий день, під сонячною спекою, тому в прислів'ях звучать мотиви нарікань на гірку долю жінок-заробітчан. Тяжкою працею була й молотьба. Заможніші селяни наймали молотників. Прислів'я зображують і їхню тяжку роботу («Бодай ніхто не діждав ціпом заробляти!», «Від ціпа в спині сіпа», «Доки на току ціп, доти на столі хліб») [211, с. 45].

Українські прислів'я, на думку М. Пазяка, стверджують вічну істину про працю як основу людського життя, але в них чути й гірке нарікання на підневільну працю на багатих («Доробився хліба, аж зійшов на діда», «На чужій роботі не забагатієш, а згорбатієш», «Білі руки чужу працю люблять») [212, с. 108]. Поряд з тим у наймитських та заробітчанських піснях постійно наголошується на тому, що робота для наймита є «чужою роботою», «чужим ділом» для «чужих людей», до того ж виконувати таку роботу наймит «змушений»; ставлення наймита до своєї праці: «Чужим людям годжу, догоджаю, / А сам, бідний, нічого не маю» [30, с. 245–247, 284, 307].

Варто зазначити також і те, що в наймитських та заробітчанських піснях фактично наявна негативна залежність: як би сумлінно не виконував наймит своєї роботи, як сильно він не втомлювався б, все одно в очах «господарів» і «людей» він є ледарем, не має гарного харчування і взагалі сповна відчуває на собі негативне ставлення оточення. Отож справедливо перед дослідником постає запитання: чи не впливали такі уявлення в наймитських піснях, які, безумовно, поділялися наймитами як адресантами даних висловлювань на якість виконання ними робіт, на фактичне ставлення наймита до праці? Однак, у групі наймитських пісень, об'єднаних темою виряджання дочки або сина у найми, висловлюється батьками або й самими наймитами думка, що сумлінна праця викличе позитивне ставлення «людей» до наймита [30, с. 318–333]. У казці «Дідова дочка та бабина дочка» дівчина, яка пішла в найми, майже задурно прослужила в господаря, але завдяки своїй працелюбності, щирості та співчутливості чарівним шляхом отримала багатство. У цій та подібних казках простежується уявлення про те, що відправивши з дому в найми дочку, можна позбутися видатків на її

утримання. Баба (мачуха) мотивує необхідність відходу дочки тим, що вона ледача і даремно їсть хліб вдома [59, с. 66–67]. Водночас у казці можна побачити симпатію до працелюбної дівчини та народне уявлення про неодмінну винагороду за таку працелюбність, старанність і слухняність. Тож у даних джерелах відображається народне уявлення про обов'язок наймита виконувати покладену на нього господарями роботу, що є частиною звичаєво-правового інституту наймитування. Обидві позиції можуть бути в одному й тому ж фольклорному тексті, причому друга заперечує першу [30, с. 318–319]. Це вказує на наявність глибокої суперечності, яка могла служити причиною конфліктів між наймитами та господарями у сфері трудових відносин.

Особливу увагу варто приділити оцінці праці наймита у прислів'ях і приказках. Мотив наймитської праці та ставлення до неї знайшов у них своє яскраве вираження. У народних поглядах, лаконічно виражених прислів'ями і приказками, висловлена чітка переконаність в тому, що не можна нажити статок, перебуваючи в наймах: «Доробився хліба, аж зійшов на діда», «Робила цілий вік панам, та, мабуть, ляжу, як кістка, гола», «Та допіру робота: ціле життя роби, а на старість милостиню проси!», «На цій роботі не збагатієш, а згорбатієш» [64, с. 59–60]. Дана група прислів'їв вирізняється сатиричним акцентом.. Праця наймита сприймається як дуже важка, виснажлива, до характеристики цієї праці вживаються поняття «важка», «чужа», властиві й для текстів наймитських пісень: «Побила лиха година – ота чужа нива та позичений серп», «В чужій кошарі овець не розведеш», «За чужою роботою й світу не бачить», «Панської роботи не переробиш» [64, с. 39, 56–57]. Однак, як і в заробітчанській пісенності та народних казках, виражається переконання про невідворотність й обов'язковість виконання наймитом своєї роботи: «Найнявся, як продався», «Найнявся – як продався, роби, як віл», «Найнявсь – як продавсь: мусиш робити» [38, с. 209]. За звичаєво-правовими уявленнями, представленими в народних пареміях, становище наймита на службі є вкрай нерівноправним. У прислів'ях, так

само як і в наймитській пісенності, виявлена панівна думка про повну підлеглисть наймита волі хазяїна, його безумовну підпорядкованість і залежність: «Панським наєм – підданим ярем», «Служить погано, а прислужуватися ще гірше» [38, с. 209–210], «Слуга на відслужі, як пес на мотузі» та інші [64, с. 55–57]. За народними прислів'ями взагалі соціальне становище наймита є принизливим, навіть зневажливим: «Не довернешся – б'ють, перевернешся – б'ють», «З хазяйської правди наймитові очі лізуть» [64, с. 55–57]. В цих пареміях можна простежити мотив неволі у наймах, однак під цим розуміється перевага думки хазяїна над наймитською волею: «Господар слугі не викає» [38, с. 210]. На думку П. Чубинського, прислів'я «Найнявся, як продався» вказує на безумовну підпорядкованість наймита господарю [271, с. 77].

Пріоритет позицій хазяїна і громади над наймитською позицією серед інших чинників можна пояснити й тим, що наймит перебував на чужині, поза власною родиною, по відношенню до них наймит був чужаком. Це обумовлює і залежність наймита від громадської думки [30, с. 332–333]. Обмеженість прав наймитів, їхнє принизливе становище виявляється у такій деталі сюжету наймитських пісень, як вихід «за ворота» або «з хати» [30, с. 283–290, 315]. Тобто за цим уявленням наймиту було небажаним показувати своє невдоволення господарям, жалітися.

Про усвідомлення народом певної міри взаємозв'язку і навіть взаємозалежності багатих господарів і бідних селян, які йшли до них у найми, свідчать приказки, записані І. Франком у селі Нагуєвичі: «Богач з бідного живе» та «Багатий до бідного літом, а бідний до багатого взимі» [190, с. 35]. Остання з цих приказок відображає типову для пореформеного періоду ситуацію, за якої бідні селяни взимку та ранньою весною зверталися до заможніших односельців з потребою в коштах, які зобов'язувалися відпрацювати згодом. Час для таких відробітків звичайно наставав влітку, коли заможні селяни, у свою чергу, потребували додатковою робочою силою для проведення польових робіт, особливо збирання врожаю. Допомого-

обмінний характер таких відносин визначається очевидною нерівноправністю сторін, що виявлялася в збільшенні матеріальної залежності бідняків, а не в покращенні стану їхніх сімейних господарств.

Звичаєво-правові уявлення та норми щодо наймання робітників закріплені в українській народній творчості другої половини XIX – початку XX століть. Підтверджено те, що паремії є джерелом формування народних юридичних поглядів, оскільки у проаналізованих прислів'ях і приказах зафіксовані основні елементи звичаєво-правового договору наймання сільськогосподарських робітників у другій половині XIX – на початку XX століть: права та обов'язки сторін, термін і характер виконуваних робіт, умови платні.

Серед звичаєво-правових уявлень українців, представлених у джерелах, особливе місце належить уявленням про договір між наймитом і господарем. За народними поглядами прийняття цього договору має добровільний характер, а його виконання є обов'язковим. Відхід від такої практики викликає осудження, а порушник неодмінно зазнає покарання. Так, у казці «Про сонце, море, Юрія й Петра» головним героєм виступає бідний парубок, який пішов у найми. Служба в хазяїна показана як спосіб забезпечення власного життя. При цьому мотив наймання у даній казці збагачений уявленнями про договір, його термін, обов'язки наймита, розмір винагороди за службу [59, с. 7-11; 21, с. 305, 308-310]. Умови можуть навіть бути об'єктом гумору [4, с. 200-201]. В іншій казці «Ох або чорт» чоловік вирішує віддати свого сина в найми через бідність: щось заробить і хліба вдома не їстиме. Він наймає хлопця до зустрічного чорта Оха, при цьому укладається усний договір, з яким оговорюється платня й утримання, батько бере завдаток, а по закінченню терміну наймів (один рік) і решту грошей. У цих договірних відносинах синові відводиться виключно пасивна роль, по суті герой-наймит є об'єктом договору. Йому вдається піти з наймів, лише вдавшись до хитрощів [59, с. 368-370]. Так само у казці «Про морського царя та його дочок» простежується уявлення про те, що батько розпоряджається

долею свого сина, може відправити його в найми [59, с. 17]. Хоча серед сюжетів народних казок є й такі, за якими син з власної волі залишає батьківську сім'ю і вирушає в дорогу, наймаючись у фільварок [11, с. 53]. Народним ідеалом у казках все ж виступає такий договір, за яким наймит отримує належну платню, а сам договір наймання укладається на рівноправній і добровільній для обох сторін основі. Зокрема, у одній з народних казок герой-наймит самостійно обирає, чи продовжувати йому службу в хазяїна ще на один рік після завершення терміну попереднього договору, і так само обирає чи погоджуватися йому на запропоновану платню [36, с. 291–292]. У разі порушення умов договору наймитом під час його служби хазяїн міг його відправити від себе, позбавивши платні [23, с. 210]. Уявлення про складові частини договору наймання присутні в казках у більш чи менш розгорнутій формі, включаючи взаємні зобов'язання наймита і господаря. Зобов'язання господаря перед наймитом можуть мати побутовий характер (одяг, їжа, платня за певну роботу), а можуть певні моральні зобов'язання (навчити жити по правді, виховати, жити по правді). Зобов'язання наймита зводяться до чіткого виконання усіх завдань господаря. Поряд із побутовими завданнями можуть бути і фантастичні.

Парубок, який найнявся як пастух, взаємодіє з надприродними силами, що повністю відповідає зафіксованим дослідниками народної культури тогочасним уявленням про пастуха і «таємні» знання, якими він володіє. За допомогою палиці наймит-пастух може збирати всіх звірів і гадів. Так, він зрештою змушений віддати вовку обіцяного святим Юрієм коника. Наймит не відступає від умов договору, коли втручання святих Юрія й Петра знищує його винагороду за працю, але й не продовжує службу [59, с. 7–11]. Мотиви контактів наймита з надприродними силами та отримання «таємних» знань, які допомагають йому здобути щастя, простежуються і в інших казках [11, с. 53–63; 23, с. 193–196; 59, с. 368–370].

У тогочасній заробітчанській пісенності важливе місце посідають мотиви, в яких представлені уявлення українців, пов'язані з харчуванням

наймитів та оплатою їхньої праці. Скарги на погані харчі також є дуже розповсюдженим мотивом наймитської пісенності. До не менш поширених належить також мотив вислуги за певний період [13, с. 249, 251–252; 87, с. 147–148]. Судячи з виявлених народних поглядів, представлених у фольклорних текстах, платня та харчування наймита розглядаються як його невід’ємні права, порушення яких рішуче засуджується в піснях за допомогою викривальних засобів, іронії над господарями [30, с. 136–171]. Крім того, в заробітчанській пісенності фігурують обставини життя наймита в господаря, термін його служби. Отже, у звичаєво-правових уявленнях, зафіксованих у наймитських та заробітчанських піснях, знайшли своє відображення договірні складові частини інституту наймитування та окреслені основні проблеми, пов’язані з дотриманням відповідних звичаєво-правових норм.

Однак, ще більш безпосередній зв’язок з традицією наймитування другої половини XIX – початку XX століть та відображенням основних складових відповідних договірно-зобов’язальних відносин простежується в трудових (робітних) піснях. За твердженням М. Грушевського, з текстуальної сторони ці «пісні носять сліди дуже пізнього часу – праці на поміщицьких ланах, заробітчанських плантаціях» [122, с. 106]. Тож аналіз косарських, гребовицьких (гребецьких) та жниварських пісень вимагає особливого підходу та звернення дослідницької уваги на низку важливих аспектів. По-перше, варто порівняти зміст текстів пісень, які співалися під час косовиці, із основними елементами договору наймів працівників на зазначену вище роботу. По-друге, слід встановити роль і значення цих пісень для самих виконавців. По-третє, в тому випадку, якщо можливо встановити зв’язок між змістом пісень із відповідними звичаєво-правовими уявленнями, необхідно дослідити особливості взаємин наймачів і наймитів, їх правовий статус за народними уявленнями, відображеними у сюжетах та мотивах даних пісень.

Більшість текстів жниварських, косарських та гребовицьких пісень мають у своєму складі згадки про їжу, яку мали отримувати працівники від

господарів на обід. Мотив харчування наймитів простежується у піснях у формі докору [20, с. 151], або у формі ствердження [20, с. 153]. Варто зазначити, що мотив частування наймитів господарями є одним з найяскравіших та найвиразніших саме для даної групи пісень. У текстах пісень трапляються наступні назви страв: борщ, куліш, каша, галушки, хліб, калачі, горілка, вареники, мед та інші [27, с. 95–96, с. 124–127; 20, с. 150–155; 41, с. 227–247]. Ці страви мають обрядовий характер, а їхні назви у текстах є одним з обрядових елементів жнивварських пісень [60, с. 247].

Мотив харчування представлений і в багатьох прислів'ях викривального змісту з сатиричним акцентом: «Добрий давалець: роботи дає зверхом, а харч – видавцем», «Бить та лаять є кому, а годувать – так нікому!», «Добре нас годують: черпак юшки, дві галушки та й ті розплилися!», «За такої страви ляжеш вздовж лави!» [54, с. 58–59], «Наймися, наймитку, в мене, а я у попа для луччої харчі», «В наймах харч знай: рано води, в полудень пити, а ввечері – бити», «Як наймити роблять, у хазяїна дух радується, сидуть їсти – серце болить», «Наймит ходячи наїється, а стоячи виспиться» [38, с. 209–210].

Помітним мотивом робітних пісень є час, протягом якого косарі і гребці виконують свою роботу. Чітко проглядає мотив отримання винагороди жінцями, косарями і гребцями за виконану роботу [27, с. 94; 20, с. 154–155]. У текстах жнивних, косарських та гребовицьких пісень виділяється також мотив дотримання якості робіт, і зокрема сумлінності виконання своїх обов'язків працівниками [20, с. 150; 27, с. 124; 60, с. 242].

Одним з мотивів досліджених народних прислів'їв також є мотив винагородження за працю: «Плата, як у ката» [54, с. 58], «Яка служба, така й плата», «Верніться та найміться: до вечера шаг заробите», «У дуки служила – болячку заробила» [38, с. 209, 211]. Наявним у пареміях є й такий важливий елемент договірних відносин, як строки наймів: «До Покрови наймита благають, а після Покрови проганяють» [38, с. 209].

У тісному зв'язку із наведеним вище виявляється також принцип попередньої домовленості щодо характеру робіт, харчування та платні, «Наймали – воли давали, найняли – хліба не дали», «Як приймали, то й сала давали, а як прийняли, то й хліба не дали» [38, с. 209]. У приказці «Якою мірою міримо, такою будемо відбирати», на думку, В. Охримовича вказується на принцип врівноваження взаємних послуг при відплатних зобов'язаннях; тобто треба відплачувати рівним за рівне [209, с. 22]. Такий принцип мав безпосередньо стосуватися до поширеної серед селянства практики відробітків і басаринок.

Зауважимо, що всі вищезначені у мотивах казок пісень, прислів'їв і приказок елементи, а саме термін виконання роботи, належне харчування і платня з боку господаря та дотримання належної дисципліни з боку робітників були неодмінними складовими договірних умов [115, с. 418; 245, с. 372] у звичаєво-правовому інституті наймитування.

Як уже зазначалося, прислів'я та приказки почали розглядатися як вираження юридичних поглядів народу в правовій та етнологічній науках ще з середини XIX століття. Тож цілком закономірним є виявлена наявність безпосереднього зв'язку між текстами паремій, наймитських і робітних пісень та наявними в народній свідомості звичаєво-правовими нормами щодо наймання робітників. Адже юридичні прислів'я виявляють здатність народу осмислювати та влучно оцінювати й узагальнювати найтипівіші сторони правового життя, стають конденсатором багатовікового життєвого досвіду взаємин людей [254, с. 77].

В. Сироткін при вивченні паремій приділив увагу звичаєво-правовому регулюванню трудових відносин. Дослідник зауважує, що в пареміографічній творчості українського народу відбивалися погляди селян на власний правовий статус у громаді. Зокрема, в поле його зору потрапили наступні прислів'я: «Панська ласка літо гріє, а на зиму кожуха треба», «Літом косе, а зимою просе», «Аби до жнив дожив, а в жнива й абихто обідать покличе». Вони стосуються деяких трудових звичаїв, зокрема, особистих наймів –

«зажину», «скіпщини». Як оплату за роботу, визначену договором, учасникам давали частину врожаю [246, с. 42].

М. М. Плісецький відзначає, що косарські, гребовицькі й жнивні пісні подібні між собою за мотивами і ритмікою [218, с. 105–106]. Трудові пісні являють собою звукове фіксування рухів працівника, коли в процесі самої праці не створюється ритмічний звуковий потік. Косарські пісні дещо відрізняються від гребовицьких, оскільки виконувалися не в процесі самої праці, бо косіння напружений процес і ритм тут задає дзвін коси [218, с. 106; 20, с. 148]. На важливому зв'язку робітних / трудових пісень із ритмом виконання основних сільськогосподарських робіт наголошує в спеціально присвяченій ним статті й В. Давидюк [122].

Гребовицькі й косарські пісні наповнені сатиричними елементами, які використовуються для підтримування належного і рівномірного темпу виконання роботи усіма працівниками [20, с. 153]. Окрім того, пісні слугували і для переходів під час робочого дня від праці до перепочинку, до полудня і обіду і для відзначення часу завершення робочого дня. Такого висновку можна дійти із деталізованого опису косовиці, що його подає П. В. Іванов [20, с. 148–149]. Жнивні (жниварські) пісні приналежні до групи трудових пісень, які мають на меті сприяти виконанню робіт. Розповсюдженням є мотив підганяння, заохочення жінок до виконання необхідної роботи [60, с. 231; 60, с. 124–126]. У текстах пісень наголошувалося на необхідності напруженої праці і рівномірного розподілу напруження між жінками [60, с. 230]. Так само, як і для косарських, для жнивних пісень характерною є функція позначення окремих проміжків часу у жнива. Дуже подібними до текстів косарських пісень є пісні, які означали собою наближення кінця робіт в полі [60, 230–231, 248]. М. Максимович виділяє пісні, що співають до обіду, до полудня [27, с. 125]. Теж саме відзначають етнографи і на Слобожанщині [67, вип. 8, с. 272]. Отже, жниварські, косарські і гребовицькі пісні виконують функції регулювання виконання робіт наймитами під час відповідних трудових операцій. Тобто

трудові пісні відігравали важливу роль у дотриманні раціонального використання часу, чергуванні напруженої праці і перепочинку при виконанні польових робіт, пов'язаних зі звичаєво-правовим інститутом наймитування.

Отже, аналіз народних поглядів, виявлених у наймитських та трудових піснях, приказках та прислів'ях дав змогу розкрити характерні світоглядні та звичаєво-правові настанови українців щодо інституту наймитування, окреслити особливості соціально-правового становища наймита і господаря у відповідних відносинах.

Одним з основних напрямків проведеного аналізу народних уявлень є вивчення особливостей усвідомлення селянством такої важливої частини звичаєво-правових відносин наймання як договірні умови найму. Аналіз джерел дозволяє говорити про стійкість уявлень щодо договірного характеру відносин наймання у свідомості селянства. У цих уявленнях можна виділити ряд елементів, які складають договір наймання: характер виконуваних робіт, взаємні зобов'язання наймита та господаря, умови праці та платні за неї. Виконання наймитом усіх умов схвалюється та винагороджується, тоді як порушення договору морально засуджується. Так само вагоме місце посідали уявлення про непорушність умов договору як для наймита, так і для господаря. Наявність та чіткість цих складових дозволяє говорити про високий ступінь розвитку народної правосвідомості у даній сфері суспільних відносин.

Це, в свою чергу, мало вплив на фактичне побутування відносин наймання. Тобто досліджені народні світоглядні уявлення та звичаєво-правові норми, виявлені у фольклорі українців, були одним із факторів, що активно впливали на формування практики громадських стосунків у сфері наймання сільськогосподарських робітників, закріплюючи усталені соціальні ролі наймита і господаря. При цьому необхідно враховувати приналежність репрезентованих у пареміях поглядів окремим соціальним групам українського села. Загальною особливістю проаналізованих народних

уявлень у джерелах є те, що їх зміст зосереджений на конфліктних ситуаціях між наймитами й господарями у відносинах наймання. Ця особливість могла слугувати засобом попередження дійсних конфліктів у трудових відносинах.

4.3. Вплив обрядової практики на побутування звичаєво-правових норм наймання сільськогосподарських робітників

Безумовно, основну увагу дослідників звичаєво-правових традицій наймитування привертали обрядові дії, якими супроводжувався договір наймання. Із другої половини XIX століття в розпорядженні вчених знаходяться їх численні описи. Учасниками договору виступали особи, які укладали угоду: господар, група господарів, громада або адміністрація економії і наймит або група наймитів, а також третя сторона – свідки [225, с. 75; 62, с. 76]. Останні були сторонніми особами та їхня присутність не завжди була обов'язковою [62, с. 75; 67, вип. 8, с. 181, 323]. Коли вже домовлялися щодо платні та наймит був згодний із цим, тоді наймач ставив від себе «могорич», котрий тут же й розпивали усі присутні. Значення «могоричу», підкреслює П. Чубинський, у тому, що наймит вже не мав права відмовитися від угоди, розпивши його. Водночас відсутність могоричу при укладанні договору могла стати причиною відмови наймита від його виконання: «Ми могоричу не пили – не хочу» [62, с. 73-76]. Угоди могли містити й такі символічні дії як биття по руках та молитва. Дослідники XIX століття відзначали певну спільність звичаїв при укладанні договору наймів, не зважаючи на вид робіт. Тобто, сам обряд укладання договору містив у собі символічні елементи, спрямовані на окреслення становища сторін у відносинах наймання та дотримання умов договору.

Однак це були не єдині обряди, учасниками яких виступали наймити та їхні господарі. Саме тому особливої уваги, на нашу думку, заслуговують обряди, що супроводжували відповідні трудові процеси, зокрема збирання врожаю.

Одним із практичних завдань, яке покладалося на інститут наймитування, було отримання необхідної робочої сили, потреба в якій могла виникати за різних обставин на постійній чи терміновій основі. Хоча залучення сторонніх осіб для виконання різних робіт могло реалізуватися й іншими шляхами. Саме тому, зосередивши увагу переважно на обрядах збору врожаю, виникає необхідність звернення й до обрядовості, пов'язаної з толоками, які й були одним із таких шляхів.

У цій частині дисертації основна увага зосереджена на обрядах обжинкових, в яких приймали безпосередню участь брали жінці і жниці. На відміну від зажинок, які здійснював, як правило, господар поля, в обжинкових обрядах важливу роль відігравали і робітники, які працювали на полі в жнива.

Серед обжинкових обрядів основними є завивання «бороди» або «спасової бороди» та в'язання вінку. При завиванні «спасової бороди» останні недожаті колоски залишалися на полі, тоді як сплетений вінок несли з поля господарю. Д. К. Зеленін однозначно розмежовував ці обряди, вважаючи ті з них, в яких останнє хлібне колосся не лишали на стерні незжатию, а відносили так чи інакше додому, за пізніші, як такі що перейшли із Західної Європи. Відрізняється, на його думку, й магічна сутність даних обрядів [147, с. 122–123]. У такому випадку важливо зазначити, що у своїй праці П. Чубинський наводить опис обжинкових обрядів, в яких виконується як завивання «бороди», так і плетіння вінку, проте ніяких міркувань щодо співвідношення цих двох обрядів дослідник не навів [60, с. 226]. Такі ж відомості, тобто і завивання «спасової бороди» на полі, і принесення вінка господарю, подає М. Максимович для Наддніпрянщини [27, с. 126, 128–129]. Побутування цих обрядів було характерним і для Бойківщини [93, с. 113–114]. За даними К. Копержинського, селяни мали різні тлумачення обряду з «бородою»: останнє невижате колосся залишають на полі «на розплід», або щоб миша не гризла зібраний хліб, щоб був урожай на наступний рік [166, с. 113]. Значення обряду завивання «бороди» висвітлив Д. Зеленін. Зібраний

врожай викликав у хлібороба думку про те, як забезпечити врожай майбутнього року, точніше, як продовжити врожай цього року на наступний рік. Саме завдяки такому обряду сила теперішнього врожаю переходила на наступний рік [147, с. 129–130].

Важливим для господаря поля був обряд плетіння вінка з останніх колосків і принесення його з поля до оселі господаря. Наявні описи цього обряду та обрядові пісні, які його супроводжували, дали можливість дослідникам реконструювати окремі елементи обряду і пояснити їхнє значення, зокрема, у зв'язку з дослідженими звичаєво-правовими уявленнями. По-перше, слід вказати на те, що обряд принесення вінка господарю поля, як і обряд завивання «бороди», мав значення забезпечення майбутнього врожаю шляхом перенесення врожайної сили з цього року на наступний [60, с. 232; 106, с. 378]. Впливовим для врожайності елементом обряду була навіть особистість дівчини, яку увінчували. Саме цим можна пояснити той важливий факт, що вибір такої дівчини часом робив пан, господар поля [166, с. 131].

Безумовно, що забезпечення доброго врожаю на наступний рік було чи не найважливішою турботою селянина, тому й виконання цього обряду робітниками мало велике значення і потребувало належної винагороди для них [60, с. 233]. Інколи винагорода і частування робітників обходилися дорожче, аніж їх наймання. Особливо щедрого частування господарі дотримувалися на толоках. Це пояснюється як тим, що учасники толоки не отримували платні за виконану роботу, так і тим, що частування, а часто й музика і танці, були обов'язковими обрядовими елементами при цьому [166, с. 140–149]. Важливою для нас є та частина обряду, в якій господар викупав вінок у женців, що зафіксовано і в обрядовій пісенності.

Оте ж тобі, наш паноньку, обжинок –

Та не жалуй сто талярів на вінок.

Оте ж тобі, наш паноньку, обжинки –

Та не жалуй челядонці горілки [60, с. 245].

Провівши порівняння вищевказаного обряду з обрядами різдвяно-новорічного циклу, можна вказати на те, що в обох випадках наявний звичай надання винагороди за вчинення магічних дій, що мали забезпечити гарний врожай у майбутньому. Показовими в цьому плані є дані М. Максимовича, за якими при здійсненні обжинкових обрядів виконували й посипальну новорічну пісню: «Ходить Ілля, носить пугу житяную: де замахне – жито росте!» [27, с. 129].

Повертаючись до розгляду обряду завивання «бороди» і до висновків Д. Зеленіна і А. Кримського, цей обряд мав позитивний вплив саме на те поле, на якому й завивали «бороду» (мало місце передання сили плодючості через загинання, заломлення «бороди» до землі). Тоді як в обряді принесення вінка чи снопа до оселі господаря можна вбачати забезпечення врожайності і достатку, перш за все, для самого господаря. Поза сумнівом, вінок чи принесений сніп заховували в собі не меншу магічну силу, аніж залишена на полі «борода». Підтвердженням цього є подальше використання таких обрядових предметів. Прикрашений красною стрічкою обжинковий сніп – дід, дідух – на Різдво урочисто ставили на покуть поряд з кутею та узваром. Він зберігався в коморі до весни. Згідно зі звичаєм, весною селянин зерном з цього снопа починав засів на своєму полі. Отже, останній сніп і вінок містили в собі певну магічну силу. У багатьох країнах Європи, на думку ряду дослідників (В. Мангардт, Д. Фрезер, М. Сумцов), в останньому снопі вбачали схованку для хлібного духу. В окремих місцевостях останній сніп зберігали у садибі необмолоченим до весни, в інших регіонах залишали зерно з цього снопа або ж тримали залишки жертвовної тварини, яка уособлювала хлібний дух. Усі ці предмети знаходили застосування інколи під час різдвяних свят і завжди при новому посіві у полі весною. Цим селяни забезпечували безперервність добробуту, джерелом якої виступає дух хлібу [265, с. 495-514]. Хоча Кость Копержинський критично ставиться до визнання за «бородою» схованки для хлібного духу, пропонуючи натомість

розглядати його як один з вегетаційних обрядів. У цілому ж, і він підтримує визначальну роль жнивних обрядів для благополуччя і врожайності в наступному році [166, с. 116–118]. Велике значення мали ці обряди і для наймитів, які працювали на полі, оскільки за народними віруваннями вважалося, що таким чином до них поверталися втрачені на жнивах сили, які могли використовуватися на наступний рік [253, с. 119–121].

Таким чином, обряди, виконання яких покладалося на женців, наймитів, мали надзвичайно важливе значення для господаря поля. Цей факт набуває певного сенсу в контексті розгляду звичаєво-правових відносин між наймитами і господарем. Про визначеність особливої ролі женців і жниць в обряді плетіння вінка з останніх колосків і принесення його з поля до оселі господаря свідчать і матеріали з Полісся, подані Г. Виноградською. При збиранні врожаю силами однієї сім'ї на власному полі не плели вінка. А плели його наймані женці для господаря, який їх наймав за плату, або при колективній роботі толокою за почастунок, а також на панському полі чи полі священика. Вінок урочистою процесією несли до дому господаря і за певний викуп вручали йому [101, с. 500]. К. Копержинський слушно зауважував, що скупість при цьому є неприйнятною. В обжинкових обрядах мала проявлятися заможність, розмах, урочистість, щедрість, щоб забезпечити добрий врожай і на наступний рік. Це стосувалося і прийому та частування женців, які поверталися до господаря з поля [166, с. 121, 149]. Тобто дотримання жнивних обрядових норм обумовлювало шанобливе і щедre ставлення господаря до робітників як виконавців обжинкових обрядів.

Одним з обрядів, який виконували женці після закінчення жнив, було кидання серпа позад себе в землю. О. Воропай, наводячи дані про такий обряд, вказує на те, що таким чином молодіці ворожили на врожай. Як серп, падаючи, вдариться гострим кінцем об землю, то в наступному році буде врожай, а як вдариться тупим або держаком – то це погана прикмета [106, с. 375]. П. Чубинський подає відомості про те, що женці кидали через голову серпи, примічаючи, чий серп ввіткнеться у землю, той жнець буде і

наступного року жати в того ж господаря [60, с. 226]. Водночас П. Чубинський не називає цей обряд формою ворожіння на майбутній врожай. Для того, щоб зрозуміти його сутність, варто звернутися до європейської традиції. Зокрема, в деяких місцевостях Англії, Німеччини та Франції жінці не скошували останні колоски на полі, а зв'язували їх у пучок та намагалися з відстані влучити в нього серпом з метою зрізати ці колоски. Вони ж і формували останній сніп, який переносили до сусіднього поля, де ще не закінчилися жнива, або ж до садиби [265, с. 494-495, 509]. Отже, згадане О. Воропаєм ворожіння за допомогою кидання серпа можна пов'язати із обрядами завивання «бороди» і плетення вінка й останнього снопа, які ґрунтувалися на переконанні у вплив хлібного духу на майбутній врожай. Проте різниця у кінцевій меті обряду кидання серпа (в західноєвропейській традиції – з метою зрізання останнього снопа, в Україні – з метою влучання у землю) приводить до висновку, що в українській традиції мав місце акт магічного тиску на землю. По-друге, ворожачи на майбутній врожай, наймити фактично визначали для себе доцільність наймання на жнива на поле цього хазяїна наступного року.

Порівнюючи обряди, які супроводжували закінчення жнив у західноєвропейській та українській традиціях, слід звернути увагу на важливе значення останніх недожатих колосків, останнього необмолоченого снопа для самих робітників. Д. Д. Фрезер відзначає особливе становище того робітника, який зажинав чи обмолочував останній сніп. Ця людина ставала предметом чисельних жартів, отримувала прізвисько. Такої ролі намагалися усіляко уникнути [265, с. 501-510]. У такому випадку спостерігається уявлення селянства про необхідність для кожного сумлінно виконувати свою роботу на рівні з іншими робітниками. Відставання від колективу під час праці було ганебною справою. У цьому проявляється регуляція стосунків всередині робітничого колективу. І хоча відсутні відповідні дані по Україні в цілому щодо ставлення до того, хто закінчував жнива останнім, можна припустити, що за наявності відповідного обрядового комплексу, мали місце

і вищезгадані уявлення та відповідні до них елементи регулювання відносин поміж робітниками.

Велика частина жнивних пісень мають насамперед обрядовий характер, тому наявні в таких піснях мотиви необхідно досліджувати в тісному зв'язку з самими обрядами. Варто вказати на те, що обрядові пісні доволі достовірно відображають етнографічну дійсність, оскільки являють собою програму обрядових дій. Це підтверджується і численними описами таких обрядів.

За наявністю ритмічної організації, показників другої особи ти/ви, теперішнього й майбутнього часу висловлювань, а також демінутивів (тобто звертань) у них, можна віднести жнивні обрядові пісні до директивних та зобов'язуючих мовних актів. Спрямованість фольклорного тексту на здійснення певної соціальної дії дозволяє зрозуміти сенс наявності в косарських і жниварських піснях виявлених мотивів. До останніх віднесені: мотив визначення роботи та термінів її здійснення, мотив належного годування робітників, мотив отримання ними винагороди та платні за виконану працю, мотив заохочення робітників, мотив сумлінного виконання покладених на женців обов'язків, належного і рівномірного виконання роботи усіма працівниками (мотив трудової дисципліни). Ці мотиви відповідають складовим елементам звичаєво-правового інституту, пов'язаного з найманням працівників, договірним умовам між господарем і наймитами. Отже, у текстах обрядових та трудових жнивних пісень на рівні мотивів закріплені основні норми, які мали регулювати відносини між хазяїном і наймитами, а також всередині робітничого колективу. Проведений аналіз жниварських пісень і обрядів дозволяє зробити висновок про те, що ці норми закріплені і на семантичному рівні. Але вважаємо за необхідне розмежувати поняття норми та її реалізації в дійсності. Хоча реалізація цих настанов у відносинах між наймитом і господарем відповідала традиційним уявленням про справедливість і була морально бажаною, однак конфліктний характер цих відносин, відображений в інших групах джерел (етнографічні

спостереження, рішення судових справ), може свідчити, що на практиці відповідне регулювання відносин відбувалося з порушеннями.

У світлі наявності у фольклорних текстах закодovаних нормативних уявлень стає зрозумілим і набір адресантів та адресатів. Відносно робітників і господаря значення жниварських пісень полягало в підтриманні ситуації норми, відтворенні соціальних зв'язків. Відносно ж присутніх на жнивах та пов'язаних з ними обрядах дітей і підлітків як адресатів можна стверджувати особливе значення цих пісень у процесі їхньої соціалізації. С. Адоньєва поділяє погляд П. Сорокіна, вважаючи, що соціалізація норми відбувається через дію, котра виступає провідником норми [74, с. 36]. Публічне відтворення фольклорного тексту можна розглядати як одну з форм соціальної дії, за допомогою якої функціонував механізм передачі і закріплення звичаєво-правових норм, пов'язаних з інститутом наймитування.

Важливе значення має і той факт, що адресантами виступають робітники, наймити. Вони є ініціаторами акту публічного висловлення, а це вимагає наявності достатнього для виконання такого акту соціального статусу. Дослідження соціального статусу наймитів пов'язане з дослідженням жниварських обрядів і магічних дій. З одного боку, ці обряди належать до календарних, які оформлюють ситуацію підтримання норми, про що йшлося вище. З іншого боку, кінець польових робіт відноситься до ситуацій переходу. Ситуація переходу передбачає зміну персонального соціального простору актора, що ініціюється ним самим або ж, у всякому випадку, під його контролем [74, с. 85]. Жнивні обрядові пісні є висловлюваннями ситуації переходу. Такі висловлювання виконують певну соціальну дію – прохання, та використовують властиву для неї модель мовного акту – директив. Отже, обрядові жниварські пісні були одним із механізмів регулювання відносин між господарем і наймитами, а участь останніх у магічних діях певною мірою забезпечувала дотримання прав наймитів.

Таким чином, дослідження жнивної обрядовості дозволяє краще розкрити особливості звичаєво-правових відносин, пов'язаних зі збиранням врожаю, в українській народній традиційній культурі. Дотримання обрядодій, в тому числі магічного характеру, мало сприяти узгодженню позицій наймита і господаря за договором, виконанню його умов. Жнивна обрядовість та пов'язана з нею пісенність слугували закріпленню норм та регулюванню відносин між наймачем та наймитом, а також всередині колективу робітників у цій трудовій діяльності.

Вивчення обрядів, пов'язаних з утриманням та випасання худоби має не менший науковий інтерес для розкриття особливостей функціонування звичаєво-правового інституту наймитування.

У Карпатах особливе значення серед цих обрядів мав полонинський хід у день вигону худоби на гірські пасовища, що супроводжувався розвагами, пострілами з пістолів, співами та побажаннями, «щоби в щасливу годину та й без пригоди...». Водночас це була важлива господарська акція, в якій керувалися практичними міркуваннями. Отару супроводжували разом із пастухами її власники та інші мешканці села, щоб доглянути худобу в дорозі, допомогти в непередбаченій ситуації, а також на стійбищі [111, с. 117]. Регулюванню відносин між господарями худоби та найманими полонинськими пастухами в Карпатах слугувала процедура «доїння на міру», яка проводилася на початку випасу худоби або невдовзі після цього. Цей контрольний надій молока здійснювався господарями за спостереження пастухів і мав на меті визначити й зафіксувати на роваші кількість молокопродуктів, яку мали видавати з полонини відповідно до кількості худоби. Такий підхід робив відносини між господарями й наймитами прозорими й справедливими. Важливо зазначити, що «доїння на міру», будучи прагматичним заходом, мало обрядову форму. Так, після видання роваша, господарі спільно мили дійниці й руки, що засвідчувало їхню чесність і порядність, відбувався ритуальний вигін худоби на полонину та влаштовувалася «гостина на міру». Обрядове спалення «ровашів» у вогні та

згасання ватри супроводжувало кінець випасу худоби на полонині, розрахунок із пастухами і передачу худоби господарям [131, с. 87–89]. Це підтверджує важливість певної сакралізації та ритуалізації відносин між наймитами і господарями для узгодження інтересів, попередження конфліктів та функціонування звичаєво-правового інституту наймитування в цілому.

Після того, як вівчарі зафіксували всі значки і кількість овець на «роваші», вони проводили «мішання». Всіх овець зганяли до єдиної отари, перемішували, налякавши їх пострілами. З цього часу вся відповідальність за збереження, випас овець та ведення молочного господарства переходила до вівчарів [256, с. 206]. Отже, в тому, що «мішання» визначало початок виконання пастухами своїх обов'язків та перехід до них відповідальності за худобу, можна побачити ще один приклад надання ритуальної форми звичаєво-правовим відносинам між наймитами і господарями. Цікаво також, що коли видача молока господарю за договором закінчувалася, то обидві частини «ровашу» знищувалися шляхом спалення у вогні. Особлива роль вогню в ритуалах, пов'язаних зі скотарством, неодноразово підкреслювалася дослідниками народної обрядовості.

Важливий соціально-правовий контекст мало й пастуше свято, яке відбувалося на св. Петра і Павла («петрикування») або на Юрія чи Зелені свята. Обдарування господарями пастухів грішми, хлібом, яйцями, «мандриком» (грудкою сиру) мало засвідчити пошану до пастушої праці [111, с. 140–141]. Спільне застілля, справляння гостини на полонині сприяло як єдності та злагодженості колективу пастухів, так і порозумінню зміцненню зв'язків і посиленню відповідальності між пастухами і хазяїнами. Все вказане вище, безперечно, відігравало свою роль для успішного регулювання відносин у звичаєво-правовому інституті наймитування.

Тож вплив архаїчних уявлень та вірувань на соціальний статус найманого громадою пастуха у другій половині XIX – на початку XX століть потребує, на нашу думку, уважнішого розгляду. Тим більше, що в

Українських Карпатах молитви та магічні дії супроводжували усе життя пастухів на полонині [105, с. 465]. Відома дослідниця неземлеробських занять Т. Б. Щепанська провела детальний функціональний аналіз обрядової поведінки пастуха в традиційній народній культурі [277, с. 7–72]. Аналізуючи повір'я, пов'язані з особою пастуха, та його обрядову поведінку, можна виділити два головні стимули до здійснення магічних обрядів пастухом. Головним стимулом були невдачі. Саме цим пастух мотивував необхідність «обходів» чи «отпуска». Магія була спрямована проти нещасть, які відбулися чи можливі. Розбіжності, портиріччя пастуха з наймачами – другий стимул до обрядової поведінки. Реакцією селян на обряди були нерідко поступки пастухові [277, с. 35]. Типовим прикладом був договір між пастухом і лісовиком, за яким лісовик зобов'язувався доглядати стадо, а пастух повинен був віддати йому кілька корів або їхнє молоко [134, с. 13]. Таке повір'я знімало з пастуха відповідальність за можливі і невідворотні втрати у стаді або значно її пом'якшувало.

В Українських Карпатах високий статус ватага підкреслювався та забезпечувався його провідною роллю у магічних обрядах, які мали на меті захистити худобу від злих духів та забезпечити великі надої молока для виробництва бринзи та масла. Таку особливість організації випасання худоби в гуцулів, за даними О. Кравець, у художній формі описав Михайло Коцюбинський: «Ватаг сіде над молоком скуплений, строгий. Розщібає поволі рукави і по сам лікоть занурює в нього свої голі, покриті волоссям руки. І так застигає над молоком. Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, навіть спузир не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німім чеканні, бербениці затаїли у собі голо, причаїлись будзи на подрі, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає у вікно» [167, с. 41].

Володіння таємним знанням служило гарантією прав пастуха. Для посилення соціорегулятивної дії обрядів, вирішення конфліктів застосовувався магічний тиск. По-перше, пастух застосовував ірраціональне

виправдання. Він знімав з себе вину за втрати, перекладаючи її на нечисті сили чи на волю св. Юрія, знаходив інших винуватців нещастя. Іншими формами магічного тиску є вихваляння таємною силою та погрози застосувати цю силу на шкоду [277, с. 25–27].

Проте, користуючись подібними засобами, пастух міг викликати і небажану для нього реакцію: звинувачення у чаклунстві і відповідні цьому покарання. Тому необхідним було й послаблення соціальних наслідків магії, для чого пастух застосовував охоронні обряди. У договорі з лісовиком вмілий пастух міг домовитися, віддавши в якості жертви не худобу, а курку, кішку, куряче яйце [134, с. 13–14]. Інший спосіб – підкреслити божественне походження свого таємного знання, збагачуючи свої обряди християнськими елементами, відвідуючи церкву [277, с. 28–29].

Важливу роль в становищі пастуха у громаді відігравали магічні заборони, порушення яких за повір'ями селян призводило до втрати «сили» захисних обрядів. У повсякденній практиці заборона – лише форма фіксації правил поведінки. Серед заборон можна виділити такі, що регулювали поведінку пастуха в лісі. Пастуху заборонялося ламати дерева, розводити багаття, полювати на кротів та птахів, збирати ягоди та гриби, залишати сміття. Заборони слугували і для захисту селянського майна, зокрема полів. Вводилися й обмеження на спілкування із мешканцями села. Важливою була заборона спілкуватися з жінками, в тому числі із власною дружиною, пастух мав зберігати «чистоту». Це попереджувало сімейні конфлікти і не давало змоги пастухові полишати стадо без догляду. Водночас деякі заборони охороняли права пастуха. Так, не можна було виводити корову зі стада до кінця пасовищного сезону, пастуху заборонялося допускати поранення себе до крові, захищаючи стадо від диких звірів [277, с. 30–33].

Визначення соціального статусу найнятого громадою пастуха є важливим завданням. Пастух мав довге волосся, носив чужий одяг, ночував і харчувався у чужій оселі, був чужинцем у громаді, що зближувало його з юродивими, жебраками. З іншого боку, володіння таємним «знанням» значно

підвищувало соціальний статус пастуха, викликаючи якщо не повагу, то принаймні острах. Таким чином проявляється соціорегулятивна дія магії та народних уявлень. Доки існували вірування, які забезпечували стабільність громадського становища найманого пастуха, доти можливим було більш успішне та менш конфліктне функціонування відповідного способу випасання худоби.

Отже, архаїчні за своїм походженням уявлення та вірування, пов'язані з випасанням худоби та статусом пастуха, були одним із фундаментальних елементів досліджуваного звичаєво-правового інституту. Руйнація цього фундаментального елемента була пов'язана із загальними процесами змін і трансформацій в етнокультурі українців під впливом капіталістичних відносин. У результаті цих процесів було підважено існування відповідного звичаєво-правового інституту в скотарстві другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Проведене вивчення народних уявлень про наймитування дало змогу зробити наступні висновки.

Відповідно до світоглядних уявлень українців, відображених у джерелах другої половини ХІХ – початку ХХ століть, поставлена проблема причин наймитування людини. Простежується народний погляд про зумовленість і неминучість наймитської долі людини від самого її народження, з іншого боку, виявляються й соціально-економічне підґрунтя прийнятого рішення йти в найми. Значущим є протиставлення позицій наймита й господаря, протилежність їхнього матеріального стану, життєвого шляху. Зокрема, розрізняється відірваність наймита від свого роду, неможливість створити власну сім'ю, нестача часу для дітей, тоді як сім'я хазяїна зображена як повна та щаслива. Наявний у джерелах погляд селян на сирітство засвідчує тогочасні соціальні реалії, а саме те, що сироти були одним із джерел наймитів. За цим мотивом простежується й те, що статус наймички на чужині, відірваної від свого роду, сприймався як близький до становища

сироти, яка взагалі немає родини. Вирізняється проблема ставлення до наймитської праці та виконання своїх обов'язків наймитом. З одного боку, властивими були уявлення про тяжку й сумлінну працю наймита в хазяїв, з іншого боку, спостерігається усвідомлення марності виконання цієї праці з точки зору наймита, невдоволення нею з боку господарів. Мотиви протесту й пошуків справедливості у джерелах можна простежити так само, як і мотиви примирення з наймитською долею, виконання всіх завдань хазяїв наймитом, не зважаючи на втому та погане ставлення господаря до наймита. Підпорядкованість наймита волі господаря та господині сприймається в народних поглядах як звичний стан речей.

Косарські, гребовицькі, жнивні пісні, виконувані під час відповідних трудових процесів, сприяли кращій взаємодії між робітниками, налагодженню темпу даних робіт та розподілу часу на них. Таким чином, реалізація втілених у цих піснях уявлень та настанов виконувала важливі функції щодо узгодження дій всередині наймитського колективу, встановлення та дотримання трудової дисципліни.

Результати дослідження світоглядних та звичаєво-правових уявлень у джерелах дозволили по-новому вивчити питання соціального статусу наймита відповідно до народних уявлень. У поглядах українського селянства другої половини XIX – початку XX століть переважає негативне ставлення до наймитської долі, небажаність її для селянина, приниженість соціального статусу наймита і водночас співчуття до нього. За народними уявленнями були чітко окреслені соціальні ролі наймита й господаря. На основі аналізу джерел вдалося розкрити пов'язані зі звичаєво-правовим інститутом наймитування нормативні уявлення, зокрема, щодо різновидів робіт і термінів їх виконання, умов і характеру оплати за працю, обов'язків наймитів і господарів, відповідальності сторін у випадку порушення договору наймання. Наявність вказаних вище уявлень та основних звичаєво-правових норм наймання можна розглядати як фіксацію, закріплення в середовищі селянства базових принципів звичаєвого права стосовно наймитування у

другій половині XIX – на початку XX століть. Це, своєю чергою, мало вплив на фактичне побутування відносин наймання. Тобто досліджені світоглядні та звичаєво-правові уявлення українців були одним з факторів, що відображали панівні в тогочасному суспільстві настанови та відносини щодо наймитування, а також впливали на формування практики громадських відносин у сфері наймання робітників.

ВИСНОВКИ

За умов поширення капіталістичних відносин та розповсюдження найманої праці в українському селі другої половини XIX – початку XX століть значно підвищилося значення звичаєво-правового інституту наймитування, покликаного регулювати відповідні відносини. Наймитування проявило себе в усіх сферах української етнокультури, будучи дієздатним соціально-економічним та звичаєво-правовим інститутом у господарсько-побутовому комплексі, знайшло своє відображення в народній творчості, системі моральних цінностей та світоглядних уявлень українців.

На основі аналізу стану розробки та узагальнення досвіду наукових досліджень наймитування українців проведена періодизація історіографії даної теми: 1) дореволюційний період (друга половина XIX – початку XX століть); 2) 20-ті роки XX століття; 3) 50-ті – 80-ті роки XX століття; 4) від початку 90-х років XX століття до сучасності. Виокремлено основні пов'язані із вивченням наймитування проблеми, вирішення яких перебувало в центрі дослідницької уваги в кожний із виділених періодів.

Дослідження наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть було розпочато в умовах великої соціально-економічної актуальності цього питання для суспільств Російської та Австро-Угорської імперій. Тогочасні правознавці, економісти, історики та етнологи розглядали відносини наймання як сферу дії звичаєвого права селянства і нових мінливих економічних умов у сільському господарстві. Поставивши собі за мету покращення становища селянства шляхом раціоналізації його життя, внесення змін у законодавство і реалізацію політики держави, тогочасна інтелігенція проводила всебічне вивчення звичаєво-правових відносин наймання в контексті селянського побуту. Досягненнями вчених даного періоду є формування адекватного корпусу джерел для успішного вивчення причин та форм наймитування селянства, структури наймитства та його чисельності, цілісної характеристики наймання робітників як договірно-зобов'язальних відносин. Практична спрямованість праць дослідників

вплинула на теоретичне осмислення явища наймитування як складової частини побуту, сукупності звичаєво-правових настанов та практик українців.

Вчені 1920-х років були ідейними продовжувачами дореволюційних дослідників звичаєвого права, а тому поглибили методологічні основи аналізу джерел, зокрема фольклору й етнографічних описів стосовно традиції наймитування. Порівняно невелика кількість досліджень, присвячених звичаєвому праву і відносинам наймання другої половини XIX – початку XX століть, пояснюється такою ж, як і в попередників, спрямованістю на вирішення нагальних суспільних проблем тільки в цьому випадку – пореволюційного українського села. Плідна діяльність тих учених була перервана репресіями та перебудовою етнології, правознавства й історії на основі класового підходу та історико-діалектичного методу.

Повоєнний період розвитку етнографії та фольклористики становив собою новий етап розробки проблеми наймитування, вивчення звичаєво-правових відносин наймання сільськогосподарських робітників, побуту і світогляду наймитів на основі історичного матеріалізму, класового підходу та вагомих емпіричних досліджень та зібраних джерел дореволюційного часу. Розвиваючи методологічні та джерелознавчі досягнення вчених другої половини XIX – 20-х років XX століття, дослідники вивчали соціально-економічні характеристики наймитування як явища доби капіталізму, а наймитів як окрему, хоча й неоднорідну соціальну групу, як сільськогосподарський пролетаріат. Звернення вчених до фольклорних джерел, зокрема наймитської пісенності, народних казок і паремій, дозволило їм розкрити характерні явища праці, побуту, сімейного та громадського життя наймитів у контексті традиційної культури українського селянства та її змін у пореформений період.

Аналіз праць вітчизняних етнологів другої половини XX – початку XXI століть дозволив стверджувати проведення у даний період різнобічного вивчення наймитування в контексті звичаєвих договірно-зобов'язальних та

трудових відносин селянства. Сучасна історіографія, яка охоплює наукові праці низки видатних етнологів, істориків та правознавців, позначена великим дослідницьким інтересом стосовно наймитування як важливого явища соціально-економічного життя селянства другої половини XIX – початку XX століть та складової частини звичаєвого права українців. Отримані дослідниками результати, використання сучасних методологічних підходів дають можливість комплексного всебічного вивчення звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі.

Наявна у вітчизняній історіографії з другої половини XIX століття і до сучасності багата традиція залучення різномірних джерел для вивчення наймитування та відповідні джерелознавчі та фольклористичні дослідження дають змогу сформувати джерельну базу даної роботи. До неї увійшли етнографічні описи, дані статистики, матеріали судової практики, український фольклор, а саме наймитські, обрядові та трудові пісні, прислів'я та приказки, народні казки й оповідання другої половини XIX – початку XX століть. Саме залучення, інтеграція та компліментарність даних різних груп джерел зробили можливими цілісну всебічну характеристику звичаєво-правового інституту наймитування, дослідження його сутності та особливостей функціонування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть.

Встановлено, що звичаєво-правовий інститут наймитування охопив увесь спектр господарської діяльності українців другої половини XIX – початку XX століть і виконував низку важливих функцій. До цих функцій належали передусім забезпечення різних галузей господарсько-побутового комплексу українців необхідною робочою силою в умовах зростання ваги капіталістичних відносин, а також надання можливості селянським господарствам шляхом віддавання у найм частини наявних робочих сил залучити додаткові кошти для свого подальшого існування, відтворення та розширення.

У мінливих економічних умовах пореформеного періоду, який супроводжувався зубожінням та обезземеленням селянства, різкими

перепадами врожайності, становленням і розквітом одних господарств капіталістичного типу та розоренням інших, звичаєво-правовий інститут наймитування слугував задоволенню основних господарських потреб тогочасного суспільства та регулюванню відповідних трудових відносин, викликаних ними. Для бідних прошарків найми давали можливість покрити нестачу коштів, а також надію на зміцнення власного сімейного господарства. Великі та дрібні землевласники завдяки найманню залучали необхідну робочу силу для праці у своїх господарствах, орієнтованих на розширене виробництво й ринок. Наймитування було важливим інструментом перерозподілу трудових сил як на рівні суспільства, так і на рівні окремої сім'ї.

Доведено, що заробітчанський відхід і наймання всередині громади були спрямовані на вирішення господарських та фіскальних питань її членів, мали знімати соціальну напругу та попереджувати можливі соціальні конфлікти. Однак, порушення звичаєво-правових норм та принципів, нехтування традиційними цінностями в межах інституту наймитування призводило до зростання соціальних протиріч серед селянства, збільшення конфліктів між наймитами і наймачами, що мало деструктивний вплив на господарську сферу буття тогочасного суспільства.

Регулювання відносин наймання відбувалося на основі договору усної форми, який укладався між наймачем та найманим за можливої участі свідків. Письмова форма укладання договору не була традиційною для українського селянства, її наявність пояснюється вступом селян у відповідні відносини з представниками інших станів та впливом капіталістичних рис на культуру українського села пореформеного періоду. До складових предмету договору наймання, як правило, входили перелік робіт та визначення строків їх виконання, обов'язки наймита та зобов'язання наймача перед наймитом, умови і характер оплати роботи, відповідальність сторін у разі невиконання своїх зобов'язань.

Визначено основні звичаєво-правові норми, пов'язані з найманням працівників в українському селі другої половини XIX – початку XX століть. Ці норми передбачали захист прав обох сторін таких договірно-зобов'язальних відносин. Контроль за цим належав, перш за все, самій селянській громаді, оскільки саме громадська думка була важливою як для наймитів, так і для хазяїнів. Дотриманню прав сприяла і взаємна прагматична зацікавленість обох сторін у виконанні договору для якнайкращої реалізації їхніх інтересів. Проте, цей механізм був доволі недосконалим, оскільки дотримання звичаєво-правової норми залежало від багатьох факторів: від ступеня сприйняття селянином цієї норми і готовності її дотримуватися; порозуміння сторін договору; особистісних характеристик його учасників. Спостерігалися порушення рівноправності між наймитом і господарем та значний ступінь конфліктності у звичаєво-правових відносинах наймання.

Встановлено, що існування дитячої найманої праці в межах традиційної культури українського селянства другої половини XIX – початку XX століть було частиною трудової соціалізації та засвоєння соціальних ролей, пов'язаних зі статевовіковими характеристиками, прилучення дітей до господарсько-виробничої діяльності та використання в ній. Це мало б підвищувати статус дітей і підлітків в ієрархії суспільних відносин селянства, як у сім'ї, так і в громаді, до соціально значущих його членів, розширюючи обсяг їхніх прав і обов'язків. Однак, констатується низький статус дитячої праці, яка мала в селянській свідомості і практиці несаможиттєвий допоміжний характер, а платня за неї була значно нижчою у порівнянні з платнею дорослого або взагалі обмежувалася самим утриманням дитини. Праця за межами власної сім'ї, віддавання дітей у найми для виконання домашніх і польових робіт, а також для оволодіння ремеслом оцінювалися суспільством неоднозначно, переважно негативно, хоча були доволі поширеними тогочасними явищами. Зазначено наявність протиріччя між осудом дитячої найманої праці та фактичним її використанням у господарстві, а також правом батьків віддавати своїх дітей у найми. Виявлені факти дозволяють

зробити висновок про експлуатацію дитячої найманої праці, високий ступінь визискування дітей, особливо посиленого в умовах капіталістичних трансформацій в українському селі другої половини XIX – початку XX століть. Наймиткування могло сприяти становленню самостійності молоді, розширювати її знання і світогляд. Водночас внаслідок відходу молоді на тривалий час у найми за межі свого села відбувалася тимчасова втрата контролю з боку громади над цими її членами. Своєю чергою, це мало негативний вплив на успішність формування молоді особистості у відповідності до ціннісно-орієнтаційних засад традиційної народної культури.

Доведено, що статевовікова диференціація та стереотипи традиційної культури українського селянства стосовно ролі чоловіків і жінок у сімейних, громадських та трудових відносинах відігравали значну роль у звичаях наймиткування. У звичаєво-правовому інституті наймиткування вони впливали на сфери сільськогосподарського наймання чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків, закріплювали за жінкою становище неповноцінного робітника у порівнянні з чоловіком.

Артільна форма самоорганізації досліджена як така, що уможлиблювала наймиткування на далекі відстані, полегшувала становище робітників у наймах, пом'якшувала можливі негативні ситуації та ризики, забезпечуючи наймитів певними умовами роботи, побуту, оплати праці. В основі утворення артілей лежали традиційні для селянина сімейні та громадські зв'язки. Кооперація наймитів у межах гуртів, артілей мала ситуативний характер і була спрямована на задоволення різних поточних потреб колективу: безпечне пересування у дорозі, пошук роботи далеко від домівки, харчування, виконання складних виробничих операцій, з якими неможливо або складно впоратися самотужки. Досліджені форми організації пастухів так само становили важливу частину звичаєво-правового інституту наймиткування, оскільки мали на меті захист інтересів усіх сторін договірних

відносин, попередження конфліктів, забезпечення ефективної взаємодії пастухів між собою та з господарями худоби на час її випасу. Потужною альтернативою самоорганізації наймитів виступала діяльність підрядників, які забезпечували створення та єдність робітничого колективу для виконання певного роду робіт, опікувались задоволенням поточних побутових потреб наймитів у відході, виступали посередниками між ними та господарями-замовниками робіт, вирішуючи конфліктні ситуації та питання оплати праці.

Виявлено особливості соціального статусу наймита з погляду селянства, охарактеризовано соціокультурну роль наймита в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть. У відповідності до отриманих даних можна констатувати негативне сприйняття наймитського способу життя, небажаність його для селянина, принижений та підлеглий статус наймита, але водночас і співчуття до нього: у звичаєво-правових уявленнях українців окреслено особливості відносин між наймитом і господарем.

На основі аналізу джерел розкрито світоглядні, морально-ціннісні та звичаєво-правові уявлення українського селянства щодо інституту наймитування в українському селі. За дослідженими світоглядними уявленнями українців, зафіксованими у джерелах другої половини XIX – початку XX століть, простежується думка про зумовленість і неминучість наймитської долі людини від самого її народження, поряд з тим виявляються й соціально-економічні причини рішення йти в найми. Значущим є протиставлення позицій наймита і господаря за народними уявленнями, втіленими у джерелах, протилежність їхнього матеріального стану, життєвого шляху. Зокрема, показується відірваність наймита від свого роду, неможливість створити власну сім'ю, нестача часу для дітей, тоді як сім'я хазяїна зображена як повна й щаслива. Становище наймита чи наймички на чужині, відірваних від свого роду, сприймалося як близьке до становища сироти, яка взагалі не має родини. Протиставлення образів наймита і господаря має не тільки соціальний, але й глибокий світоглядний зміст.

Господар, який мав свій статок з власної землі, здатний забезпечити добробут власної родини – норма, певний соціальний ідеал, тоді як наймит виступав як його протилежність. Наймитська доля могла викликати співчуття, але була небажаною і піддавалася осуду у свідомості селянства. У народних поглядах, зафіксованих в наймитських піснях, відображено всю тяжкість життя наймита. Образ наймита міг виступати як втілення таких аморальних явищ, як-от пияцтво, ледачість, розпуста. Поряд з тим, наймит асоціювався з молодою людиною, яка ще не вступила до шлюбу, а тому не мала повних прав члена громади. Наймитування як етап соціалізації особистості могло схвалюватися, тоді як наймитування протягом всього життя дістало дуже негативну оцінку, розглядалося як відхилення від узвичаєного способу життя селянина. Громадська думка, втілена у наймитських піснях, намагалася застерегти людину від обрання такого життєвого шляху, була спрямована на відвернення подібної долі. Наймитування приймалося як нормальне, припустиме й необхідне тільки з економічних міркувань: відсутність іншого шляху для малоземельного і безземельного селянства для забезпечення життєвих потреб. Але в морально-етичному плані зображення наймитської долі мало відверто негативне забарвлення і компенсувалося приписуваною образу наймита працелюбністю, сумлінністю і щирістю.

Відповідно до вищевказаних світоглядних уявлень принижений статус наймита у відносинах наймання виступав як очевидне і невідворотне явище, а підпорядкованість наймита волі господаря та господині сприймалася як звичний стан речей. Вирізняється проблема ставлення до наймитської праці та виконання своїх обов'язків наймитом. З одного боку, властивими були уявлення про тяжку й сумлінну працю наймита в хазяїв, з іншого боку, спостерігається усвідомлення марності виконання цієї праці з точки зору наймита, невдоволення нею з боку господарів. Мотиви протесту й пошуків справедливості у джерелах можна прослідкувати так само, як і мотиви примирення з наймитською долею, виконання всіх завдань хазяїв наймитом, незважаючи на втому та погане ставлення господаря до наймита.

На основі дослідження пастухівницької, косарської, жнивної обрядовості виявлено, що дотримання обрядових дій, у тому числі магічного характеру, мало сприяти узгодженню позицій наймита і господаря за договором, дотриманню його умов при виконанні відповідних сільськогосподарських робіт. В обрядовості та пов'язаній з нею пісенності закріплено й відображено основні звичаєво-правові норми, на основі яких регулювалися відносини між наймачами і наймитами в різних сферах господарювання українців.

Проведений аналіз звичаєво-правових уявлень та норм українського селянства, представлених у текстах наймитських, трудових та обрядових пісень, прислів'їв та казок, розкрив наявність у них низки елементів, які неодмінно мали бути присутні у договорі наймання: характер виконуваних робіт, умови праці та платні за неї, взаємні права та зобов'язання наймита та господаря. Можна констатувати стійкість народних уявлень щодо договірного характеру відносин наймання. Наявність та чіткість вищезазначених елементів дозволили зробити висновок про високий ступінь розвитку народної правосвідомості у договірно-зобов'язальних відносинах наймання.

Отже, інститут наймитування другої половини XIX – початку XX століть був важливою складовою звичаєвого права українців, відігравав непересічну роль у господарському житті та соціальних відносинах того часу. Побутування комплексу стійких народних уявлень щодо наймитської праці та соціального становища наймита сприяло регулюванню відповідних звичаєво-правових відносин у селянській громаді. Основою формування та функціонування цього звичаєво-правового інституту виступали господарські традиції, світоглядні настанови, моральні уявлення, усталені статевовікові та соціальні ролі українців, що зазнали впливу нових соціально-економічних явищ другої половини XIX – початку XX століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні та опубліковані джерела, історико-етнографічні, фольклорні, статистичні та економічні матеріали.

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), Ф. 231. Оп. 2, спр. 652 «Дело по обвинению евреев Новоселицких в найме прислуги христианского вероисповедания». – 47 арк.
2. ДАКО, Ф. 231. Оп. 2, спр. 364 «Решения суда за 1868 год».
3. ДАКО, Ф. 234 «Протоколы заседаний Васильковского уездного суда за 1865 г.». Оп. 1, спр. 1064.
4. Афанасьев А. Н. Народные русские сказки: В 3 т. / подгот. Л. Г. Бараг, Н. В. Новиков; отв. ред. Э. В. Померанцева, К. В. Чистов. – Т. 1. – М.: Наука, 1984. – 512 с.
5. Бюджеты крестьян Старобельского уезда / сост. С. Жилкин и др. – Харьков: Печатня С. П. Яковлева, 1915. – 196 с.
6. Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 12; № 13.
7. Бюллетень о состоянии сельского хозяйства в Александрийском уезде за осенний период 1887 года / сост. Н. Борисов // Сборник Херсонского земства. 1888. Год двадцать первый. – № 1: январь. – Херсон: Типография О. Д. Аспер, 1887. – С. 1–25.
8. Бюллетень о состоянии сельского хозяйства в Тираспольском уезде за осенний и зимний периоды 1887/88 года / под ред. Б. Трояновского // Сборник Херсонского земства. 1888. Год двадцать первый. – № 4: апрель. – Херсон: Типография О. Д. Аспер, 1887. – С. 25–46.
9. Бюллетень о состоянии сельского хозяйства по Херсонскому уезду за осенний и зимний периоды 1887/88 г. с приложением сообщений корреспондентов / под ред. И. Авдеева // Сборник Херсонского земства. 1888. Год двадцать первый. – № 4: апрель. – Херсон: Типография О. Д. Аспер, 1887. – С. 1–24.

10. Бюллетень сельского хозяйства за 1886/87 сельскохозяйственный год по Одесскому уезду / сост. А. Бориневич. – Херсон: Типография Горбунова и Чулакова, 1887. – 30 с.
11. Галицькі народні казки / збір. О. Роздольський, упор. І. Франко // Етнографічний збірник / під. ред. М. Грушевського. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–120.
12. Героїко-фантастичні казки / упор. І. Березовський. – К.: Дніпро, 1984. – 367 с.
13. Гнатюк В. Коломийки. – Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1906. – Т. 18. – 316 с.
14. Гнедич П. А. Материалы по народной словесности. Полтавская губерния. – Вып. 3: Повествования козаков. – Полтава: Электр. типография Г. И. Маркевича, 1915. – 80 с.
15. Гнедич П. А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. – Вып. 4: Сказки, легенды, рассказы. – Полтава: Электр. типография Г. И. Маркевича, 1916. – 128 с.
16. Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее / упор. Борис Гринченко. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1901. – 490 с.
17. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Т. 3: Песни / упор. Борис Гринченко. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1899. – 787 с.
18. Евгеньевская волость (Тираспольского уезда Херсонской губернии): Статистико-экономическое описание волости, составленное на основании данных подворного исследования, произведенного в мае-июне 1886 года. – Херсон: Типография О. Д. Аспер, 1888. – 116 с.
19. Збірка українських приказок та прислів'їв / уклад.: А. Багмет, М. Дашченко, К. Андрущенко; передм.: О. В. Ветухова. – Репр. вид. – К.: Техніка, 2002. – 220 с.

20. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Сборник ХИФО. – Т. 17. – Харьков: Типография “Печатное дело”, 1907. – С. 148–155.
21. Казки Карпат: Українські народні казки / упоряд., вступ. ст., прим. та слов. І. В. Хланти. – Ужгород: Карпати, 1990. – 418 с.
22. Казки про бідних і багатих: Українські народні соціально-побутові казки / упор. І. Хланта. – Ужгород: Карпати, 1994.
23. Казки та оповідання з Поділля: В записках 1850-1860-их рр. – Вип. І-ІІ / упор. М. Левченко. – Київ: Друкарня УАН, 1928.
24. Коціпинський А. Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії / упор. А. Коціпинський. – Київ – Кам’янець-Подільський, 1861. – 236 с.
25. Кустарные промыслы Харьковской губернии: ведерочно-жестяной, углежжение и кузнечный / сост. В. Е. Потресов, Ф. Б. Борисов, С. Е. Шпак и др. – Волчанск: Тип. Кассы мелкого кредита, 1918. – 56 с.
26. Легенди та перекази / упор. Іоаніді А. Л., ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – К.: Наукова думка, 1985. – 400 с.
27. Максимович М. Дні та місяці українського селянина: пер. з рос. / М. Максимович. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
28. Местные промыслы население Харьковской губернии. – Харьков: Тип. Печатное дело, 1905. – 98 с.
29. Мудрість народна. Українські прислів'я та приказки. – К.: Наукова думка, 1961. – 156 с.
30. Наймитські та заробітчанські пісні / передм., вст. ст., упор. С. Й. Грица. – К.: Наукова думка, 1975. – 576 с.
31. Народні оповідання / упор. С. В. Мишанич. – К.: Техніка, 2008. – 448 с.
32. Народные юридические обычаи по решениям волосных судов // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-

западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 359–374.

33. Новицький Я. Бурлацькі та наймитські пісні // Новицький Я. Твори / упоряд. Л. Іваннікова, І. Павленко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Запорізький національний університет. У 5 т. – Т. 4. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – С. 135–142.

34. Обзор Херсонской губернии за 1878 год // Сборник Херсонского земства. 1879. Год двенадцатый. - № 7, 8, 9: июль, август, сентябрь. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1879. – С. 1–24.

35. Овсянников А. Н. Географические очерки и картины / А. Н. Овсянников. – Т.2: Малороссия. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1880. – 460 с.

36. Оповідання Р. В. Чмихала / збір. В. Лесевич // Етнографічний збірник. – Львів, 1904. – Т. 14. – 350 с.

37. Ползыков Н. П. Отчет об исследовании отхожего промысла между Харьковом и Таганрогом по Курско-Харьково-Азовской железной дороге от 15 до 31 мая 1881 г. / сост. Н. П. Ползыков – Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1882. – 73 с.

38. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР . - К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.

39. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР . - К. : Наукова думка, 1989 . – 479 с.

40. Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни / Под ред. Ивана Рудченко. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – 258 с.

41. Сборник по текущей статистике за 1887-88 год. – Симферополь: Типография газ. «Крым» и Тавр. губернская, 1888. – 233 с.

42. Сборник по текущей статистике за 1905, 1906, 1907, 1908 годы. – Вып. 1: за 1905 и 1906 годы. – Симферополь: Тип Тавр. губ. земства, 1909. – 285 с.
43. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Т. 2: Полтавский уезд / под ред. Н. Терешкевича. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1883. – 318 с.
44. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Т. 3: Миргородский уезд / под ред. Н. Терешкевича. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1884. – 88 с.
45. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Т. 4: Лубенский уезд / под ред. Н. Терешкевича. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1885.
46. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Т. 7: Кременчугский уезд / под ред. Н. Терешкевича. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1888. – 18, 92, 70, 320 с.
47. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып. 3: Славяносербский уезд / сост. стат. Отделом Екат. губ. земства. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1886. – 441 с.
48. Сборник статистических сведений по Таврической губернии: Прил. к I т. Сб. – Вып. 1: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. – Симферополь: Таврич. губ. типография, 1885. – 299 с.
49. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. – Т. 2: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. – Симферополь: Таврич. губ. типография, 1886. – 268 с.
50. Сборник украинских песен, издаваемый М. Максимовичем. – Ч. 1. – К., 1849. – 115 с.
51. Сборник Херсонского земства, издаваемый Херсонской губернской земской управой. – 1879–1906. – №№ 1–12.

52. Святловский Е. Материалы по вопросу о санитарном состоянии русского крестьянства. Медико-топографическое описание Волчанского уезда Харьковской губернии / Е. Святловский. – Харьков: Тип. Губ. правления, 1887. – 312 с.

53. Сельскохозяйственный обзор по Александрийскому уезду за 1890/91 сельскохозяйственный год. – Херсон: Типография О. Д. Ходушиной, 1893. – 143 с.

54. Сельскохозяйственный обзор по Воронежской губернии за 1910-1913 год / под ред. А. Мацкевича, Л. Я. Мануйловой-Грачевой. – Воронеж: Типо-литография. Т-ва «Н. Кравцов и Ко», 1916. – 106, 140 с.

55. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902: Год шестой. – Полтава: Типо-литогр. Дохмана, 1902. – 938 с.

56. Статистический ежегодник. Харьковская губ. зем. управа. Оценочно-статистический отдел. – 1906-1917. – Харьков, 1906-1918.

57. Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1873. – 568 с.

58. Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 5: Киевская и Екатеринославская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1874. – 568 с.

59. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 2: Сказки мифические и бытовые. – СПб., 1872 – 690 с.

60. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 3: Народный календарь. – СПб., 1872. – С. 226-253.

61. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим

обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 5: Песни бытовые. – СПб., 1872 – 1239 с.

62. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6: Волостные суды. – СПб., 1872. – 417 с.

63. Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклад М. Номис / упоряд., приміт. та вступ стаття М. М. Пазяка. – К.: Либідь., 1993. – 768 с.

64. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Наук. думка, 1955. – 443 с.

65. Українські прислів'я та приказки. – К.: Дніпро, 1976. – 215 с.

66. Харьковский календарь на 1869–1917 гг. – Харьков: Губернская типография, 1968–1917.

67. Харьковский сборник. Лит.-науч. прил. к «Харьковскому календарю». – Вып. 1–12. – Харьков: Губернская типография, 1887–1898.

68. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 1. – СПб., 1906. – 318 с.

69. Чумацькі пісні / зб. упоряд.: О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницький. – К.: Наукова думка, 1976. – 542 с.

70. Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии / И. С. Шаровкин. – Отдельный оттиск из «Харьковского сборника» за 1896 г. – Харьков, 1896. – 40 с.

71. Шинкарев П. М. Сл. Бело-Куракино. Этнографический очерк / П. Шинкарев. – Харьков, 1895. – 64 с.

72. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1: Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником

Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности. – Каменец-Подольск, 1869. – 64 с.

Література

73. Агапкина Т. Юрьев день в Полесье: ритуальные выходы в поле / Татьяна Агапкина // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 324–331.

74. Адоньева С. Прагматика фольклора / Светлана Адоньева. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та; ЗАО ТИД “Амфора”, 2004. – 312 с.

75. Аксьонова Н. В. Мотив пастухівництва в іграх слобожан наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / Наталія Аксьонова // Матеріали до української етнології. – 2003. – № 5. – С. 4–10.

76. Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России (XVIII – нач. XIX в.) / В. Александров. – М.: Наука, 1984. – 380 с.

77. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. / А. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.

78. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Часть I. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб.: Типография Морского Министерства, 1861. – 468 с.

79. Байбурин А. К. Топорков А. Л. У истоков этикета: Этногр. очерки / А. Байбурин, А. Топорков. – Л.: Наука, ЛО, 1990. – 165 с.

80. Балушок В. Молодіжна громади та обряди ініціацій в традиційному селі / Василь Балушок // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К.: Дуліби, 2010. – С. 56–96.

81. Балушок В. Обряди посвячення в Україні / Василь Балушок // Українська родина: родинний і громадський побут. – К, 2000. – С. 224–241.

82. Березин Н. Украина / Н. Березин. – СПб., 1907. – 212 с.

83. Березовський І. П. Питання відображення дійсності в народнопісенному образі / І. Березовський // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 3. – С. 20–27.
84. Березовський І. П. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика) / І. Березовський. – К.: Наукова думка, 1968. – 344 с.
85. Білецька В. Жіночі наймитські пісні / Віра Білецька // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т. IX.: Праці етнографічно-етнологічної секції. – Вип. 2. – Харків, 1930. – С. 59–78.
86. Білецька В. Заробітчанські пісні / Віра Білецька. – Харків: ДВУ, 1930. – 63 с.
87. Білецька В. Наймитські пісні / Віра Білецька // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн.5. – С. 135–151.
88. Білецька В. Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині / Віра Білецька // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. – 1924. – № 1. – С. 177–197.
89. Білокінь Ф. Села Полтавщини за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Ф. Білокінь // Сіверянський Літопис. – 2003. – № 1. – С. 40–55
90. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / Під ред. Ю. Г. Гошка, П. М. Жолтковського, Р. В. Чугай та інш. – К.: Наукова думка, 1983. – 304 с.
91. Боса Л. Г. Соціалізація української молоді кінця ХІХ – початку ХХІ століття: Дис. ... канд. історичних наук: 07.00.05 / НАН України. Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2007. – 188 с.
92. Бочко М. Г. Нове і традиційне в емігрантській пісенності / М. Бочко // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 49–53.

93. Боян С. П. Аграрні мотиви у весняно-літній календарній обрядовості бойків / С. Боян // Вісник Прикарпатського університету. – 2009. – Вип. 15 (серія: Історія). – С. 110–120.
94. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян / Н. Бржеский. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. – 194 с.
95. Бріцина О. Ю. Українська народна соціально-побутова казка: (специфікація та функціонування) / О. Бріцина. – К.: Наукова думка, 1989. – 150 с.
96. Бузанова В. А. Наемный труд в сельском хозяйстве Западной Сибири в конце XIX – начале XX вв.: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Томск, 1991. – 18 с.
97. Варб Е. Наемные сельскохозяйственные рабочие в жизни и законодательстве / Е. Варб. – М.: Книжное дело, 1899. – 219 с.
98. Варзер В. Е. Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы / В. Варзер // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вип. 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 28–67.
99. Василенко В. И. Об обычном праве в земледелии в Малороссии / В. Василенко // Университетские известия. – 1882. – № 11. – С. 218–252.
100. Весин Л. П. Значение отхожих промыслов в жизни русского крестьянства / Л. Весин // Дело. – 1886. – № 7. – С. 127–155; 1887. – № 5. – С. 161–204.
101. Виноградська Г. Обжинковий вінок у контексті традиційної жнивварської обрядовості українців на сучасному етапі: генеза символу / Г. Виноградська // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 499–503.
102. Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1874 – 1918) / Г. Вовк. – К.: Вид-во ВУАН, 1929. – 78 с.

103. Вовк Ф. Українське рибальство у Добруджі / Федір Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології / за ред. Ф. Вовка. – Львів: Вид-во Етнографічної Комісії Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, 1899. – Т. 1. – С. 33–52.
104. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Федір Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
105. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Федор Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 455–647.
106. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнограф. нарис / О. Воропай. – Харків: Фоліо, 2004. – 508 с.
107. Воротняк І. Д. Агрокультура українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / І. Д. Воротняк; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2006. — 19 с.
108. Гладкий М. І. Традиційне скотарство населення Українського Середнього Полісся (друга половина ХІХ – перша третина ХХ століть): Дис. ... канд. історичних наук: 07.00.05 / НАН України. Інститут народознавства. – Львів, 2004. – 249 с.
109. Гнатюк В. М. Проблема народнопісенної новотворчості в українській фольклористці ХІХ – поч. ХХ ст. / Володимир Гнатюк // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 5, 6. – С. 3–10.
110. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці: автореф. дис. ... канд. філос. наук / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна / Наталія Годзь. – Харків, 2004. – 19 с.
111. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / Ганна Горинь. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.

112. Горинь Г. Концепти „Земля” і „Праця” у системі духовних вартостей і життєвих настанов українського селянина / Ганна Горинь // Народознавчі Зошити. – 2004. – № 5–6. – С. 683–689.

113. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. / Ю. Гошко – Львів: Видавництво Інституту народознавства НАНУ, 1999. – 332 с.

114. Гошко Ю. Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV – XIX ст. / Ю. Гошко. – К.: Наукова думка, 1991. – 256 с.

115. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / Марина Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

116. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття / Марина Гримич// Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. № 15. – С. 11–18.

117. Грица С. Й. Наймитські та заробітчанські пісні / Софія Грица // Наймитські та заробітчанські пісні. – К.: Наукова думка, 1975. – 576 с.

118. Громыко М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. / Марина Громыко. – М.: Наука, 1986. – 278 с.

119. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.

120. Гуцульщина: [У 5 ч.]. Ч. 1–4. – У Львові: Накладом НТШ, 1899, 1901, 1902, 1904. – (Матеріяли до українсько-руської етнології: Т. 2; Т. 4; Т. 5; Т. 7 / За ред. Хв. Вовка) [Ч. 1–2]. – 1899, 1901. – 320 с.

121. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.

122. Давидюк В. Українські робітні пісні / Віктор Давидюк // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 104–110.

123. Дашкевич П. Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии / Павел Дашкевич // Юридический вестник. – 1887. – № 8. – С. 538–565.

124. Дерлиця М. Селянські діти / М. Дерлиця // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 211-240.

125. Десятніков І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX - на початку XX ст.: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Десятніков / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.

126. Десятніков І. В. Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. / І. Десятніков // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – Вип. 13: Історичні науки. – Т. 26. – С. 48-52.

127. Десятніков І. Кількість найманих робітників в сільському господарстві України кінця XIX – початку XX століть / І. Десятніков // Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал української науки – XXI сторіччя». – Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2008.

128. Дмитренко А. А. Традиційні промисли українців Західного Полісся в другій половині XIX – 30-х рр. XX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2000. – 284 с.

129. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880) / Михайло Драгоманов. – Женева, 1881. – 236 с.

130. Дубина С. В. З громадського побуту сільськогосподарських робітників України (кінець XIX – початок XX ст.) / С. В. Дубина // НТЕ. – 1988. – № 2. – С. 26-31.

131. Дуда Н. М. Трудові традиції українців Карпат кінця XIX – початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Український державний лісотехнічний університет. – Л., 1998. – 178 с.

132. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву / Н. Дювернуа. – Т. 1. – СПб.: Тип. Стасюлевича. – 1898. – 672 с.

133. Ефименко А. Исследования народной жизни / Александра Ефименко. – М.: Кашеров, 1884. – Вып. 1: Обычное право. – 382 с.
134. Ефименко П. Договор найма пастухов / Петр Ефименко. – СПб., 1887. – 116 с.
135. Ефименко П. С. Отход крестьян из Харьковской губернии / Петр Ефименко // Харьковский календарь на 1885 г. – Харьков: Тип. Губ. земства, 1884. – С. 509–565.
136. Ефименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под. ред. Ф. Волкова. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 648–663.
137. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика: Нариси / Н. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
138. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. – Т. 1/ под ред. В. В. Иванова. – Изд-во Харьк. губерн. стат. комитета. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1898. – 1044 с.
139. Жмуд Н. В. Етнічні стереотипи статевого виховання молоді / Н. Жмуд // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 78–82.
140. Жмуд Н. В. Народна педагогіка як етноформуючий чинник: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – К., 2005. – 20 с.
141. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / М. Жовтобрюх. – К., 2002. – 20 с.
142. Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 213 с.
143. Забловський А. Особливості формування та регуляції гендерної поведінки неодруженої молоді в традиційній культурі українців XIX – початку XX ст. / Андрій Забловський // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред.

М. Гримич]. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К.: Дуліби, 2010. – С. 32–39.

144. Заглада Н. Побут селянської дитини / Ніна Заглада // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К.: Дуліби, 2008. – С. 214–395.

145. Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – Вип. 1. – К., 1929. – 260 с.

146. Загоскин Н. П. История права русского народа / Н. П. Загоскин. – Т. 1. – Казань: Типолитография Императорского Университета, 1899. – 516 с.

147. Зеленін Д. “Спасова борода”, східнослов’янський хліборобський обряд жнивварський / Дмитро Зеленін // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 115–134.

148. Зуєва А. М. Справедливість як принцип звичаєвого права / А. М. Зуєва // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 111–114.

149. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / В. Иванов // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к “Харьковскому календарю”. – Вып. 7. – 1893. – 476 с.

150. Илларионов Н. С. Значение обычного права в народном суде / Н. Илларионов // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к “Харьковскому календарю”. – Вып. 7. – 1893. – 476 с.

151. Иванов В., Маринич Л. Звичаєво-правові засади трудового найму в українському селі / В. Иванов, Л. Маринич // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 11–15.

152. Історія робітничого класу Української РСР / під ред. Ф. Є. Лось, І. О. Гуржій, Є. Т. Щербина. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – 560 с.

153. Історія українського селянства. Нариси: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.

154. Кавелин К. Д. Крестьянский вопрос / К. Кавелин. – СПб., 1882.

155. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. – Кн.. II, т. 3, 4 / С. Килимник. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 528 с.

156. Кириченко В. Є. Селянське право Російської імперії (загальні, місцеві та звичаєві норми) / В. Кириченко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 252–261.

157. Кистяковский А. Ф. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 1–28.

158. Кистяковский А. Ф. Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву / А. Ф. Кистяковский. – К., 1874. – 30 с.

159. Кистяковский А. Ф. Собрание и разработка материалов по обычному праву / Александр Кистяковский. // Университетские известия. – 1876. – № 6.

160. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / О. Кись // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. - М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156–172.

161. Кись О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX — початку XX ст. / О. Кись // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: Зб. наук. праць.— К.: Стилос. – 1999. – С.49–55.

162. Кись О. Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / Оксана Кись. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с.

163. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст.: гендерні аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – Львів, 2002. – 20 с.

164. Клапчук В. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / Інститут українознавства ім.. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Львів, Івано-Франківськ: Фоліант, 2009. – 508 с.

165. Клинген И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клинген. – Харьков: Тип. Окружного Штаба, 1882. – 380 с.

166. Копержинський К. Обряди збору / К. Копержинський // Фольклористичні зошити. – 2010. – Ч. 13. – С. 109-157.

167. Кравець О. М. М. М. Коцюбинський про народний побут / О. М. Кравець. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. – 66 с.

168. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу / О. М. Кравець. – К.: Наукова думка, 1966. – 200 с.

169. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / Василь Кравченко; упоряд. О. Рубан. – Т. 2. – К.: ІМФЕ, 2009. – 640 с.

170. Крижановська О. О. До питання використання фольклору в дослідженнях з історії українського селянства XIX – початку XX ст. / О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX століть. – Вип. 15. – С. 221–232.

171. Крикманн А. А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы / А. Крикманн // Паремнологический сборник. Пословица. Загадка. – М.: Наука: 1978. – С. 82–104.

172. Крикун Ю. Діяльність «Комісії для виучування звичаєвого права в Україні» в 1920 – 1930-х роках / Ю. Крикун // ЕІНЄ. – 2005. – Вип. 17. – С. 99–104.

173. Кристер А. Переднє слово / А. Кристер // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1928. – Вип. 2. – с. III–V.

174. Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства / О. Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 135 с.

175. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Вип. 1 / сост. В. И. Василенко. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1885. – 48, 64 с.

176. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Вип. 2 / сост. В. И. Василенко. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1887. – 56, 46 с.

177. Кустарные промыслы Харьковской губернии: ведерочно-жестяной, углежжение и кузнечный / сост. В. Е. Потресов, Ф. Б. Борисов, С. Е. Шпак и др. – Волчанск: Тип. Кассы мелкого кредита, 1918. – 56 с.

178. Кухаренко Я. Вівці та чабани в Чорноморії / Яків Кухаренко // Основа. – 1862. – № 5.

179. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783) / А. М. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Кн. 1. – С. 1–183.

180. Лазуренко В. М., Крохмаль С. С. Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття / В. Лазаревський, С. Крохмаль. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 92 с.

181. Левингтон Г. А. К вопросу о функциях словесных компонентов обряда / Г. Левингтон // Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор. – Л.: Наука, 1974. – С. 162–170.

182. Левицкий О. О положении крестьян Юго-западного края во 2-й четверти XIX ст. / Орест Левицкий // Киевская Старина. – 1906. – № 7–8. – С. 232-274.

183. Легун Ю. Значення матеріалів волосних судів як джерела з історії селянства Поділля / Юрій Легун // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X. – К., 2005 – С. 284–292.
184. Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. – Т. 1: Матеріальна культура / відп. ред. Ю. Гошко. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 360 с.
185. Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. – Т. 2: Духовна культура / відп. ред., наук. кер. проекту С. Павлюк. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2002. – 402 с.
186. Леонтьев А. А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. Леонтьев. – СПб.: Законоведение, 1909. – 402 с.
187. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.) / М. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
188. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.
189. Личный наем и служба / сост. Я. В. Абрамов. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1899. – 78 с.
190. Ломова М. Т. Етнографічна діяльність І. Франка / М. Т. Ломова. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 120 с.
191. Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі (1907-1914) / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
192. Лугова О. І. До питання про чисельність сільськогосподарського пролетаріату на півдні України в останній чверті XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 2.
193. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.

194. Малиновський О. О. Переднє слово / О. Малиновський // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1928. – Вип. 3. – С. III–IX.
195. Малиновський О. О. Програма й план робіт комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук / О. Малиновський // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 3–12.
196. Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – К.: Наукова думка, 1978.
197. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
198. Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780-1796 рр.) / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 448 с.
199. Мейер Д.И. Русское гражданское право. – Т. 1. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и комп., 1861. – 367 с.
200. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60-90-х роках XIX століття / Л. Мельник. – К.: Вища школа, 1988. – 104 с.
201. Мельник Н. Г. Етико-естетичні засади української соціально-побутової пісні: Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / НАН України. Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2007. – 191 с.
202. Міщенко К. Вулиця / Катерина Міщенко // Українська родина: Родинний і громадський побут / упор. Лідія Орел. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – С.139–150.
203. Мушкетик Л. Людина та її доля в народних казках Українських Карпат / Леся Мушкетик // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 4–10.

204. Новостроенский Ф. (Вовк Ф.) К вопросу о найме рабочих / Федір Вовк // Киевский телеграф. – 1875. – № 20, 22.

205. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-1930 років / В. Нолл. – К.: Родовід, 1999. – 560 с.

206. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному / И. Оршанский. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1877. – 499 с.

207. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-западном крае (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования. С приложением монографического очерка А. А. Севастьянова по двум поселениям Подольской губернии / Т. И. Осадчий. – Киев: Типография Петра Барского, 1899. – 130 с.

208. Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т. 2. – С. 296–302; Т. 3. – С. 387–401.

209. Охримович В. Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені / В. Охримович // Студії з поля суспільних наук. – Т. 3. – Львів, 1912. – 56 с.

210. Пазяк М. М. Народний кодекс моральних та соціальних стосунків між людьми / М. Пазяк // Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 7–20.

211. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей / М. Пазяк // НТЕ. – 1982. – № 5. – С. 43–49.

212. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії / М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1984. – 204 с.

213. Паньків М. І. Деякі форми сусідської та родинної взаємодопомоги / Михайло Паньків // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 3. – С. 50–52.

214. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.) / О. Парасунько. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с.
215. Паремииологический сборник. Пословица, загадка. – М.: Наука, 1978. – 320 с.
216. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки: В 2 т. – Т. 1 / С. Пахман. – СПб.: Тип 2-го отд., 1877. – 473 с.
217. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с.
218. Плісецький М. М. Трудова пісня / М. Плісецький // Мистецтво. Фольклор. Етнографія. Наукові записки. – Т. I–II. – К., 1947. – с. 183–205; Із статті М. М. Плісецького «Трудова пісня» // Український фольклор: критичні матеріали. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 102–107.
219. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Ф. Балушок, З. Є Болтарович та інш.; АН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; Відп. ред. А. П. Пономарьов. – К.: Доля, 1994. – 504 с.
220. Ползыков Н. П. Отчет об исследовании отхожего промысла между Харьковом и Таганрогом по Курско-Харьково-Азовской железной дороге от 15 до 31 мая 1881 г. / Сост. Н. П. Ползыков – Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1882. – 73 с.
221. Полісся: Етнікос, традиції, культура / НАН України, Ін-т народознавства. – Луцьк: Вежа, 1997. – 264 с.
222. Поляшенко Т. В. Рецепція звичаєвого права в сучасній українській культурі: дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2009. – 204 с.
223. Поріцький А. Я. Дорожні артілі сільськогосподарських робітників України кінця XIX – поч. XX ст. / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 100–105.

224. Поріцький А. Я. З сімейного побуту сільськогосподарських робітників доби капіталізму / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 96–101.

225. Поріцький А. Я. Землеробські заробітчанські артїлі на Україні / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 2. – С. 67–76.

226. Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників півдня України кінця XIX - початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / АН УРСР. ІМФЕ. – К., 1960. – 256 с.

227. Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / Анатолій Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.

228. Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарського пролетаріату півдня України кінця XIX – поч. XX ст. / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 58–67.

229. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.

230. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кондич С. Г., 2007. – 640 с.

231. Приходько М. П. Цінне джерело вивчення дожовтневого побуту робітників / М. П. Приходько // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 90–96.

232. Програми до збирання матеріалів звичаєвого права // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – 1925. – Вип. 1. – 325 с.

233. Проскурова С. В. Чумацтво як українське соціокультурне явище: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2001. – 194 с.

234. Прусевич А. Кустарные промыслы Подольской губернии: гончарный промысел / Александр Прусевич. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губерн. Правления, 1916. – 116 с.

235. Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Пушкарёв. – М.: Наука, 1975. – 282 с.

236. Рабочий класс России от зарождения до начала XX века. – М.: Наука, 1983. – 576 с.

237. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7: Малороссия / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1903. – 517 с.

238. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г.: Материалы к Майской сессии 1960 г. / М. Рубач. – М.: Ин-т истории АН СССР, 1960. – 28 с.

239. Рум'янцев О. В. Роль і призначення волосного суду за реформою 19 лютого 1861 року / О. Рум'янцев // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2009. – № 2 (36). – С. 400–403.

240. Руссов А. А. Описание Черниговской губернии / А. Руссов. – Т. 2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – XI, 377, 327 с.: 18 карт и картограмм.

241. Руссов А. А. Кашовка. Статистико-экономическое описание деревни Кашовки Довжицкой волости Черниговского уезда, сделанное на основании подворной описи этой деревни / А. Руссов // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вып. 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 68–118.

242. Руссов А. А. Описание Довжицкой волости Черниговского уезда: Топография, территориальная и аграрная статистика. Земледелие. Женские работы. Местные и отхожие промыслы. Ремесла. Мелкие промышленные заведения / А. Руссов // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вып. 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 149–285.

243. Руссов А. А. Примеры описания крестьянского хозяйства / А. Руссов // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вып. 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 119–148.
244. Силантьев И. Мотив как проблема нарратологии / И. Силантьев // Критика и семиотика. – 2002. – Вып. 5. – С. 32–60.
245. Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги В. Сироткін // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – С. 371–377.
246. Сироткін В. М. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу / В. Сироткін // Народна творчість та етнографія. – 1987. – №1. – С. 39–42.
247. Сироткин В. М. Центры общественного досуга / В. Сироткин // Украинцы. – М.: Наука, 2000. – С. 359–362.
248. Снегирев И. И. О народных пословицах, относящихся к законодательству и старинным судебным обычаям / И. Снегирев // Радуга. Лит. и муз. альманах на 1830 г. – М., 1830.
249. Соловей Т. Д. «Коренной перелом» в отечественной этнографии (дискуссия о предмете этнологической науки: конец 1920-х – начало 1930-х годов) / Т. Соловей // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 3. – С. 101–121.
250. Старченко Г. И. Эволюция сословной структуры общества Центрального Черноземья в пореформенный период (на примере Курской губернии) / под ред. В. А. Шаповалова. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. – 428 с.
251. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків: Вид-во «Атос», 2008. – 558 с.

252. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Николай Сумцов. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1885. – 137 с.

253. Терновская О. А. К статье Д. К. Зеленина «Східно-слов'янські хліборобські обряди качання й перекидання по землі» / О. А. Терновская // Проблемы славянской этнографии (к 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. К. Зеленина). – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1979. – С. 112–122.

254. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 75–79.

255. Тиводар М. Обов'язки та оплата пастухів в Українських Карпатах (кінець XIX – середина 40-х років XX ст.) / Михайло Тиводар // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 3. – С. 23–29.

256. Тиводар М. П. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис. ... доктора іст. наук.: 07.00.07 / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1993. – 293 с.

257. Тиводар М. П. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини XIX – середини 40-х рр. XX ст. / М. Тиводар // НТЕ. – 1986. – № 6. – С. 26–33.

258. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Вып. 1: Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде / сост. П. Ефименко. – Харьков: Тип. Губ. Правления, 1882. – 132 с.

259. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Вып. 2: Купянский уезд / сост. Л. А. Соколовский. – Харьков: Типография Окружного Штаба, 1883. – 132 с.

260. Труды Комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Вып. 3: Ахтырский уезд / Сост. А. Д. Твердохлебов. – Харьков: Тип. Окружного Штаба, 1885. – 84 с.

261. Труды Харьковского губернского комитета. – Вып. 1. – Харьков: Университетская Типография, 1872. – 194 с.
262. Українська родина: Родинний і громадський побут / упор. Лідія Орел. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – 424 с.
263. Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов: Сб. научных трудов / под ред. Б. Н. Путилова. – Л.: Наука, 1984. – 255 с.
264. Франко И. Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции / Иван Франко // Франко І. Повне зібр. творів: У 50 т. – Т. 44, Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 130–137.
265. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Фрезер. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
266. Хланта И. В. Украинская социально-бытовая сказка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09 / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклористики и этнографии им. М. Т. Рильского. – К., 1976. – 213 с.
267. Христофорова О. Логика толкований. Фольклор и моделирование поведения в архаических культурах / О. Христофорова. – М.: РГГУ, 1998. – 114 с.
268. Червинский П. П. Землевладение в Салтыково-Девицкой волости Черниговского уезда / П. Червинский // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вып. 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 4–27.
269. Чернов Д. И. Об обычном семейном и наследственном праве крестьян Харьковской и Полтавской губерний / Д. Чернов // Университетские известия. – К., 1881. – № 5. – С. 94–111.
270. Чмелик Р. П. Мала українська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції) / Роман Чмелик. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999. – 144 с.
271. Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды

этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 29–80.

272. Чубинский П. Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалистики / П. Чубинский // Черниговский листок. – 1861. – № 8, август.

273. Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. Чубинский. – СПб.: Типография Майкова, 1862. – 44 с.

274. Шабліовський В. Є. Ідеал соціальної справедливості в народній казці / В. Є. Шабліовський // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 3. – С. 59–64.

275. Шаховской Н. В. Земледельческий отход крестьян: Утв. особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности / Н. Шаховской. – СПб.: Тип. В.Ф. Кушнерова, 1903. – 463 с.

276. Шульга М. О. Система типів особи у фольклорі / Микола Шульга // Народна творчість та етнографія. – 1988. – №1. – С. 3–13.

277. Щепанская Т. Б. Неземледелец в земледельческой деревне: обрядовое поведение (северно-русская зона, XIX – нач. XX в.) / Т. Щепанская // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX – начала XX вв. – М.: Наука, 1990. – С. 5–37.

278. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф. Щербина. – Одесса, 1881. – 200 с.

279. Эволюция сословной структуры общества Центрального Черноземья в пореформенный период (на примере Курской губернии) / под ред. В. А. Шаповалова. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. – 428 с.

280. Язловський Б. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині / Б. Язловський // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 18–31.

281. Якушкин Е. И. Обычное право. – Вып. 3: Материалы для библиографии обычного права / Евгений Якушкин. – М.: Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1908. – 550 с.

282. Anderson R. T. Studies in Peasant Life / R. T. Anderson // Biennial Review of Anthropology. – Vol. 4. – 1965. – P. 176–210.

283. Confino M. Russian Customary Law and the Study of Peasant Mentalités / M. Confino // The Russian Review. – Vol. 44. – 1985. – P. 35–43.

284. Glenn H. P. The Capture, Reconstruction and Marginalization of "Custom" / H. P. Glenn // The American Journal of Comparative Law. – Vol. 45. – No. 3. – 1997. – P. 613–620.

285. Hoffer P. Ch. Custom as Law: A Comment on J. R. Pole's "Reflections" / P. Ch. Hoffer // The William and Mary Quarterly. – Third Series. – Vol. 50. – No. 1. – 1993. – P. 160–167.

286. Holleman J. F. Trouble-Cases and Trouble-Less Cases in the Study of Customary Law and Legal Reform / J. F. Holleman // Law & Society Review. – Vol. 7. – No. 4. – 1973. – P. 585–610.

287. Lewin M. Customary Law and Russian Rural Society in the Post-Reform Era / M. Lewin // The Russian Review. – Vol. 44. – 1985. – P. 1–19.

288. Worobec C. D. Reflections on Customary Law and Post-Reform Peasant Russia / C. D. Worobec // The Russian Review. – Vol. 44. – 1985. – P. 21–25.